

Ilze Plaude

PRAGMATIKA

267608

Ievads pragmatikā kā lingvistikas jomā latviešu valodā iznāk pirmo reizi. Pragmatika ir samērā jauna valodniecības nozare un blakus semantikai ir kļuvusi par neatņemamu valodniecības sastāvdaļu. Tās galvenais pētījumu lauks ir valodas lietojums situācijās un saziņas pamatprincipi.

Grāmatā aplūkoti mikropragmatikas un makropragmatikas galvenie jautājumi, kā arī sniegts ieskats komunikatīvi pragmatiskās kompetences apguvē. Detalizēti aprakstītas galvenās lingvistiskās pragmatikas teorijas, piemēram, valodas darbības un kooperācijas teorijas. Ar piemēru palīdzību parādītas empīriskās datu analīzes iespējas, kādas piedāvā konversācijas un diskursa analīze.

Grāmatu darbā var izmantot valodniecības studenti, doktoranti un lingvistikas speciālisti.

Pateicos par sadarbību un ieteikumiem Greifsvaldes Universitātes Baltistikas institūta direktoram Prof. Dr. Johenam Dīteram Rangem (*Prof. Dr. Jochen Dieter Range*), Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultātes Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļas vadītājam Prof. Dr. Andrejam Veisbergam, Liepājas Pedagoģiskās akadēmijas Latviešu filoloģijas katedras vadītājam asociētajam profesori Dr. Ievai Ozolai un Latvijas Universitātes doktorantei, filoloģijas maģistrei un Jāņa Rozes izdevniecības galvenajai redaktorei Olītai Rausci.

Pateicos par finansiālo atbalstu grāmatas izdošanā Latvijas Universitātes Moderno Valodu fakultātei.

Ilze Plaude, Rīgā 2004. gada aprīlī

© Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļa, 2004.gads

© Ilze Plaude

Metiens 300 eks.

Iespiests Rīgā, SIA JUMI

ISBN 9984-30-068-4

RĪGA 2004

Saturs

I Kas ir lingvistiskā pragmatika.....	7
1 Ievads: lingvistiskās pragmatikas galvenie jautājumi	7
1.1 Pragmatikas vēsturiskā attīstība	8
1.2 Pragmatika un citas valodniecības nozares	9
1.3 Pragmatika un semantika.....	11
2.Valodas funkcijas	15
2.1 Funkcijas jēdziens	15
2.2 Organona modelis	15
2.2.1 Organona modeļa paplašinājums semiotikā.....	16
2.2.2 Citi valodas funkcijas modeļi.....	19
2.3 Valodas multifunkcionalitāte	19
3 Valoda un darbība	21
3.1 Darbības pieceja valodniecībā	21
3.2 Runa kā darbība.....	21
3.3 Valodas darbība.....	25
II Mikropragmatika.....	27
1 Runas akti	27
1.1 Ostina (<i>Austin</i>) runas aktu teorija.....	27
1.1.1 Performatīvie un konstatīvie runas akti	27
1.1.2 Runas aktu teorijas ierobežojumi	29
1.1.3 Lokūcija, ilokūcija un perlokūcija	32
1.2 Sērļa (<i>Searle</i>) runas aktu teorija.....	34
1.2.1 Ostina runas aktu teorijas modifikācija	34
1.2.2 Konstatīvie un regulatīvie likumi	35
1.2.3 Likumu veidi runas aktos.....	35
1.3 Runas aktu klasifikācija.....	37
1.3.1 Illokūcijas darbības vārdu klasifikācija	37
1.3.2 Illokūcijas darbību klasifikācija.....	38
1.3.3 Kritika un alternatīvas pieejas	42
2 Netiešās runas darbības	44
2.1 Netieši izteiktās jēgas sapratne.....	44
2.2 Tiešā un pārnestā nozīme satūra līmenī	45
2.2.1 Jēdzienu skaidrojums.....	45
2.2.2 Burtiskā nozīme un pārnestā nozīme.....	45
2.2.3 Inference: slēdzienu veidošana	46
2.2.4 Burtiskuma pakāpes satūra līmenī.....	47
2.3 Tiešums un netiešums darbības līmenī	47
2.3.1 Satūra līmenis un darbības līmenis	47
2.3.2 Tiešās un netiešās runas darbības Sērļa teorijā.....	48
2.3.3 Netiešo runas darbību slēdzienu veidi	51
2.3.4 Runas darbību tiešuma pakāpes	51

2.4 Ilokūcijas indikatori.....	54
2.4.1 Indikācija kā darbība.....	54
2.4.2 Performatīvie darbības vārdi.....	54
2.4.3 Slēptie performatīvi.....	55
2.4.4 Teikuma formas.....	55
2.4.5 Prosodiskie indikatori.....	56
2.4.6 Partikulas kā ilokūcijas indikatori.....	56
2.4.7 Indikatori kā orientācijas norādes.....	57
3 Implikācijas, prezupozīcijas un kopējās zināšanas.....	58
3.1 Semantiskās implikācijas.....	58
3.2 Prezupozīcijas.....	61
3.2.1 Asertīvi izteikumi, prezupozīcijas un noliegums.....	61
3.2.2 Prezupozīciju indikatori un veidi.....	63
3.2.3 Prezupozīcijas starp semantiku un pragmatiku.....	67
3.2.4 Perspektīvas.....	70
3.3 Kopējās zināšanas.....	71
3.3.1 Scēnu un ietvaru teorija.....	71
3.3.2 Alternatīvas pieejas: skripti, scenāriji, shēmas, mentālās telpas.....	75
4 Implikatūras, kooperācijas princips un konversācijas maksimas.....	77
4.1 Implikatūru jēdziens.....	77
4.2 Implikatūras un nn-nozīme.....	80
4.3 Vispārīgais kooperācijas princips.....	81
4.4 Konversācijas maksimas.....	82
4.5 Konversācijas maksimu un kooperācijas principa kritika.....	87
4.6 Konversācijas maksimu pārkāpumi.....	87
4.7 Konversacionālās implikatūras un konversācijas maksimu pārkāpumi.....	90
4.8 Implikatūru kritēriji.....	96
4.9 Implikatūru indikatori.....	99
4.10 Implikatūru veidi.....	100
4.11 Vispārīgās kvantitātes implikatūras.....	102
4.12 Alternatīvas pieejas.....	108
5 Deiktiskās norādes.....	112
5.1 Ievads.....	112
5.2 Deiktisko norāžu lauks un modalitātes.....	113
5.3 Deiktisko norāžu veidi.....	119
5.3.1 Personu deiktiskās norādes.....	119
5.3.2 Vietas deiktiskās norādes.....	121
5.3.3 Laika deiktiskās norādes.....	123
5.3.4 Objekta deiktiskās norādes.....	126
5.3.5 Situācijas deiktiskās norādes.....	127
5.3.6 Sociālās deiktiskās norādes un pieklājība.....	128
5.3.6.1 Pieklājības princips un maksimas.....	129
5.3.6.2 Racionalitāte un pieklājība.....	130

5.3.6.3 Piekļājības līdzekļi valodā	134
5.3.7 Diskursa deiktiskās norādes	138
5.4 Secinājumi un perspektīvas: deiktiskās norādes starp pragmatiku un semantiku	140
III Makropragmatika	141
1 Ievads	141
2 No izteikuma līdz konversācijai	143
2.1 No izteikuma līdz tekstam	143
2.2 No runas darbības līdz konversācijai	143
2.3 Izteikumu konteksta sociālie aspekti	144
2.4 Sabiedrība un diskurss	144
3 Diskursa un konversācijas empīriskā analīze	147
3.1 Diskursa analīze	147
3.1.1 Runas darbību analīze	149
3.1.2 Propozīciju un implikatūru analīze	156
3.2 Konversācijas analīze	167
3.2.1 Runātāju maiņas sistēma	167
3.2.2 Sarunas secība	169
3.2.2 Sarunas ietvaru struktūras	171
3.3 Empīriskā analīze: kritika un alternatīvas pieejas	173
4 Metapragmatika	175
5 Pragmatika, sabiedrība un kultūra	177
5.1 Sociālais konteksts	177
5.2 Pragmatisko prezupozīciju sociokultūras aspekti	178
6 Salīdzinošā pragmatika	181
6.1 Kontrastīvā pragmatika	181
6.2 Starpkultūru pragmatika	182
IV Didaktiski aspekti: komunikatīvi pragmatiskās kompetences apguve	186
1 Pragmatiskā kompetence	186
2 Pragmatiskās kompetences apguve mācību stundās	188
V Glosārijs	193
VI Literatūra	200

Sāsinājumi un simboli

p	propozicionālā nozīme, kas parādās teikuma formā	55
q	izteikuma nozīme, kas parādās izteikuma formā	56
r	iespējams teikums	57
$\sim$	noliegums	58
K	runātājs zina, ka; $Kp =$ runātājs zina, ka p	59
P	zināšanu iespēja, piemēram, $Pp = p$ ir savienojams ar visu, ko runātājs zina	60

I. Kas ir lingvistiskā pragmatika

1. Lingvistiskās pragmatikas galvenie jautājumi

Lingvistiskā pragmatika ir valodniecības joma, kurā pēta valodas darbību autentiskā kontekstā. Lingvistiskā pragmatika izskaidro valodas funkcijas. Tā mums, piemēram, palīdz saprast, kāpēc politiķis ar savu runu nesasniedza to, ko vēlējas. Mēs lietojam valodu, ne tikai lai izziņātu pasauli, bet arī lai to mainītu un radītu jaunas situācijas. Ar valodas palīdzību mēs panākam, ka mūsu sarunu partneri dara to, ko mēs vēlamies, pieņem uzskatus, maina nodomus (*Austin. How to Do Things with Words*, 1962). Lingvistiskā pragmatika paplašina mūsu zināšanas par iespējām, ko sniedz valoda, lai mēs sasniegtu noteiktus mērķus. Tā mums palīdz izprast tekstu interpretācijas daudzveidīgās iespējas.

Lingvistiskās pragmatikas galvenais pētījumu priekšmets ir valodas *komunikatīvā lietojuma* priekšnoteikumi un likumsakarības. Grieķu valodā jēdziens *pragma* nozīmē darbību. Pragmatikā pēta mērķtiecīgu valodas darbību, kuru runātāji īsteno komunikatīvās situācijās (salīdz. *Heusinger* 1995: 4).

Valodniecībā bieži runā par *pragmatisko pavērsienu*, ar to saprotot ne tikai atsevišķas valodniecības nozares, pragmatikas, attīstību un nostiprināšanos, bet galvenokārt jaunu pieeju valodas pētniecībā. Ja agrāk valoda kā sistēma (*langue*) atradās zinātniskās intereses centrā, tad pēc pragmatiskā pavērsiena liela uzmanība tiek pievērsta valodas lietojumam (*parole*). Tomēr būtu maldīgi domāt, ka pragmatika ir papildinājums valodas sistēmas pētniecībai un ka tā nodarbojas tikai ar lietojuma konkrētiem aspektiem. Pragmatika pēta valodas lietojuma *likumsakarības* sistēmas līmenī. Pragmatiskais pavērsiens valodas filozofijā aizsākās vēlākais ar Vitgenšteina „Filozofiskajiem pētījumiem” (*Wittgenstein. Philosophische Untersuchungen*), kuros viņš valodai kā sistēmai pretstata pragmatiski komunikatīvās valodas spēles. Valodas sākumā un centrā Vitgenšteins nenostāda vārda *semantiku*, bet gan tā *pragmatiku*, savstarpēju saziņu, kas balstās uz runu kā darbību. Nozīme nav dota, tā ir atvasināma no pragmatikas, no savstarpējās saziņas runājot: „Vārda nozīme ir tā lietojums valodā” (§ 43).

Interese par pragmatiku saistīta ar pievēršanos runātajai valodai. Vairāki zinātnieki uzsver, ka pragmatika ir dialogu pētniecība (*Schlieben-Lange* 1975: 12 ff.):

“Lingvistiskā pragmatika ir dialogu pētniecība, tātad *parole* jeb valodas lietojuma pētniecība. *Langue* jeb valodas sistēma vairs netiek uzskatīta par galveno un *parole* līmenis tikai par tās papildinājumu ar lietojuma aspektiem. Svarīgi ir pētīt runu kā darbību, kas rada jaunu jēgu un maina iepriekš pētītās valodas vienības un darbības struktūras. Šajā zinātnē pēta runu kā darbību, un tajā vajadzētu aplūkot universālos komunikācijas priekšnoteikumus, lai tad tos pētītu atsevišķu valodu un sabiedrību veidos ar to konkrētajām darbībām un teksta veidiem.”

Tomēr, kā pareizi uzsver citi autori (piemēram, *Heusinger* 1995: 7), pragmatiskā pieeja ir piemērota arī rakstisku tekstu pētniecībai. Arī rakstiskie teksti

ir valodas darbības rezultāts. Parasti gan rakstiskajos tekstos tieši neparādās runātājs un klausītājs, tajos nav tik daudz informācijas par neverbālo darbību un situāciju kā mutiskās sarunās, tomēr teksta autoram un lasītājam ir kopējas zināšanas par kontekstu un teksta fonu. Pieredzējuši lasītāji orientējas darba rašanās situācijā un interpretē autora vēstījuma nodomu, tādēļ, piemēram, arī literatūrzinātnē pēdējā laikā plaši tiek izmantota pragmatiskā pieeja.

1.1 Pragmatikas vēsturiskā attīstība

Pragmatikas jēdzienu 20. gadsimta trīsdesmitajos gados zinātnē ieviesa Pīrss (*Charles S. Peirce* 1931/1993) un Moriss (*Charles Morris* 1938). Viņi definēja pragmatiku kā attiecību starp valodas zīmi un tās lietotāju. Pēc šī principiālā atklājuma pragmatika kādu laiku nogrima aizmirstībā.

Tikai sākot ar 20. gadsimta sešdesmitajiem gadiem, pragmatika strauji kļuva par vispār atzītu lingvistikas jomu. Pragmatiskā pieeja valodniecībā nozīmē pievēršanos valodas lietojuma sistēmas jautājumiem. ASV un Rietumeiropas zinātnē vairāki nozīmīgi autori (*Austin* 1962, *Searle* 1969a, *Grice* 1975) pārliecinoši pierādīja, ka valodas lietojums balstās uz konversācijas maksimām, kuras iespējams zinātniski aprakstīt, kā to parāda vēlāk veiktie empīriskie pētījumi.

Pragmatiskais pavērsiens nenotika uzreiz, bet gan attīstījās pamazām, uzrādot vairākus virzienus. Mejs (*Mey* 1994: 3261) runā par vairākām attīstības fāzēm, īpaši izceļot antisintaktisko tendenci, filozofisko tradīciju, sociāli kritisko tendenci un etnometodoloģisko tradīciju.

Pragmatiskais pavērsiens, pirmkārt, vērsās pret sintaktisko tradīciju, novēršoties no orientācijas uz gramatiku un pievēršoties valodas lietojumam. Mērķis bija atbrīvoties no modeļiem, kuri valodniecībā izmantoja tikai dabaszinātnes pieejas, galvenokārt koncentrējoties uz šādiem aspektiem:

- Koncentrācija uz kompetenci un sistēmu, neņemot vērā performanci un atsevišķos gadījumus.
- Sistēmas absolutizācija, pieņēmums par tās neatkarību no lietojuma.
- Pieņēmums par sistēmas viendabību un lietojuma neviendabību.
- Formālu apraksta līdzekļu lietojums.
- Valodas kā statiskas, nevis dinamiskas parādības apraksts.

Komunikāīvi-pragmatiskā pieeja valodniecībā attīstījās pretstatā kompetences sistēmiskajiem modeļiem. Tajā notika pievēršanās sistēmas un lietojuma vienībai, paaugstinot valodas parādību skaidrojuma iespējas. 20. gadsimta sešdesmitajos gados Džons Ross (*John Ross*), Džordžs Lakofs (*George Lakoff*) un Džerijs Sadoks (*Jerry Sadock*) izstrādāja jaunus kompetences modeļus, kuros gramatikas parādību aprakstā arvien vairāk tika izmantotas pragmatiskās parādības, piemēram, deiktiskās norādes, runas akti un prezupozīcijas.

Ekstrēmā pozīcija, ka valodas lietojuma parādības nav iespējams aprakstīt sistemātiski, jo tās ir nejaušas un tādēļ attēlojamas tikai kā vienreizējas izpausmes,

20. gadsimta sešdesmitajos gados pilnīgi izzuda Ostina, Sērļa, Graisa un citu autoru lietotās valodas filozofijas (*Ordinary Language Philosophy*) ietekmē. Viņi pierādīja, ka valodas lietojums balstās uz konversācijas maksimām, kas arī ir sistemātiskas tāpat kā gramatikas likumi, bet atšķirībā no gramatikas šīs likumsakarības nebalstās uz dogmatiskiem kanoniem, bet gan uz lietojuma principiem. Viņu filozofiju atbalstīja arī valodniecības sociāli kritiskā tendence, kas attīstījās jau 20. gadsimta 30. un 40. gados, valodu galvenokārt aplūkojot kā sociālu parādību. Britu valodnieks Firts (*John Rupert Firth* 1890-1960) lika pamatus sociālai lingvistikas teorijai, kas atšķīrās no psiholoģiskās, bioloģiskās vai vēsturiskās pieejas. Viņa uzskats, ka valodas izteikumus atbilstoši var aprakstīt tikai to sociālajā kultūras kontekstā, ļoti ietekmēja lingvistiskās pragmatikas attīstību. Vēl vienu ievērojamu impulsu pragmatikas attīstībā sniedza etnometodoloģiskā tradīcija, kurā aprakstīti līdzekļi un metodes, kā cilvēki organizē savu ikdienas saziņu. Šī pieeja ir ļoti izplatīta sarunu analīzes formā, kas gan nav palikusi bez ievērojamas kritikas (skat. *Streeck* 1983, *Flader & von Trotha* 1991), jo aprobežojas galvenokārt tikai ar sarunu secības analīzi. Šo socioloģisko pētniecības virzienu 20. gadsimta septiņdesmitajos gados papildināja (amerikāņu) konversācijas analīze, kas ar savu interpretatīvo, hermenētisko pieeju un metodiskajiem principiem (induktīva, empīriska, uz kontekstu vērsta pieeja) ievērojami ietekmēja lingvistisko pragmatiku (skat. *Levinson* 1983).

1.2 Pragmatika un citas valodniecības nozares

Pragmatika kā mūsdienu lingvistikas neatņemama daļa ar runas aktu teoriju, prezupozīcijas teoriju un konversacionālo implikatūru teoriju piedāvā efektīvus valodas komunikācijas sistemātiskas analīzes instrumentus.

Katrai valodniecības nozarei ir savs pamatojums un dažādi mērķi. Valoda ir ne tikai audītīva, vizuāla, kognitīva, vēsturiska, bet galvenokārt sociāla parādība, jo mūsdienu sabiedrība balstās galvenokārt uz komunikāciju un informāciju, kas galvenokārt eksistē valodas formā. Kā jau iepriekš minēts, pragmatika pēta valodas darbības autentiskā kontekstā, ko ar valodu var panākt un kādas likumsakarības ir valodas lietojuma pamatā. Ir grūti atrast vispārīgu lingvistiskās pragmatikas definīciju, vienkāršāk ir noteikt, kas *nav* lingvistiskā pragmatika un kā to norobežot no citām valodniecības jomām. Pastāv vispārīga vienprātība, ka lingvistiskā pragmatika:

- nav jebkāda valodas lietojuma teorija,
- nav starpnozaru disciplīna, kā, piemēram, socio-lingvistika vai psiho-lingvistika,
- nav gramatikas daļa, kā, piemēram, sintakse.

Pats vispārīgākais ir priekšlikums lingvistisko pragmatiku definēt kā jebkāda valodas lietojuma teoriju. Šī ideja pamatota semiotikas pamatlicēja Pīrsa (*Peirce* 1839-1914) klasiskajā pragmatikas definīcijā, kuru pārņēma Moriss, sadalot *semiotiku* kā mācību par valodas un neverbālām zīmēm (žestiem, attēliem,

simboliem, elementiem, mūzikas notīm) trīs jomās: *sintaksē*, kurā tiek aprakstīta zīmes attiecība pret citām zīmēm, *semantikā*, kurā tiek aprakstīta zīmes attiecība pret tās nozīmi un *pragmatiku*, kurā pēta zīmes attiecību pret tās lietotāju. Morisa (1938: 6) pragmatikas definīcija¹ ir šāda:

Pragmatika ir semiotikas daļa. Tā ir mācība par attiecību starp (ar zīmēm izteikto) vēsti un tās lietotāju.

Šī definīcija ir tik plaša, ka piešķir pragmatikai valodas lietojuma teorijas jeb performances lingvistikas statusu. Tādā gadījumā pragmatikai vajadzētu nodarboties ar visām valodas parādībām no lietojuma perspektīvas. Grūti iedomāties, kā varētu nostiprināties valodniecības nozare, kas nodarbotos ar visu iespējamo un ka tā varētu izstrādāt savu metodisko instrumentāriju, lai teorētiski pamatoti aprakstītu valodas parādības. Šādā līmenī pragmatika būtu jāsaprot „nevis kā zinātne, bet kā māksla” (Fraser 1994, cit. pēc Bublitz 2001: 26).

Līdzīgi ļoti plaši pragmatika ir definēta priekšlikumā to nostādīt vienā līmenī ar sociolingvistiku, psiholingvistiku, neirolingvistiku, etnolingvistisku un tamlīdzīgām valodniecības jomām. Taču, kā norāda vairāki autori (Bublitz 2001: 26, Levinson 1983), pragmatikai nav daudz līdzīga ar šīm starpnozaru disciplinām. Tās valodu kopumā uzskata par savu pētījumu objektu, to pētot no citu nozaru, piemēram, socioloģijas, psiholoģijas vai neiroloģijas perspektīvas. Lingvistiskā pragmatika turpretim nav galvenokārt starpdisciplināra zinātne.

Pragmatika nav arī *gramatikas daļa*, kā, piemēram, fonoloģija, morfoloģija un sintakse. Gramatikas jomas nodarbojas ar attiecībām starp valodas zīmēm vai zīmju formām un struktūrām. Tām atkarībā no teorētiskā modeļa ir skaidri definētas pamatvienības un likumu sistēmas. Savukārt pragmatikai nav pamata elementu, kā, piemēram, fonēma fonētikā vai morfēma morfoloģijā. Tomēr var teikt, ka pragmatika parasti apraksta izteikumus vai izteikumu secības. Izteikumi gan nav struktūrelementi, bet funkcijas (Foucault 1981: 128). Pragmatika nav gramatikas apraksta līmenis noteiktā hierarhijā, kā, piemēram, fonoloģija, morfoloģija, sintakse. Tomēr līdzīgi kā semantikai tai ir patstāvīgs statuss. Atšķirībā no pragmatikas semantikai gan ir pamatvienības. Leksikas līmenī tās ir leksēmas semantiskās īpašības un teikuma līmenī tās ir propozīcijas. Tā kā pragmatika tāpat kā semantika apraksta nozīmes, tai lingvistika pienākas statuss, kas ir salīdzināms ar semantiku vai gramatiku. Pragmatika papildina abas jomas. Datus, kurus gramatikā aplūko no likumu perspektīvas, pragmatika apraksta no to konteksta atkarības viedokļa. Valodniecībā ir izstrādāti modeļi, kuri apraksta kompleksās attiecības starp gramatiku un pragmatiku.

¹ Detalizētāku skaidrojumu nekā Moriss par pragmatiku kā semiotikas jomu sniedz Rūdolfs Karnaps: „*Pragmatika* ir visi pētījumi, kas nodarbojas ar pirmo komponentu, proti, runātāja darbību, stāvokli un vidi. Citi pētījumi neņem vērā runātāju un valodas izteikumus, bet pēta tikai vārdus attiecībā uz priekšmetiem un parādībām, ko tie apzīmē. Šādu pētījumu joma ir *semantika*. Visbeidzot ir iespējams abstrahēties no apzīmētajām lietām un pētīt tikai formālās īpašības, proti, izteikumu savstarpējās attiecības... Šo jomu sauc par *loģisko sintaksi*.” (Carnap 1938/1973: 11).

Visbūtiskākā pragmatikas izpratnē ir tās attiecība pret semantiku. Šīs grāmatas centrā atrodas tieši pragmatikas un semantikas attiecība, jo svarīgākais ir sasniegt izpratni, kādi principi ir pamatā runātāja domātās un klausītāja saprastās nozīmes pamatā un kā mēs saprotam vārdos neizteiktās, bet starp rindiņām lasāmās vai saklausāmās nozīmes.

1.3 Pragmatika un semantika

Aplūkosim šādu sarunas situāciju:

(1) Sindija un viņas meita Linda tuvojas grāmatu veikalam.

Sindija: Re, kur ir liels un labs grāmatu veikals.

Linda: Nē.

Sindija: Kāpēc?

Linda: Esmu nogurusi. (*Bublitz* 2001: 13).

Šādi piemēri, kuri bieži sastopami ikdienā autentiskās situācijās, parasti nav atrodami gramatikas grāmatās. Neorientējoties situācijā, šī saruna varētu šķist absurda. Tomēr sarunas dalībniekiem savstarpēja saprašanās acīmredzot nesagādā grūtības, jo viņiem ir fona zināšanas par to, kas ar teikto ir domāts. Paplašinot sarunu ar domāto, tā varētu izskatīties šādi:

(1') Sindija: Re, kur ir liels un labs grāmatu veikals (ieiesim tajā).

Linda: Nē (es negribu tur iet iekšā).

Sindija: Kāpēc (tu negribi tur iet iekšā)?

Linda: (Es tur negribu iet iekšā, jo) esmu nogurusi.

Linda ar negatīvo atbildi nenoliedz konstatēto grāmatu veikala eksistenci, bet gan iebilst mātes netieši izteiktajam uzaicinājumam tur doties iekšā. Runātāja savu izteikumu *nē* attiecina nevis uz iepriekš pateikto, bet gan domāto, tātad uz neizrunāto, bet domāto teikumu.

Šajā piemērā redzams, ka pastāv divi nozīmju veidi: (1) nozīme, kuru mēs saprotam neatkarīgi no situācijas, pamatojoties uz savām leksikas un gramatikas zināšanām, (2) nozīme, kuru runātājs ar savu izteikumu domā sarunas situācijā un kuru klausītājs saprot. Kaut arī abu nozīmju sfēras daļēji sakrīt, tomēr, apkopojot un vienkāršojot, var teikt, ka *semantika* galvenokārt nodarbojas ar pirmā veida nozīmi, proti, ar leksisko un teikumu nozīmi, savukārt *pragmatika* galvenokārt ar otra veida nozīmi, proti, no konteksta atkarīgo izteikumu un runātāja domāto nozīmi.

1.3.1 Teikumu nozīme un semantika

Semantikā mūs interesē jautājums, kāda nozīme ir valodas izteikumiem kā valodas sistēmas elementiem. Tā ir „virtuālā izteikumu nozīme” (*Bublitz* 2001: 14), kas iekļauta vārdnīcā un kurā ietvertas visas gramatikā pieļautās iespējamās

nozīmes, pirms tās ir īstenotas, vēl esot tikai abstraktā līmenī. Ja teikums tiek izteikts noteiktā situācijā un kontekstā, mēs vienmēr saprotam vairāk nekā tikai teikuma nozīmi. Piemēram, teikums

(2) Vai tu man varētu iedot grāmatu?

var būt vienkārši jautājums, taču, izteikts attiecīgā kontekstā, tas, visticamāk, nozīmē lūgumu. Gramatikas grāmatās bieži sastopami mākslīgi konstruēti teikumi bez konteksta, kas ilustrē teikumu leksisko nozīmi. Tie nav domāti, lai parādītu izteikumu komunikatīvo lietojumu, bet gan lai uzskatāmi demonstrētu, piemēram, gramatikas likumu. Šādus teikumus mēs saprotam, pamatojoties uz savām leksiski gramatiskajām zināšanām.

(3) Zāle ir zaļa.

Klasisks piemērs ir (3) teikums (Ammann 1928: 143), kas, izteikts vienkārši tāpat bez konteksta kā gramatikas piemērs, neizsaka gandrīz neko, tam vispār grūti iedomāties piemērotu kontekstu, turpretī attiecīgā kontekstā, piemēram, vēstulē vai telefona sarunā tas sarunas partnerim var vēstīt, ka tajā vietā, kur atrodas runātājs vai rakstītājs, jau iestājies pavasaris. Nozīme „šeit jau iestājies pavasaris” ir izteikuma pragmatiskā nozīme, kas atkarīga no situācijas un vēstījuma konteksta.

Kaut arī vārdnīcās sniegtās nozīmes ir vairāk vai mazāk atkarīgas no sociokultūras², politiskās pārlicības un valodas lietotāju personīgajām prioritātēm, tomēr vispārinot var sacīt, ka semantika aptver galvenokārt iespējamās pirmkontekstualās nozīmes, par kurām valodas lietotāju kopībā pastāv samērā augstas pakāpes vienošanās.

1.3.2 Izteikumu nozīme un pragmatika

Pragmatika aplūko izteikumu nozīmi valodas un ārpusvalodas kontekstā. Tiek pētīts, kādu nozīmi no iespējamām mēs piešķiram izteikumam. Ja mēs pieņemam vienkāršu valodas saziņas modeli ar četriem komponentiem - runātājs, klausītājs, konteksts un valodas izteikums - tad izteikuma nozīme ir procesa rezultāts, kurā runātājs un klausītājs saskaņo teiktā sapratni attiecīgajā kontekstā. Raugoties no runātāja perspektīvas, tas ir jautājums, ko runātājs ar izteikumu dotajā kontekstā domā un vēlas sasniegt. No klausītāja perspektīvas tas ir jautājums, ko klausītājs dotajā konteksta saprot. Bublics (Bublitz 2001: 16) piedāvā šādu pragmatikas definīciju:

Pragmatikas priekšmets ir runātāja domātās un klausītāju saprastās valodas izteikumu nozīmes dotajos kontekstos.

² Piemēram, tādi vārdi kā *patriotisms*, *tiesiskums*, *solidaritāte* dažādās valodas lietotāju kopībās var tikt izprasti ļoti atšķirīgi.

Pragmatikas priekšmets tāpat ir izteikumu nozīmes, tomēr citādā veidā nekā semantikā. Pragmatiski raugoties, izteikumus tikai tad var atbilstoši aprakstīt, ja tiek ņemts vērā runātājs, klausītājs un konteksts. Konteksts ir nepieciešams, jo bez tā būtu grūti izprast, ko domājis runātājs. Konteksts ir domāts plašā nozīmē, ietverot gan valodas, gan ārpus valodas esošos faktorus, piemēram, teikums „Zāle ir zaļa!” var būt izteikts, braucot ar mašīnu un vērojot ainavas aiz loga kā pārsteigums, ka jau pienācis pavasaris. Tikai attiecīgā kontekstā pragmatiski iespējams interpretēt izteikumu nozīmes. Tādēļ pragmatikā nelieto konstruētus mācību piemērus kā gramatikas mācību grāmatās, bet gan sniedz autentiskus piemērus no īstām sarunu situācijām.

Runātāja izteiktā nozīme un klausītāja saprastā nozīme ne vienmēr sakrīt. Ikdienas sarunās tādējādi rodas pārpratumi, tomēr parasti par nozīmi netiek vienošanās. Vienošanās procesa rezultātā rodas *izteikuma nozīme*. Parasti runātāja un klausītāja izprastās nozīmes būtiski neatšķiras, un nelielās novirzes nerada pārpratumus. Analizējot autentiskas sarunu situācijas, runātāja domāto vieglāk izprast no klausītāja perspektīvas. Ko domājis runātājs, bieži var izprast tikai no klausītāju reakcijas. Tādēļ ikdienas sarunu analīzē izteikumu nozīme tiek pielīdzināta klausītāja izprastajai nozīmei.

Izteikuma nozīme tāpat ir runātāja domātā un klausītāja izprastā nozīme, savukārt *teikuma nozīme* ir runātāja *teiktā* un klausītāja *pateiktā* sapratne. *Teiktā nozīme* attiecas uz *teikumiem*, *domātā nozīme* savukārt attiecas uz *izteikumiem*. *Teikumi* ir abstraktas, no konteksta neatkarīgas vienības valodas sistēmas līmenī. *Izteikumi* ir konkrētas, no konteksta atkarīgas, izrunātas vai rakstītas teikumu realizācijas valodas lietojuma līmenī. Izteikumu forma veidojas kā gramatisku, prosodisku (intonācija, uzsvars) un paralingvistisku (skaļums, ritms, temps) īpašību kopums. *Izteikuma nozīme* vienmēr ir daudzveidīgāka nekā *teikuma nozīme* un pārsniedz tās robežas. Izteikuma nozīme veidojas kā komunikācijas darbības rezultāts, kas veidojas valodu lietojot arvien jaunās situācijās, kas semantiski nekad nevar pilnīgi līdzināties iepriekš izteiktajam, jo katra situācija vismaz daļēji ietver jaunus elementus.³

Protams, ka nevar novilkt skaidru robežlīniju starp jēdzienu pāri *teikums* – *izteikums*. Pragmatikā aplūkotajām parādībām parasti ir raksturīgas noteiktas pakāpes, kas ietver gan vienu, gan otru aspektu. Kaut arī ikdienā lietotajā valodā nav raksturīgi pretstati, analītiskās skaidrības labad ir vēlams pretnostatīt jēdzienu pārus, kas izsaka katras jomas būtiskos kritērijus. Bublics (*Bublitz* 2001: 18) piedāvā šādu teikumu un izteikumu īpašību salīdzinājumu:

Apzīmējumi

Teikuma nozīme	Izteikuma nozīme (Runātāja, klausītāja, konteksta nozīme; pragmatiskā nozīme)
Teiktais	Domātais
Ko nozīmē teikums	Ko runātājs ar izteikumu domā un klausītājs ar to saprot

³ Izņēmums ir ļoti ritualizētas valodas darbības, piemēram, lūgšanas, iesvētīšana.

Pazīmes

Netakarīgi no konteksta	Atkarīgi no konteksta
Neatkarīgi no runātāja un klausītāja	Atkarīgi no runātāja un klausītāja
Potenciāli (kā iespēja)	Aktuāli
Iepriekš zināms	Iepriekš nezināms
Eksplīcīti	Implīcīti
Tieši	Netieši

Priekšnoteikumi

Leksiski-gramatiskā kompetence	Komunikatīvi-pragmatiskā kompetence
Valodas zināšanas	Konteksta zināšanas un zināšanas par pasauli

Pragmatikā pēta principus, kuriem seko runātāji un rakstītāji, izsakot kaut ko vairāk vai citu nekā teikumu nozīmi, kā arī klausītāji un lasītāji, saprotot kaut ko vairāk vai citu nekā teikumu nozīmi. Pragmatika skaidro mehānismus, kuru rezultātā tiek panākta vienošanās par izteikumu nozīmi. Pragmatika risina problēmu, kā sarunu dalībnieki, neraugoties uz nepilnīgu informāciju (piemēram, nepabeigtiem teikumiem, vārdos neizteiktiem pieņēmumiem, nodomu, gaidu un zināšanu atšķirībām u. tml.), tomēr veiksmīgi sazinās. Ņemot vērā iepriekš izstrādātos semantikas un pragmatikas galvenos kritērijus, kā arī pragmatikas pētāmo jautājumu loku, iespējams papildināt un diferencēt pragmatikas definīciju, kā to piedāvā Bublics (*Bublitz* 2001: 27):

Lingvistiskā pragmatika ir mācība par komunikācijas principiem, kuri ir cilvēku rīcības pamatā, racionāli un rezultatīvi sazinoties sociālās situācijās. Šiem principiem seko runātāji un rakstītāji, lai iekļautu izteikumos vārdos neizteiktas nozīmes, kas pārsniedz teikuma nozīmi, kā arī klausītāji un lasītāji, lai kontekstā no vairākām iespējamām nozīmēm atvasinātu piemēroto izteikuma nozīmi. Pragmatika apraksta valodas formas, darbības shēmas, implikācijas un interpretācijas stratēģijas, kas ļauj vienoties par neizteikto, bet domāto un izprasto nozīmi.

2 Valodas funkcijas

2.1 Funkcijas jēdziens

Pragmatikā valodas komunikatīvā funkcija ne tikai tiek uzskatīta par svarīgāko, bet arī detalizēti pētīta un aprakstīta. Vairāki autori padziļināti strādā šajā jomā *funkcionālās pragmatikas* ietvaros (Brünner/Graefen 1994).

Jēdziens *funkcija* parādās ikvienā izteikuma aprakstā. Šo jēdzienu var aplūkot plašākā un šaurākā perspektīvā. Vispārīgi raugoties, valoda ir līdzeklis mērķu sasniegšanai, emociju izteikšanai, lietu un parādību aprakstam, uzaicinājumam. Šaurākā ziņā funkcijas var diferencēt, piemēram, izteikuma funkcija ir kaut ko *konstatēt*, kādu *slavēt*, *ievadīt* tēmu, kādam *glaimot*.

Funkcijas jēdziens ir svarīgs gan speciālajās nozarēs, gan ikdienas valodā. Ikdienā *funkcija* nozīmē noteiktu darbību, uzdevumu, lomu, mērķa izpildi. (*Viņa ir direktores funkciju izpildītāja. Tā ir funkcionāla celtnie. Kāda ir šī kabeļa funkcija?*) Jautājot par kāda priekšmeta funkciju, mēs nevēlamies uzzināt, no kāda materiāla tas gatavots, kā tas gatavots un kāda ir tā forma, bet gan, ko ar to var iesākt, darīt, vai ko šī iekārta pati var darīt. Šī pamata nozīme ir raksturīga arī lingvistikā, piemēram, sintaksē (*Šī lietvārda sintaktiskā funkcija ir "subjekts"*) un pragmatikā.

2.2 Organona modelis

1934. gadā Karls Bīlers (*Karl Bühler*) savā darbā par valodas teoriju atgriezās pie Platona dialogā "*Kratylos*" izteiktās idejas, ka valoda ir darbarīks. Darbarīki nepastāv nejausi, tiem vienmēr ir noteikts mērķis un funkcija. Tieši šim mērķim tie ir izgudroti un ražoti. Ja mērķis mainās, mainās arī darbarīks. Tas vienmēr ir piemērots jauniem apstākļiem. Tikai tā tas var pilnībā izpildīt savu funkciju. Darbarīka funkcija, protams, nerodas kā tā īpašība. Mēs lietojam dararīku noteiktā funkcijā, ar noteiktu nodomu, lai sasniegtu noteiktu mērķi. Tādēļ mums vienmēr jānācās ar darbarīku apieties un tas jāpārveido, lai tas atbilstu mainīgajiem apstākļiem.

Pārnēstā nozīmē tas attiecas arī uz valodu, kas ir ievērojami daudzveidīgāka nekā darbarīki. Valodas daudzveidību Bīlers organona modelī ir apkopojis trīs pamatfunkcijās. Valoda ir *darbarīks* (grieķu valodā *organon*), kuru "kāds" lieto, lai "otram" pateiktu kaut ko "par lietām" (*Bühler* 1934/1999: 28).

Ar valodas palīdzību mēs atspoguļojam lietas un parādības, runātājs ar to izsaka savus nodomus un vērsas ar uzaicinājumu pie klausītāja.

Bīlers savā modelī pirmo reizi valodniecībā tik pārliecinoši un precīzi parādījis valodas funkcionālos aspektus. Lingvistiskajā pragmatikā pārņemta Bīlera atziņa, ka valodu ir iespējams adekvāti analizēt tikai, ņemot vērā tās funkcijas un skatot tās attiecībās ar komunikācijas dalībniekiem un komunikācijas saturu.

Bīlera modelis nekā nav zaudējis no savas aktualitātes līdz pat mūsdienām. Viņa modelis ir papildināts un ir izteikti arī alternatīvi priekšlikumi.⁴ Interesantu un plašu komentāru Bīlera modelim sniedz semiotikas teorētiķis Romāns Jākobsons (*Roman Jakobson*).

2.2.1 Organona modeļa paplašinājums semiotikā

Jākobsons smalkāk diferencē valodas funkcijas un min papildus vēl trīs: *fātisko*, *poētisko* un *metavalodas* funkciju. Jākobsona modeļa centrā ir *runas notikums*. Runātais sūta ziņu adresātam. Ziņa attiecas uz noteiktu kontekstu un pārnes noteiktu vēstījuma kodu. Starp adresātu un runātāju pastāv kontakts, kas īstenojas fiziskajā raidījuma kanālā un psiholoģiskajās attiecībās. Ikvienam no šiem faktoriem ir sava funkcija. Jākobsona izstrādātās sešas funkcijas parādās dažādās attiecībās un mainīgā salikumā, parasti viena no funkcijām ir pārsvarā. Šajā pārskatā redzami runas notikuma faktori un to funkcijas:

Faktors	Funkcija
runātājs	emotīvā (ekspresīvā jeb izteiksmes) funkcija
klausītājs jeb adresāts	konatīvā (apelatīvā jeb uzaicinājuma) funkcija
konteksts	references (atainojuma, kognitīvā, reprezentācijas) funkcija
kontakts	fātiskā funkcija
kods	metavalodas funkcija
ziņa jeb vēstījums	poētiskā funkcija

2.1. attēls: Romāna Jākobsona valodas zīmes funkcijas (salīdz. *Bublitz* 2001: 48)

Pirmās trīs Jākobsona nosauktās funkcijas atbilst Bīlera organona modelim. Tās attiecas uz pirmo personu (runātājs), otro personu (klausītājs) un trešo personu (lieta vai persona, par kuru runā) (*Jakobson* 1960: 355).

Emotīvā jeb *ekspresīvā funkcijā* mēs valodu lietojam, lai izteiktu attiecīgas emocijas un izjūtas par teikto vai dzirdēto. Visbiežāk izmantotie līdzekļi ir modālie izteicieni, piemēram, diemžēl, laimīgā kārtā, prosodiski līdzekļi, piemēram, intonācija, skaļums, kā arī izsaukmes vārdi un izsauzieni.

*Konatīvā*⁵ jeb *apelatīvā funkcijā* mēs valodu lietojam, lai ietekmētu klausītājus. Valodas līdzekļi ir uzrunas vokatīvā, prosodiski līdzekļi un pavēles izteiksme.

⁴ Prāgas skolas pārstāvji, kuriem Bīlers savu modeli izklāstīja, uzskatīja, ka tikai attēlojuma funkcija ir obligāta, bet pārējās divas fakultatīvas. Savukārt Polencs (*Polenz* 1973) savā kritikā norādīja, ka Bīlers nav pieminējis simptoma funkcijas sociālos aspektus, jo, vērsties pie klausītāja, runātājs vienmēr (visbiežāk bez īpaša nodoma) izsaka arī kaut ko par savu sociālo stāvokli un sociālajiem uzskatiem.

⁵ Latīņu val. *conatio* nozīmē censties.

References jeb attēlojuma funkcijā mēs valodu lietojam, lai aprakstītu personas, lietas un parādības, notikumus, situācijas, darbības un kopsakarības.

Trīs Jākobsona izstrādātās papildus funkcijas jāizskaidro precīzāk.

Mēs lietojam valodu *fātiskā funkcijā*, lai veidotu komunikācijas kontaktu, nodrošinātu, pagarinātu vai pārtrauktu komunikāciju. Jākobsons min fātiskās komunikācijas piemērus: *Hallo, vai tu mani dzirdi?* un standartfrāzes *Kā tev iet? Pasveicini savu māti. Priecājos jūs redzēt.* (Jakobson 1960: 355). Jēdzienu *fātisks*⁶ Jākobsons pārņēmis no antropologa Broņislava Maļinovska (1923), kurš ar šo jēdzienu apraksta valodas sociālo funkciju, ar kuras palīdzību mēs veidojam savstarpējās attiecības. Runātāji fātiskajā funkcijā runā nevis *par* kādu tēmu, bet uztur sarunu. Fātiskā runa nav tematiska runa, bet drīzāk savstarpēja fražu apmaiņa, piemēram:

(1) A: Kā tev iet?

B: Labi, un pašam?

A: Arī labi. Un citādi?

B: Viss kārtībā. Pasveicini savu ģimeni, vai visiem viss kārtībā?

A: Jā, lieliski. Nu tad uz redzi.

B: Jā, atā.

Satura līmenī (1) sarunā nenotiek gandrīz nekāda informācijas apmaiņa. Attiecību līmenī notiek apmaiņa ar simpātijām, antipātijām, otras personas vērtējumu, personīgajām izjūtām. Valodas saziņa dažādās pakāpēs notiek visās pamata funkcijās, galvenokārt ekspresīvajā un apelatīvajā funkcijā. Komunikācija notiek arī tad, ja satura līmenī nav redzama informācijas apmaiņa.

Valodu *metafunkcijā* mēs lietojam, lai saprastos, vai mēs runājam un domājam vienu un to pašu. Ja mēs runājam par valodu, mēs sazināties ar *metavalodu*. Mēs runājam nevis par realitāti, kas atrodas ārpus valodas, bet par valodu pašu, tā kļūst par sarunas tēmu:

(2) A: Ko tu domāji, sakot *vārdiem šajā teikumā nav nekādas nozīmes?*

B: Tas ir labs jautājums.

Sapratnes nodrošināšana par valodas lietojumu ir svarīga gan zinātniskajā diskursā, piemēram, valodniecībā, taču tā raksturīga arī ikdienas komunikācijai. Komunikatīvā kompetence mums sniedz iespēju izteikt komentārus un jautājumus par izteikumu saturu, formu, funkciju un citiem aspektiem un tos mainīt. Mēs bieži neapzināmies, ka mūsu ikdienas valoda ir pilna ar metavalodas izteikumiem. Sarunu dalībnieki vienmēr cenšas nodrošināt iespējami labu sapratni, tādēļ viņi runā par sarunā lietoto valodu. Ja runātājam neizdodas panākt, lai viņu saprastu, un klausītājam izprast runātāja nodomus, saruna neizdodas vai tiek pārtraukta.

Sarunas ir kooperatīvi procesi, kuru dalībnieki vienmēr cenšas vienoties par savstarpēju sapratni un tādēļ izmanto metavalodas un metakomunikatīvus

⁶ Grieķu val. *phátis* nozīmē runa.

līdzekļus. Mērķis ir panākt sapratni par atsevišķiem vārdiem, izteikumiem un šābrīža tēmu, kā arī par komunikācijas situāciju kopumā, piemēram, vai saruna ir diskusija, strīds, konsultācija, eksāmens u.tml. Saprašanās jāpanāk arī par vienlaikus notiekošo informācijas apmaiņu attiecību līmenī, kas bieži risinās neverbāli. Katram sarunas dalībniekam jāpiedalās sapratnes nodrošināšanā. Tādēļ arī klausītājs izmanto metavalodas līdzekļus, lai pārbaudītu teiktā izpratni un novērstu sarunas traucējumus. Tie var būt jautājumi par leksisko nozīmi, piemēram, *Ko nozīmē 'senils'?*, atsauci: *Kurš ir Kaspars?* teikuma nozīmi (3):

(3) A: Es nedomāju, ka mēs to drīz uzzināsim.

B: *Ko uzzināsim?*

vai izteikuma nozīmi (4):

(4) A: Es domāju, ka ar tik ekstrēmu politiku nekā nevar sasniegt.

B: *Ko tu domā ar tik ekstrēmu politiku?*

Runātājs metavalodas izteikumus parasti formulē kā jautājumus, un tie var attiekties uz visu runas notikumu vai tā atsevišķām daļām. Parasti tie ir garāki paskaidrojoši komentāri, piemēram, *Tas ir tikai komentārs nevis jautājums*, vai arī *Vai jūs sapratāt, ko es ar to gribēju teikt?*

Ar metavalodas izteikumiem var norādīt arī uz sarunas maksimu pārkāpumu (skat. II. 4. nodaļā). To var izdarīt gan ar valodas (*Jokus pie malas!* (kvalitātes maksima), *Tas nav par tēmu!* (relevances maksima), *Tas man jāpaskaidro tuvāk* (kvantitātes maksima), *īsi sakot* (modalitātes maksima)), gan neverbāliem līdzekļiem (smiešanās, acu mirkšķināšana u. tml.).

Arī teksta fragmentus saistošas frāzes, piemēram, *pirmkārt, kamēr vēl neesmu aizmirsis, cita lieta ir ...* runātājs lieto metakomunikatīvā funkcijā, lai nodrošinātu teksta kopējo saprotamību.

Metavalodas funkcija ir svarīga tekstu interpretācijā. "Interpretācijas jēdziens nozīmē, ka viena valodas daļa tiek izmantota kā interpretants otrai valodas daļai. Tas ir Pīrsa (*Peirce*) interpretācijas un nebeidzamās semiozes princips. Kritiska metavaloda neatšķiras no tās pašas objektu valodas. Tā ir šīs objektu valodas daļa un šai ziņā funkcija, kuru katra valoda izpilda, kad runā par sevi." (*Eco* 1999: 51)

Valodu mēs lietojam arī *poētiskā funkcijā*, formulējot savus izteikumus noteiktā veidā. Jākobsons uzsver, ka mēs valodu lietojam arī, lai izteiktu savu attieksmi pret vēstījumu (*Jakobson* 1960: 356). Gan runājot, gan rakstot mēs pievēršam uzmanību formai, vēloties lai tā atbilstu vēstījuma saturam un situācijai. Arī stila līdzekļus mēs izvēlamies tā, lai vēstījums būtu labskanīgs. Mēs lietojam piemērotu ritmu (*Krista un Kristiāna*, nevis *Kristiāna un Krista* zilbju skaita dēļ), atskaņas un aliterācijas (*zili ziedi* un nevis *zilās puķes*).

2.2.2 Citi valodas funkcijas modeļi

Pēc Bīlera un Jākobsona arī citi autori ir izstrādājuši valodas funkciju modeļus, tomēr tajos nav piedāvāti būtiski jauninājumi. Jūms (Hymes 1962) Jākobsona modelim pievieno vēl septīto *konteksta un situācijas funkciju*. Tās ir galvenokārt teksta norādes, piemēram, *Kā jau es stāstīju par ...*, *Nelietosim šo vārdu mūsu diskusijā* un tamlīdzīgi izteikumi.

Citos modeļos izteikumiem piedēvētas savādāk definētas funkcijas (Halliday & Hasan 1976), piemēram,

- 1) saturiskā jeb attēlojuma funkcija, kas atbilst referencei jeb atsaucei,
- 2) starppersonu funkcija, kurā ietvertas uz runātāju un klausītāju vērstās ekspresīvās un apelatīvās funkcijas,
- 3) teksta funkcija, kas garantē komunikācijas norisi bez traucējumiem, Bīlera modelī tā būtu metavalodas funkcija un Jūmsa modelī konteksta funkcija.

Vairāki autori (Lyons 1977: 55, Brown & Yule 1983/2001: 1) savukārt visas funkcijas apkopo divās pamata funkcijās, arī apvienojot uz runātāju un klausītāju vērstās funkcijas un nosaucot tās par *transkcionālo* un *interkcionālo* funkciju. Transkcionālā ir satura funkcija. Interkcionālajā funkcijā savukārt ietvertas starppersonu - runātāju un klausītāju - attiecības. Vairāku autoru teorijas varētu apkopot, izmantojot divus pamata jēdzienus šādā pārskatā:

Transkcionāli	Interkcionāli
Attēlojuma funkcija (Bühler)	Izteiksmes un apelatīvā funkcija (Bühler)
References funkcija (Jakobson; Hymes)	Emotīvā un ekspresīvā, konatīvā un direktīvā funkcija (Jakobson, Hymes)
Satura funkcija (Halliday)	Interpersonālā funkcija (Halliday, Lyons)
Aprakstošā funkcija (Lyons)	

2.2. attēls: Valodas transkcionālās un interkcionālās funkcijas

Visos priekšlikumos redzams, ka valoda ir skatāma kā daudzveidīga, sociāla sistēma ar vairākām funkcijām.

2.3 Valodas multifunkcionalitāte

Lai izprastu, kādas ir valodas funkcijas, jāzina, kādi ir valodas izteikumu mērķi. Iepriekšējās nodaļās tika parādītas valodas vispārīgās funkcijas, šeit īsi pieminēsim izteikumu funkcijas. Tā kā turpmākajās nodaļās tās tiks aplūkotas detalizēti, šajā nodaļā būs sniegts tikai piemērs (5).

Valodas izteikumu mērķi ir ļoti daudzveidīgi, tādēļ runāsim tikai par pragmatikā svarīgām, proti, no konteksta atkarīgām funkcijām. Pārējās funkcijas, piemēram, atsaucē, predikācijas, kvantifikācijas, parasti ir raksturīgas katram

izteikumam. Savukārt pragmatiski svarīgās funkcijas var parādīties dažādās kombinācijās, piemēram, (5) vēstulē rakstītajā izteikumā:

(5) Rīgā ir daudz krogu, un vakarā daudz kur var aiziet izklaidēties.

Rakstītais vienlaikus KONSTATĒ, IZSAKA SPRIEDUMU, varbūt JAUTĀ, KOMENTĒ, KRITIZĒ, STĀSTA, varbūt IESĀK STĀSTĪT ANEKDOTI. Turklāt rakstītais cenšas ietekmēt lasītāju, izsaka savu sajūsmu un dalās tajā ar lasītāju, mēģina lasītāju izklaidēt, iespaidot, pārsteigt.

Atkarībā no konteksta (5) izteikumam vienlaikus var būt dažādas funkcijas. Tas nozīmē, ka atkarībā no redzespunkta vienu un to pašu izteikumu var aprakstīt kā dažādu funkciju īzpausmi.

1. Funkcija	2. Funkcija	3. Funkcija	4. Funkcija	5. Funkcija
6. Funkcija	7. Funkcija	8. Funkcija	9. Funkcija	10. Funkcija
11. Funkcija	12. Funkcija	13. Funkcija	14. Funkcija	15. Funkcija
16. Funkcija	17. Funkcija	18. Funkcija	19. Funkcija	20. Funkcija
21. Funkcija	22. Funkcija	23. Funkcija	24. Funkcija	25. Funkcija
26. Funkcija	27. Funkcija	28. Funkcija	29. Funkcija	30. Funkcija
31. Funkcija	32. Funkcija	33. Funkcija	34. Funkcija	35. Funkcija
36. Funkcija	37. Funkcija	38. Funkcija	39. Funkcija	40. Funkcija
41. Funkcija	42. Funkcija	43. Funkcija	44. Funkcija	45. Funkcija
46. Funkcija	47. Funkcija	48. Funkcija	49. Funkcija	50. Funkcija

3 Valoda un darbība

3.1 Darbības pieeja valodniecībā

Darbības pieeja valodniecībā ienāca 19. un 20. gadsimta mijā no valodas filozofijas. Darbības pieeju apraksta literāts un filozofs Fricis Mautners (*Fritz Mauthner*). Trīs biežajos sējumos "Raksti par valodas kritiku" (1901/1902) un divsējumu "Filozofijas vārdnīcā" viņš apraksta valodu kā sociālu parādību. Cilvēka valodas spēja ir darbarīks, savukārt runa ir darbība, tieši tāda pati kā iešana un elpošana. Valoda runas nozīmē ir darbība, nevis instruments. Mautners to uzskatāmi parāda ar salīdzinājumu. Darbarīki nolietojas, kļūst veci un neasi. Taču valoda nav nekāds rīks, tā vispār nav priekšmets, bet gan lietojums. Mautners uzskata, ka "valoda ir valodas lietojums" (cit. pēc *Schieve* 1998: 190).

Ikdienas izpratnē valodu bieži pretstata darbībai. Darboties nozīmē veikt kādu darbu ar rokām vai instrumentu. Tomēr arī ar valodu cilvēki rada lietas un maina pasauli tāpat kā ar citām darbībām. Ja virsnieks sauc: "Uguni!" un kareivji šauj, vārds ir izraisījis darbību un, iespējams, tā dēļ nogalināti vairāki cilvēki. Cilvēki ar vārdu palīdzību var melot, apvainot, nosūdzēt, atklāt noslēpumus. Franču revolūcijas lozunga vārdi "Brīvība, vienlīdzība, brālība" ir ietekmējuši daudzu cilvēku domāšanu un pasaules uzskatus. Valodai ir vara, jo tā izraisa un nosaka cilvēku darbību. Mautners savos aprakstos par valodas darbību ir sagatavojis augsni lingvistiskajai pragmatikai.

Tomēr darbības pieeja valodniecībā plašāku attīstību guva tikai 20. gadsimta 50. un 60. gados, kad to ar nosaukumu *runas aktu teorija* (*speech act theory*) izstrādāja Džons Ostins (*John Austin*) un Džons Sērls (*John Searle*). Viņu izstrādātās teorijas būs aprakstītas II.1. nodaļā.

Jēdziens *runas akts* atbilst Ostina un Sērla lietotajam angļu valodas jēdzienam *speech act*. Latviešu valodā pastāv arī jēdziens *runas darbība*. Ar *runas darbību* ir domātas gan mutiskās, gan rakstiskās valodas darbības. Šajā grāmatā *valodas darbība* (*langue* līmenī) un *runas darbība* (*parole* līmenī) ir lietotas kā teorētiskas kategorijas, savukārt *runas akts* ir runas darbības īstenojums jeb konkrētais izpausmes veids.

3.2 Runa kā darbība

Gan runas aktu teorija, gan citas valodas darbības teorijas balstās uz sešiem pamatprincipiem, kurus apkopojis Bublics (salīdz. *Bublitz* 2001: 56):

1. Runa ir darbība ar nozīmi.
2. Ar valodu mēs ne tikai aprakstām lietas un parādības.
3. Katram izteikumam ir dubultstruktūra: propozicionālais saturs un darbības saturs, kas izpaužas lietojumā.
4. Katru izteikumu var aprakstīt no dažādām perspektīvām.
5. Izteikuma nozīmi var eksplīcīti izteikt dažādās pakāpēs.

6. Valodas lietojuma nosacījumi ir tikpat svarīgs lingvistikas pētījumu priekšmets kā valodas sistēma.

Šie pamatprincipi ir svarīgi, lai izprastu Ostina un Sērļa izstrādāto teoriju, tādēļ pievērsīsimies tiem tuvāk.

Runa ir darbība ar nozīmi

Valodas darbībai vienmēr ir nozīme. Ar izteikumu runātājs izsaka savu nodomu, cenšas panākt, lai klausītājs to sapratu un tas izraisītu noteiktu iedarbību. Tieši tāpat kā citas darbības arī valodas darbība rosina adresātu kaut ko darīt vai nedarīt, pieņemt kādu vērtējumu, just, saprast kaut ko jaunu vai mainīt savas domas par jau zināmo. Runātājs vienmēr cenšas panākt ietekmi uz runātāju un viņa pasaules redzējumu.

Runāt nozīmē ne tikai aprakstīt

Valodu lieto ne tikai pasaules aprakstam. Ilgu laiku valdīja maldīgais uzskats, ka valodas galvenā un primārā ir aprakstošā funkcija (skat. Bīlera modeli iepriekšējā 1.2 nodaļā). Tikai šo funkciju pētīja lingvistikā un valodas filozofijā. Ostins vērsās pret šo maldīgo priekšstatu⁷, izstrādājot teoriju, kurā ņemta vērā gan valodas aprakstošā funkcija, gan citas funkcijas. Mēs ļoti reti izmantojam valodu, lai aprakstītu, kādas ir lietas un parādības. Daudz biežāk mūsu izteikumos par lietām un parādībām izpaužas pavisam citas darbības. Raksturīgi ir gadījumi, kad aprakstītās parādības ir acīmredzamas kā nākamajā piemērā:

(1) (Jānis un Kristaps kopā skatās pa logu.)

Jānis: Līst lietus.

Kristaps noteikti nedomā, ka Jānis tikai APRAKSTĪJIS acīmredzamo faktu. Pamatojoties uz komunikatīvo kompetenci, Kristaps zina, ka (klausītājam) labi zināmas lietas parasti netiek izteiktas. Lietas, ko mūsu sarunas partneri jau tāpat redz vai dzird, mēs neaprakstām. To mēs darām tikai tad, ja tās kaut kādu iemeslu dēļ ir īpašas, piemēram, ja mēs ar aprakstu saistām emocijas, kurās vēlamies dalīties ar klausītāju (*Vai nav brīnišķīgi, ka ārā līst? Cik šausmīgi, ka ārā līst lietus.*) Iespējams, ka apraksts ir domāts kā citas darbības izraisītājs. Kristaps, pieņemot, ka Jāņa izteikums ar kaut ko ir īpašs, varētu izdarīt šādus secinājumus:

- Jānis viņu AICINA palikt mājās.
- Jānis IEROSINA paņemt līdzlietussargu vai BRĪDINA iet ārā bez lietussarga.

⁷ Jau Aristotelis rakstīja, ka ne ikvienu valodas darbība ir patiesa vai nepatiesa. Lūgums, piemēram, nav ne paties, ne nepaties. Patiesi vai nepatiesi ir izteikumi par lietām un parādībām. (Aristotelis *Peri hermeneias*, 4. nod.)

- Jānis LŪDZ aizvērt logu, ienest iekšā veju vai izlikt ārā puķu podus.
- Jānis IZSAKA PRIEKŠLIKUMU brokastot nevis ārā uz terases, bet ēdamistabā.
- Jānis PAZIŅO, ka ciemiņus vedīs ēdamistabā, nevis uz terasi.

Varbūt viņš Kristapu pēc daudzajām karstajām un sausajām nedēļām vienkārši grib uzmundrināt. Iespējamās darbības ir tikpat daudz, cik daudz ir iespējami konteksti. Izteikums ir paties vai nepaties tikai tad, ja tas domāts kā APRAKSTS. Savukārt uz IEROSINĀJUMU, UZAICINĀJUMU, LŪGUMU, BRĪDINĀJUMU un PAZIŅOJUMU nevar attiecināt patiesības vai nepatiesības kritēriju.

Katram izteikumam ir dubultstruktūra

Katru izteikumu var aplūkot no divām perspektīvām, tam ir dubulta struktūra, pirmkārt, satura līmenī tam ir propozicionālais saturs un, otrkārt, lietojuma līmenī tam ir darbības saturs. Runātājs savā izteikumā saista abus aspektus, un klausītājs attiecina vienu aspektu uz otru, lai secinātu teiktā jēgu. Lai varētu izskaidrot dubultstruktūru, satura līmenī svarīgs ir *propozīcijas* jēdziens⁸ un darbības līmenī *ilokūcijas* jēdziens. Ar ilokūciju apzīmē runas darbības veidu (skat. nodaļu II.1.1.3). (2a) izteikums un tā varianti (2b) un (2c) ir atbilde uz jautājumu *Ko dara Jānis?*

(2a) Kristīne: Jānis rezervē mūsu lidojuma biļetes.

(2b) Kristīne: Vai Jānis rezervē mūsu lidojuma biļetes?

(2c) Kristīne: Jāni, rezervē mūsu lidojuma biļetes!

(2a) izteikumā pamata propozīcija īstenojas stāstījuma teikumā, (2b) jautājuma teikumā un (2c) pavēles teikumā. Propozīcija nemainās atkarībā no teikuma formas. Tā ir neatkarīga arī no ilokūcijas. (2a) kontekstā teikums lietots kā APGALVOJUMS, (2b) kā JAUTĀJUMS un (2c) kā UZAICINĀJUMS. Propozīcija ir no lietojuma veida neatkarīga nozīmes vienība un valodniecībā to apzīmē ar formulu "*ka p*". Visiem trim (2) piemēra izteikumiem pamatā ir propozīcija, "ka Jānis rezervē mūsu lidojuma biļetes."⁹

Ar propozīciju mēs identificējam objektu (personu, lietu, parādību, notikumu u. tml.) un attiecinām uz to īpašību, darbību, identitāti u. tml. Propozīcijas patiesumu vai nepatiesumu var pārbaudīt. Tomēr to var izdarīt tikai tad, ja propozīcija ir stāstījuma teikuma formā. Vēl patiesumu var pārbaudīt atsevišķos gadījumos, piemēram, retoriskos jautājumos 2b). Tikai APGALVOJUMU (2a) ir

⁸ Propozīcija ir teikuma nozīme, tā semantiskais kodols, kas nosaka tā patiesuma vērtību. Tā nemainās atkarībā no tā, kāda runas darbība izteikta.

⁹ Protams, ka vienam izteikumam var būt vairākas propozīcijas. Tas raksturīgi saliktiem izteikumiem, piemēram, Jānis rezervē lidojuma biļetes, un Anna aizgāja nopirkt telefona karti. Propozīcijas ir, ka *Jānis rezervē lidojuma biļetes* un *ka Anna aizgāja nopirkt telefona karti*. Propozīcijas ir neatkarīgas ne tikai no teikuma formas, bet arī no sintakses (darāmās vai ciešamās kārtas, vārdu kārtības teikumā) un modāliem komponentiem (darbības vārda izteiksmes, laika).

iespējams pārbaudīt, vai tas ir paties vai nepaties. Kristīne pieņem propozīcijas patiesumu kā faktu. (2b) viņa JAUTĀ pēc patiesības un (2c) viņa UZAICINA radīt situāciju, kas propozīcijas nozīmē ir patiesa (vai nepatiesa).

Propozīciju nevar izteikt kā patstāvīgu vienību, tā vienmēr ir izteikuma dubultstruktūras daļa. Izteikuma otra daļa ir ilokūcija. Jēdzienu *dubultstruktūra* piedāvā Habermāss (*Habermas* 1984: 404). Abas daļas viņš attiecina uz dažādiem komunikācijas līmeņiem - uz satūra līmeni un lietojuma jeb darbības līmeni. Komunikācijas dalībniekiem jāvienojas gan par satūra propozīciju, gan par ilokūfīvo lietojumu.

Katru izteikumu var aprakstīt no dažādām perspektīvām

Iepriekšējā nodaļā par valodas funkcijām (I. 2) mēs redzējām, ka, aprakstot izteikumu, var izmantot dažādus darbības veidus. Izteikuma dubultstruktūra runātājiem ļauj lietojuma līmenī vienlaikus īstenot dažādas darbības, gan ilokūfīvas, gan citas, saglabājot nemainīgu propozīciju. Ar izteikumu *Šeit ir karsti* mēs vienlaikus varam KONSTATĒT istabas temperatūru un LŪGT atvērt logu. Valodniecībā darbības analizē, atšķetinot saliktas darbību kopsakarības un aprakstot to struktūras.

Izteikuma nozīmi var eksplicīti izteikt dažādās pakāpēs

Izteikumu nozīmes vienmēr ir saliktas. Dažreiz tās ir tik sarežģītas, ka tās eksplicīti varētu aprakstīt tikai ar gara teksta palīdzību. Bieži to nozīmes ir tik kompleksas, ka tās vispār nevar pilnīgi eksplicīti aprakstīt. Tas attiecas gan uz propozicionālo, gan uz darbības saturu. Darbības nozīmes kompleksitāte bieži veidojas no dažādu motīvu, nodomu, mērķu kopsakara. Klausītāji un trešās personas tos citreiz saprot labāk nekā runātājs pats. Daudzas runas darbības, piemēram, STĀSTĪJUMUS, veic vairāki dalībnieki, tādējādi analizējamā runas vienība ir tikai runas darbības viena daļa.

Bieži eksplicīcija ir lieka, tā pat traucē, jo to grūtāk saprast nekā tā paša izteikuma implicīto variantu. Līdzīgs piemērs ir šāds. Implicītais variants ir: "Rīt septiņos tev jābūt klāt." Savukārt eksplicītais: "Mans nodoms ir tevi piespiest būt rīt septiņos klāt, un to es vēlos panākt tā, ka tu sapratīsi manu nodomu." (*Liedtke* 1997: 208). Arī labi pazīstamus teicienus nevajag izteikt pilnībā, piemēram: "Citādi tāds *roka roku mazgā*" var ļoti attīstīties." (Domburs, LTV raidījums "Kas notiek Latvijā?" 19.12.2002.).

Dažās situācijās izteikumu jāpaskaidro precīzāk, formulējot eksplicīti, ko tieši runātājs domājis. Citreiz pieklājības dēļ vēlams izteikumu atstāt implicīti formulētu (skat. II. 2 un II. 5).

Valodas lietojuma nosacījumi ir svarīgs lingvistikas pētījumu priekšmets

Valodas lietojuma nosacījumi ir tikpat svarīgs lingvistikas pētījumu objekts kā valodas sistēmas priekšnoteikumi. Daudzi valodnieki labprātāk pēta valodas sistēmu, jo tajā definējami likumi, ar kuriem var aprakstīt noteiktas, skaidri definējamas parādības. Šie likumi, piemēram, gramatikā ir obligāti un maz mainās. Citādi ir valodas lietojuma nosacījumi. Tomēr tie nav mazāk iedarbīgi un nav arī nejausi, kaut arī izpaužas maksimu un principu veidā, kas ir spēkā, pamatojoties uz statistiski aprēķināmu iespējamību, nevis stingriem kanoniem. Lingvistiskās pragmatikas uzdevums ir izpētīt dažādus principus, pēc kuriem cilvēki ar vienādiem mērķiem darbojas līdzīgās situācijās.

3.3 Valodas darbība

Valodas darbības definīcijā varētu izmantot šādas atziņas: "Darbība ir mērķtiecīga un jēgpilna rīcība, proti, kontrolējama un atbildīga izturēšanās, uz kuru ar apraksta palīdzību var attiecināt vienu vai vairākus darbības paraugus." (*Holly, Kühn & Püschel* 1984: 288).

Darbības ir mērķtiecīgas divējādi. Pirmkārt, darbības izmanto, lai veiktu citas darbības. Piemēram, ar APGALVOJUMU kādu var BRĪDINĀT un ARGUMENTĒT, PASKAIDROT. Otrkārt, ar darbību vēlas sasniegt iedarbību attiecībā uz adresātu, proti, izraisīt viņā noteiktu attieksmi, jūtas domas, noskaņas maiņu vai citas darbības. Ja darbība ir mērķtiecīga, tā parasti, izņemot atsevišķus gadījumus, ir arī intensionāla, vēlama un veikta apzināti. Darbība ir kaut kas vairāk nekā vienkārši izturēšanās. Ja mums kaut kas atgadās vai notiek un mums nav iespējas neko mainīt, tad mēs attiecīgi izturamies. Izturēšanās atšķirībā no darbības parasti nav kontrolēta un vēlama.

Tomēr arī ne jebkura darbība ir kontrolēta vai vēlama. Ja mēs sarunas laikā ieklepojami, tā var būt refleksa veida izturēšanās, bet mēs varam klepot arī ar "nozīmi", izsakot ar to noteiktu komunikatīvu jēgu, piemēram, brīdinot, ka tuvojās trešā persona, par kuru jūsu sarunas partneris tikko runājis.

Darbība komunikācijā nekad nav izolēta, tā vienmēr ir atbilde uz kādu iepriekšēju darbību vai ierosina nākotnes darbību. Bieži darbība apvieno abus aspektus.

Darbība tāpat kā *nozīme* nav jēdziens, ar kuru mēs aprakstām objektīvi pastāvošas parādības un norises. Ar darbības aprakstu mēs konstruējam darbības un attiecinām tās uz izteikumiem. Tādējādi darbības var uzskatīt par *interpretācijas konstrukcijām* (salīdz. *Bublitz* 2001: 62). Tāpat kā sarunas dalībnieki, interpretējot darbību, savos pieņēmumos savstarpēji atšķiras, arī valodniecībā, analizējot darbības, tās tiek interpretētas.

Divi klausītāji runātāja darbību var interpretēt atšķirīgi, tomēr parasti šīs novirzes nepārsniedz noteiktas saprātīgas komunikācijas robežas. Darbības veida izpratne parasti ir sarunas dalībnieku vienošanās rezultāts.

Darbības veidi ir intersubjektīvi jāpstiprina, tā lai interpretācijai piekristu visi dalībnieki. Interpretācija ir atkarīga no sociāliem likumiem, kas izveidojušies kā konvencijas. Tādēļ interpretācija nav nejausa vai subjektīva. Saliktām vairāku aspektu darbībām atbilst saliktas interpretācijas.

Apkopojot līdzšinējos aspektus, darbību varētu definēt šādi (salīdz. *Bublitz* 2001: 63):

Valodas darbība ir jēgpilna un mērķtiecīga rīcība, kas pārsniedz izturēšanās robežas. Darbība parasti ir vēlama, veikta ar nolūku un apzināti. Persona savu darbību var kontrolēt un ir par to atbildīga. Darbības veidi nav objektīvas parādības, bet gan atkarīgi no interpretācijas. Parasti interpretācija notiek kā sarunas dalībnieku vienošanās, kas balstās uz sociāliem likumiem. Darbības veida interpretāciju runātāji attiecina uz valodas izteikumiem. Darbība, tāpat kā citi lingvistiskās pragmatikas jēdzieni, ir interpretācijas konstrukcija.

II Mikropragmatika

1 Runas akti

Runas akti (*speech acts*) principā neatšķiras no citiem darbības veidiem. Runas aktu¹⁰ raksturīgi piemēri ir KONSTATĀCIJA, LŪGUMS, PADOMS, ATVAINOŠANĀS, JAUTĀJUMS. Darbojoties mēs kaut ko mainām pasaulē. Pārmaiņu izraisa darbojošās persona. Šai personai ir jābūt arī iespējai savu darbību īstenot. Darbība ir intensionāla, t.i., ar nodomu veikta. Arī neīstenota rīcība ir darbība, piemēram, klusēšana var būt ar nodomu un tai var būt īpaša nozīme.

Izteikums ir darbība. No citām darbībām izteikums atšķiras ar to, ka tam ir valodas struktūra, ko nosaka gramatikas likumi. Runas aktu teorija pēta sakarību starp izteikumu, proti, teikumu ar noteiktu valodas struktūru, un valodas darbības veidu, proti, runas akta tipu situācijā, kurā izteikums veikts.

Jebkuru teikumu nevar lietot, lai veiktu jebkuru runas aktu. Pastāv noteikti ierobežojumi, kurus ir interesanti pētīt. Piemēram, ar teicienu (1) kādam var ko PĀRMEST vai IZVIRZĪT kā APGALVOJUMU, bet ar to nav iespējams IZTEIKT PRIEKŠLIKUMU vai KOMPLIMENTU:

(1) Tu pret mani slikti izturējies.

Runas aktu teorijas svarīgākais uzdevums ir pētīt valodas sniegtās iespējas runas aktu lietošanā, kā arī parādīt, kā klausītāji, izmantojot savas zināšanas, interpretē izteikumus kā noteikta tipa runas aktus.

Runas aktu teorijas pamatlicējs ir Džons Ostins (*John L. Austin* 1911 - 1960). Šo teoriju paplašināja un pārstrādāja Ostina sekotājs Džons Sērļs (*John R. Searle* dz. 1932), un tā guva plašu atsaucību valodniecībā.

1.1 Ostina (*Austin*) runas aktu teorija

Ostins no 1952. līdz 1954. gadam lasīja lekciju kursu ar nosaukumu *Words and Deeds* (Vārdi un Darbi) par valodas saistību ar darbību un 1955. gadā turpināja šo lekciju pārstrādātā variantā, kuru 1962. gadā pēc Ostina nāves publicēja ar nosaukumu *How to Do Things With Words*. Tā ir grāmata par runas aktu teoriju. Liela nozīme valodniecības tālākajā attīstībā ir Ostina klasiskajam runas aktu sadalījumam performatīvajos un konstatīvajos runas aktos.

1.1.1 Performatīvie un konstatīvie runas akti

- Izteikumus, ar kuriem mēs aprakstām pasauli, kaut ko *konstatējot*, Ostins sauc par *konstatīviem izteikumiem*;

¹⁰ Jēdziens *runas akts* apzīmē konkrētus atsevišķus izteikumus. Savukārt jēdziens *valodas darbība* un *runas darbība* ir vispārīgas, teorētiskas kategorijas (skat. I.3).

- Izteikumus, ar kuriem mēs kaut ko mainām pasaulē, veicot noteiktu darbību, viņš sauc par *performatīviem*¹¹ izteikumiem.

Konstatīvs izteikums ir izteikums

- a) deklaratīva teikuma formā,
- b) kuram ir raksturīgs darbības veids KONSTATĒJUMS,
- c) kuru var pārbaudīt, vai tas atbilst patiesībai, vai nē.

Šiem kritērijiem atbilst izteikums (2):

(2) Ūdens vārās 100 grādu temperatūrā pēc Celsija.

Performatīvs izteikums ir izteikums,

- a) ar kuru runātājs ar darbības vārdu aprakstīto darbību tiešām īsteno (nevis tikai apraksta vai konstatē),
- b) kuru nevar pārbaudīt pēc patiesības kritērija,
- c) kura performatīvi lietotais darbības vārds ir tagadnes darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa pirmās personas runas darbības vārds un
- d) kuru var papildināt ar frāzi *līdz ar šo* (*hereby*).

Performatīvs izteikums ir izteikums deklaratīva teikuma formā. Runātājs, to izsakot, īsteno darbību, kuru darbības vārds apzīmē. Viņš ar vārdu rīkojas, pasaulē kaut ko mainot, nevis tikai šo darbību apraksta vai konstatē. Ja kāds kaut ko apsola, viņš nekonstatē, ka apsola, bet tiešām apsola. Viņš nekonstatē jau esošu faktu, bet gan rada jaunu. Performatīvi izteikumi ir dinamiski, tie maina pasauli un vērsti uz jauno. Lai tie izdotos, jābūt izpildītiem noteiktiem priekšnosacījumiem. Tie attiecas uz performatīvi lietoto darbības vārdu:

1. **priekšnosacījums:** performatīvie darbības vārdi ir runas darbības vārdi, piemēram, jautāt, paziņot, atklāt, apsolt u.c.
2. **priekšnosacījums:** performatīvajiem darbības vārdiem ir vienskaitļa pirmās personas darāmās kārtas īstenības izteiksmes forma.

(3) Es pasludinu sēdi par atklātu.

3. **priekšnosacījums:** performatīvos darbības vārdus var papildināt ar frāzi "līdz ar šo" (*hereby*). *Līdz ar šo* parāda, ka darbība, kuru darbības vārds nosauc, notiek līdz ar darbības vārda izteikšanu.

(4) Līdz ar šo es pasludinu sēdi par atklātu.

¹¹ angļu valodā - *to perform* - īstenot, veikt

Ervīns Košmīders (*Erwin Koschieder* 1945) vēl pirms Ostina performatīvo izteikumu definīcijas runā par teikumiem, kuri ne tikai apraksta darbību, bet ir pati darbība. Košmīders uzsver, ka ar teikumu apzīmētā darbība nenotiek tikai vienlaikus ar teikuma pateikšanu, bet gan šī teikuma izteikšana *ir* darbība. Izteikumus, kas vienlaikus ir darbība, Košmīders sauc par koincidence gadījumiem (vācu val.: *Koinzidenzfälle*). Ostins šādus izteikumus sauc par performatīviem izteikumiem.

Ostins performatīvos izteikumus sadala:

- performatīvos izteikumos ar eksplicīti izteiktu performatīvo darbības vārdu (*explicite performative utterances*, Austin 1975, 69), piemēram,

(5) Es apsolu, ka citi par to nekā neuzzinās.

- performatīvos izteikumos, kuros neparādās performatīvais darbības vārds, piemēram, teikumā, kurā ietverts solījums:

(6) Citi par to nekā neuzzinās.

Ja kāds no šiem priekšnoteikumiem izteikumā neparādās tiešā veidā, t.i., eksplicīti, tad, saskaņā ar Ostina teoriju, performatīvo izteikumu ar to var papildināt, piemēram:

(7) Es rīt atnāksū.

Ja (7) domāts kā performatīvs solījums, tad teikumu var papildināt šādi:

(8) Es tev apsolu, ka rīt atnāksū. (Skat. tālāk arī 6. ierobežojumu.)

1.1.2 Runas aktu teorijas ierobežojumi

Ostins pats atzina, ka izteikumu sadalījums konstatīvos un performatīvos ir pārāk nenoteikts un šaurs, lai uz tā varētu balstīties runas darbības teorija. Tādēļ Ostins nevis pārstrādāja šo pieeju, bet gan izstrādāja pavisam jaunu runas aktu teoriju (*speech act theory*), kurā sadalījumam konstatīvos un performatīvos izteikumos ir tikai pakārtota nozīme. Vairāki ierobežojumi, kurus izvirza Ostins, parāda, kādēļ sadalījums performatīvos un konstatīvos izteikumos ir nenoteikts, piemēram, noteiktos apstākļos performatīvi ir arī izteikumi, kuri neatbilst iepriekš minētajai definīcijai.

1. **ierobežojums:** pastāv darbības vārdi, kuri tikai pārnestā nozīmē izsaka runas darbību, tomēr, izsakot tos noteiktos apstākļos, tiem ir performatīvs raksturs.

(9) Līdz ar šo es atkāpjos no amata.

2. **ierobežojums:** ne visus izteikuma darbības vārdus var lietot performatīvi. Ar (10) nevienu nav iespējams aizvainot:

(10) Ar šo es jūs aizvainoju.

3. **ierobežojums:** ne katrā performatīvā izteikumā darbības vārds ir tagadnes darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa pirmās personas formā. Performatīvi var būt arī izteikumi daudzskaitlī (11), ciešamās kārtas saliktās tagadnes formā (12), (13), tie var būt kombinēti ar modālajiem darbības vārdiem (15), kā arī būt pavēles izteiksmes (14) un vajadzības izteiksmes (16) formā:

(11) Ar šo mēs pasludinām izstādi par atklātu.

(12) Jūs esat atlaists no darba.

(13) Pasažieri ir brīdināti par iespējamo negaisu.

(14) Atļaujiet jums pateikties par dāvanu.

(15) Es jums varu apsolīt, ka atnākšu uz jūsu grāmatas prezentāciju.

(16) Man jūs jābrīdina, ka vilciens var neiet.

4. **ierobežojums:** ne katru performatīvo izteikumu ir iespējams papildināt ar frāzi *līdz ar šo (hereby)*. Šo frāzi visbiežāk izmanto rakstiskos juridiskos vai darījumu tekstos. Mutiskās runās *līdz ar šo* gandrīz netiek izmantots, tādēļ kā kritērijs šī frāze ir nedroša (Stubbs 1996).

5. **ierobežojums:** Dažus darbības vārdus performatīvi var lietot vienīgi tad, ja ir īstenoti vairāki priekšnosacījumi, kam nav valodas rakstura. Pat ar darbības vārdu tagadnes darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa pirmās personas formā nav iespējams nokristīt kuģi par "Hercogu Jēkabu", ja nav vairāku papildus priekšnosacījumu.

(17) (Ar šo) es nokristu kuģi Hercoga Jēkaba vārdā.

Ja jūs izrunājat (17), jums jābūt pilnvarotam to darīt kā institūcijas pārstāvim un, izsakot šo teikumu, jāmet pret kuģi šampanieša pudele, citādi vārda došana nestājas spēkā.

6. **ierobežojums:** ne ikvienā performatīvā izteikumā parādās performatīvs darbības vārds.

(18) Es jūs brīdinu, neglaudiet to suni!

(19) Neglaudiet to suni!

Skaidri redzams, ka ne tikai (18), bet arī (19) teikumā izteikts brīdinājums.

7. **ierobežojums:** arī performatīvi izteikumi var neizdoties. A mēģina brīdināt B:

(20) A: Jums beidzies benzīns.

B: Jā, tā ir.

B neuztver A izteikumu kā brīdinājumu, tādēļ brīdinājuma mēģinājums nav izdevies.

8. **ierobežojums:** ne katrs konstatīvs izteikums ir paties vai nepaties.

(21) Francija ir sešstūrains. (*Austin* 1975: 143)

(21) kaut kādā ziņā ir pareizs apgalvojums. Tomēr Francijas kartes kontūra pēc stingriem patiesības kritērijiem nav sešstūrains. Ja jūs aptuveni vēlaties raksturot Francijas kontūru, tad šāds izteikums ir pieļaujams un nav nepareizs. Šādos piemēros redzams, ka labāk atteikties no absolūta patiesības un nepatiesības jēdziena un tā vietā apzināties, ka patiesībai un nepatiesībai ir dažādas pakāpes.

9. **ierobežojums:** Arī konstatīvi izteikumi var neizdoties.

(22) Prezidents ir vainīgs.

Ja runātājs netic, ka viņš ir vainīgs, tad tiek pārkāpts priekšnosacījums kaut ko konstatēt tikai tad, ja runātājs ticšām tic, ka teiktais ir patiesība.

10. **ierobežojums:** Arī konstatīvus izteikumus var papildināt ar frāzi "līdz ar šo" un runas darbības vārdu.

(23) Šis sarkanais materiāls ir zīmoglaka.

(24) Līdz ar šo es apgalvoju, ka šis sarkanais materiāls ir zīmoglaka.

(23) izteikumu var uzlūkot kā (24) izteikuma implicītu variantu. Grūti atbildēt uz jautājumu, vai otrais teikums ir eksplīcīti *konstatīvs* vai eksplīcīti *performatīvs* izteikums. Katrā ziņā attiecība starp abiem teikumiem atbilst attiecībai starp implicītu un eksplīcītu performatīvu izteikumu.

Ierobežojumi parāda, ka sadalījums konstatīvajos un performatīvajos aktos nav piemērots, lai izskaidrotu daudzus izteikumus. Tādēļ tas nav īsti piemērots, lai pamatotu runas darbības teoriju.

Ostins pareizi novērojis, ka ar dažiem izteikumiem mēs veicam darbību, kuru apzīmē izsacītais darbības vārds, taču sākotnēji viņš nepareizi secina, ka mēs veicam darbību tikai ar dažiem (*performatīviem*) izteikumiem, turpretī ar citiem (*konstatīviem*) nē. Ostins apraksta gadījumus, uz kuriem šo sadalījumu nevar attiecināt un kas ir apkopoti iepriekš minētajos desmit ierobežojumos, un nonāk pie šādiem secinājumiem:

- Arī ar konstatīviem izteikumiem var veikt darbību, proti, izteikuma darbību. Kaut arī konstatīvos izteikumos nav eksplicīta performatīvā darbības vārda, tomēr tos var papildināt ar izteikuma performatīvajiem darbības vārdiem.
- Līdz ar to visus izteikumus var uzskatīt par valodas darbību.

Saskaņā ar Ostina teoriju svarīgi ir ne tikai sadalīt atsevišķas darbības, kuras mēs realizējam ar izteikumiem, piemēram solījumi, jautājumi un apgalvojumi, bet arī izprast, ka šīs darbības tiek veiktas dažādi, vairāk vai mazāk tieši jeb eksplicīti. Savukārt citas ir vairāk implicītas jeb netieši izteiktas. To var iztēloties kā skalu, kurā eksplicītuma pakāpe parādās no mazākās līdz lielākajai. Viseksplicītākais jeb tiešākais ir runas darbības vārdu performatīvais lietojums.

Neraugoties uz ierobežojumiem un vēlāko modifikāciju, sadalījums konstatīvajos un performatīvajos izteikumos ir nozīmīgs atklājums valodniecībā. Pateicoties izteikumu sadalījumam, kļuva skaidras vairākas būtiskas atziņas:

- ar valodu mēs veicam darbības,
- pastāv vairāku veidu valodas darbības,
- pastāv darbības vārdi, kurus lietojot, to nosauktā darbība tiek īstenota,
- dažos gadījumos papildus performatīvajiem darbības vārdiem ir jārealizējas vēl citiem priekšnosacījumiem, lai nosauktā darbība varētu tikt īstenota, piemēram, runas darbību atbilstoši priekšnoteikumi, kuriem nav valodas raksturs,
- performatīvos darbības vārdus galvenokārt lieto, lai īstenotu noteiktas institūcijām raksturīgas darbības, piemēram, kristītu, sodītu, atklātu pasākumus u. tml.
- runas darbības visbiežāk ir implicītas, bet tās (parasti) var eksplicīti izteikt,
- runas darbības var neizdoties dažādu iemeslu dēļ, tomēr tās tikai noteiktos gadījumos var būt patiesas vai nepatiesas.

Ostins runas darbības teoriju izstrādājis, pamatojoties uz šīm atziņām.

1.1.3 Lokūcija, ilokūcija un perlokūcija

Ostina runas aktu teorija ir skaidri un labi izstrādāts modelis, ar kura palīdzību var izprast runas darbību vispārīgā līmenī, kā arī raksturot konkrētu izteikumu darbības struktūru. Ostina teorijas svarīgākā kategorija ir *runas darbība* jeb *runas akts*. Tā ir diferencēta pēc izteikuma satura, funkcijas un iedarbības aspektiem. To var sadalīt trīs dažādās darbības struktūrās: *lokūcijā*, *ilokūcijā* un *perlokūcijā*.

1. Izteikuma līmenī ar *lokūciju* apzīmē teikšanas darbību, proti, propozīcijas tiešo realizāciju. Lokūcija ir izteikums pats par sevi, vēl neietverot ne funkcijas, ne iedarbības līmeni. Lokūciju varētu formulēt šādi: "Saka, ka ...".
2. *Ilokūcija* parādās funkcijas līmenī, un ar to apzīmē tādas runātāja īstenotas darbības kā LŪGUMS, SOLĪJUMS vai APGALVOJUMS. *Ilokūcija* ir izteikuma darbības funkcija, kurā izpaužas runātāja nodoms, viņa vēstījuma mērķis. *Ilokūcijas* formulējums varētu būt: "Sakot, ka ... , vēlas panākt ... "
3. Savukārt *perlokūcija* parādās iedarbības līmenī, un ar to apzīmē runas darbības ietekmi uz adresātu. *Perlokūcija* ir visgrūtāk pētāmais aspekts, jo nav viegli noteikt izteikuma reālo iedarbību uz klasītāju. Piemēram, runātāja domātais APVAINOJUMS (*ilokūcija*) izteikumā "Tu gan esi ēzēlis" uz klausītāju var neatstāt apvainojošu iespaidu, tādējādi *perlokūcija* nav radusies vai ir radusies cita, nekā tā, ko vēlējies runātājs. Iepriekš minētajā (20) piemērā BRĪDINĀJUMA vietā klausītājs izteikumu uztvēris kā KONSTATĀCIJU. *Perlokūciju* varētu formulēt: "Sakot, ka, ... , izraisa ..."

Šis Ostina runas darbības sadalījums trijos aspektos ir plaši atzīts un izmantots gandrīz visās vēlākajās lingvistiskās pragmatikas teorijās.

Runas darbība

lokutīva darbība (*locutionary act*) - fonētiska darbība (*phonetic act*)
 - fātiska darbība (*phatic act*)
 - rētiska darbība (*rhetic act*)

ilokutīva darbība (*illocutionary act*) - funkcija

perlokutīva darbība (*perlocutionary act*) - iedarbība

Tab. 1.1: Ostina runas darbības sadalījums aspektos (skat. *Bublitz* 2001: 86)

Lokūcija, perlokūcija un ilokūcija ir kompleksas darbības trīs aspekti, tie kopā veido runas darbību. *Ilokūcija* ir intensionāla, tātad ar nodomu veikta, un konvencionāla, jo balstās uz noteiktām valodas lietojuma normām un likumsakarībām, kuras var rekonstruēt, interpretējot runātāja teikto. Savukārt *perlokūcija* ir intensionāla, proti, to var paredzēt, ņemot vērā runātāja nodomu, bet nav konvencionāli noteikta, tādēļ grūti paredzēt tās iedarbību uz klausītāju. Turpretī *ilokūcijā* runātājs izmanto valodas konvencionālos līdzekļus, lai izraisītu noteiktu iedarbību un efektu, proti, nodrošinātu sapratni, iedarbotos un uzaicinātu atbildēt. Šī iemesla dēļ gan Austins, gan Sērls lielāku uzmanību pievērša *ilokūcijai*, nevis *perlokūcijai*. Tomēr arī par *perlokūciju* veikti vairāki interesanti pētījumi, kuros mēģināts *perlokūcijas* sistematizēt (*Eyer* 1987).

1.2 Sērļa runas aktu teorija

1.2.1 Ostina runas darbības teorijas modifikācija

Sērļs Ostina runas darbības teoriju paplašināja, saglabājot runas darbības sadalījumu trijos aspektos un diferencējot lokutīvo darbību izteikuma darbībā un propozicionālajā darbībā. Sērļs kritizē Ostina lokutīvās darbības sadalījumu fonētiskā, fātiskā¹² un rētiskā¹³ darbībā. Runātāji izteikumos, t.i., lokutīvajā darbībā, veido *fonētiski* un *fātiski* pareizas formas. Fonētiskā un fātiskā darbība veido izteikuma formu un struktūru. Savukārt *rētiskajai* darbībai ir pavisam cits statuss, tā attiecas uz izteikuma saturu. Tādēļ ir problemātiski lokutīvajā darbībā apvienot komponentus, kas attiecas uz nozīmi, ar tādiem, kas uz nozīmi neattiecas. Turklāt Ostins nepietiekami diferencē rētisko darbību. Rētiskajā darbībā runātāji nosauc personas, lietas un parādības un norāda uz tām (Austin 1975: 97). Sērļs papildina rētiskās darbības definīciju ar būtisku komponentu, proti, mēs ne tikai norādām uz personām, lietām un parādībām, bet kaut ko arī par tām izsakām, tas ir, piešķiram tām predikātus (*predicate*). Ar predikācijas darbību references darbība iegūst jēgu un nozīmi. Sērļs lokutīvo darbību sadala divās atsevišķās darbības daļās:

- vārdu (morfēmu, teikumu) izteikšana kā izteikumu realizācija (*performing utterance acts*);
- reference un predikācija kā propozicionālās darbības realizācija (*performing propositional acts*).

Ostina un Sērļa runas darbības modeļi atšķiras šādi:

	Ostins	Sērļs
lokutīva darbība	$\left\{ \begin{array}{l} \text{fonētiska darbība} \\ \text{fātiska darbība} \\ \text{rētiska darbība} \end{array} \right\}$	izteikuma darbība (<i>utterance act</i>)
		propozicionāla darbība (<i>propositional act</i>) - references darbība (<i>reference act</i>) - predikācijas darbība (<i>predicate act</i>)
ilokutīva darbība perllokutīva darbība		ilokutīva darbība perllokutīva darbība

Tab. 1.2: Ostina un Sērļa runas darbības modeļi salīdzinājumā (skat. *Bublitz* 2001: 94)

¹² Ar fātisku darbību mēs skaņas apkopojam vārdos un savukārt vārdus lielākās sintakses vienībās (vārdu grupās, frāzēs, teikumos), to veicot saskaņā ar valodas fonētiski-fonoloģiskajiem un gramatikas likumiem. Runātāji atstāstot teikto, citē tiešo runu: "Viņš teica: 'Kaķis ir uz paklāja'". Ostins šo runas darbības daļu sauc par atdarināšanas aktu (1975: 96). Runātājs galvenokārt precīzi atdarina teiktā formu nevis saturu.

¹³ Rētiska darbība attiecas uz saturu. Runātāji fonētiski-fonoloģiski un gramatiski pareizi veidotai formai piedēvē nozīmi, proti, norādi (*reference*) un jēgu (*sense*). Runātāji rētiskajā darbībā lieto netiešo runu: "Viņš teica, ka kaķis ir uz paklāja" (Austin 1975: 96).

1.2.2 Konstitutīvie un regulatīvie likumi

Valodniecībā likums ir līdzeklis, ar kuru apraksta, izskaidro vai regulē runas darbību. Sērļa likuma jēdzienu paplašināja un diferencēja. Viņa pamattēzes ir, pirmkārt, "runāt nozīmē īstenot valodas aktus saskaņā ar noteikumiem" ("*speaking a language is performing acts according to rules*") (Searle 1969: 16) un, otrkārt, izsakāmības princips - "visu, ko var domāt, var arī pateikt" (Searle 1969: 19). Abi hipotētiskie pieņēmumi ir Sērļa teorijas pamats.

Šie likumi nosaka runas darbību. Tiem ir cits statuss nekā dabas likumiem. Tas, ko likumi nosaka, var īstenoties tā, kā paredz likums, bet tam tā nav noteikti jābūt. Likumi sniedz iespēju atšķirt pareizu rīcību no nepareizas, bet tos var arī pārkāpt. Valodas likumi ir normatīvi. Tie pastāv sociālajā praksē. Valodas likumi darbojas līdzīgi spēles noteikumiem. Saskaņā ar Sērļa teoriju pastāv *regulatīvi* un *konstitutīvi* likumi. Konstitutīvie likumi definē nosacījumus. Tie ir būtiski runas darbībā un darbojas pēc principa "X ir uzskatāms par Y kontekstā C". Piemēram, konstitutīvs ir šaha spēles noteikums: "Karalim ir šahs un mats, ja tas neapdraudēts nevar veikt nevienu gājieni". Konstitutīvie likumi definē īpašas runas darbības formas, bet neregulē tās.

Regulatīvie likumi savukārt regulē darbības, kuras loģiski eksistē neatkarīgi no likumiem. Tie nedefinē un nemaina pastāvošas darbības. Bieži tie parādās pavēles formā:

(25) Ja tu pie galda lieto nazi, turi to labajā rokā.

Vispārīgā formā to var izteikt "Ja Y, dari X". Tos var salīdzināt ar labas izturēšanās etiķeti. Regulatīvie un konstitutīvie likumi viens otru papildina. Ja jūs, piemēram, pārvaldāt šaha spēles konstitutīvos likumus, jūs zināt, kā *var* veikt gājienu, bet nezināt, kā *jāveic* gājieni, lai uzvarētu pretinieku. Atbilstoši Sērļa teorijai runas darbība norit saskaņā ar konstitutīvajiem likumiem. Izteikums noteiktos apstākļos uzskatāms par JAUTĀJUMU, APGALVOJUMU, SOLĪJUMU vai kādu citu runas darbību. Atšķirībā no spēlēm konstitutīvos likumus valodā neizvirza un neapstiprina kāda speciālistu grupa, bet tie rodas valodas attīstības gaitā un noteiktos sociokultūras apstākļos.

1.2.3 Likumu veidi runas aktos

Lai komunikācija noritētu veiksmīgi un runas darbība izdotos, nepieciešams pārzināt ne tikai konstitutīvos, bet arī regulatīvos likumus. Izteikums ir uzskatāms par ilokutīvu runas darbību, ja tas atbilst četriem Sērļa izvirzītajiem izdošanās likumiem (*felicity rules*):

- propozicionālā satura likumam (*propositional content rule*),
- ievada likumam (*preparatory rule*),
- patiesības likumam (*sincerity rule*),
- būtības likumam (*essential rule*).

Šie četri likumi reprezentē nepieciešamos un pietiekamos veiksmīgas runas darbības priekšnosacījumus.

Satura likums vispārīgā veidā nosaka satura diapazonu. Tas nosaka saturu, kas izteikumā var sekot pēc saikļa *ka*. Tādām runas darbībām kā KONSTATĀCIJA vai APGAVOJUMS satura likums ir daudz vispārīgāks nekā LŪGUMAM vai UZAICINĀJUMAM. Konstatēt un apgalvot var visu. Lūgt var tikai kaut ko, kas vēl nav īstenots.

Ievada likums attiecas uz darbības jēgu un nosaka īstenošanas priekšnoteikumus. Tāpat kā citi likumi, ievada likums pamatojas mūsu darbības racionalitātē un izslēdz bezjēdzīgo un nebūtisko.

Ievada likums lūgumam:

- Tikai tad ir jēga izteikt lūgumu, ja to ir iespējams īstenot.
- Nav jēgas lūgt kaut ko, kas tik un tā īstenosies, ja to runātājs un klausītājs var paredzēt.

Ievada likums apgalvojumam:

- Apgalvojumam ir priekšnoteikums, ka runātāja apgalvojumam ir pamats. Klausītājs pieņem, ka runātājs var pierādīt apgalvojumu vai viņam vismaz ir kāda norāde uz apgalvojuma patiesumu.
- Nav jēgas apgalvot kaut ko, ko runātājs un klausītājs jau acīmredzot tāpat zina un viņiem par šo faktu nav domstarpību. Ja ārā list lietus, tad es (26) teikumu saku tikai tad, ja domāju, ka mans sarunu partneris to neredz un nezina:

(26) Ārā list lietus.

Ievada likums jautājumam:

- Parasti jautātājs nezina atbildi.
- Nav jēgas jautāt, ja sarunas partneris pats nejautāts gatavojas sniegt vajadzīgo informāciju.

Patiesības likums arī pamatojas uz cilvēka darbības racionalitātes principa. Tas ir kooperatīvas un efektīvas komunikācijas priekšnoteikums. Komunikācijas partneri pieņem, ka runātājs savos nodomos ir paties.

Patiesības likums lūgumam:

Lūguma izteicējs savu komunikācijas partneru acīs tikai tad darbojas racionāli, ja viņš tiešām vēlas, lai viņa lūgums tiktu izpildīts.

Patiesības likums apgalvojumam:

Komunikācija balstās uz pieņēmumu, ka sarunas partneri tiešām tic tam, ko apgalvo vai konstatē. Nav būtiski, vai apgalvojums tiešām atbilst patiesībai. Svarīgi ir tas, ka runātājs tic sava izteikuma patiesumam un klausītājs pieņem, ka runātājs tam tic. Ja tas tā nebūtu un komunikācijas partneri principā apšaubītu viens otra patiesumu, saturīga komunikācija nebūtu iespējama.

Patiesības likums jautājumam:

Komunikācijas partneru acīs runātājs tikai tad rīkojas racionāli, ja tiešām grib dzirdēt atbildi uz savu jautājumu.

Būtības likumā parādās ilokutīvās darbības raksturīgā, būtiskā pazīme. Formulā "X atbilst Y" redzams, ka šis likums ir konstitutīvs. Iepriekšējie likumi saskaņā ar Sērla teoriju ir regulatīvi.

Būtības likums lūgumam:

Izteikums ir runātāja mēģinājums pārliecināt klausītāju veikt nosaukto darbību.

Būtības likums apgalvojumam:

Izteikums ir runātāja mēģinājums pārliecināt klausītāju, ka apgalvojumā izpaužas patiesa parādība. Tā ir patiesa vai runātājs to uzskata par patiesu.

Būtības likums jautājumam:

Izteikums ir runātāja mēģinājums no klausītāja saņemt trūkstozo informāciju.

Šie likumi ir ideāli gadījumi. Tie tomēr nav pietiekami vispārīgi, lai aptvertu visus ilokutīvās darbības veidus. Tie arī nav pietiekami specifiski, lai ar to palīdzību precīzi novilkto robežlīnijas starp radniecīgām runas darbībām. Papildus būtu nepieciešams izstrādāt likumus, kas precīzāk parādītu performatīvo darbības vārdu semantiskās atšķirības. Sērla likumi turklāt ir vienpusīgi, jo aplūko galvenokārt tikai runātāja pozīciju, aizmirstot klausītāja perspektīvu.

1.3 Runas aktu klasifikācija

1.3.1 Ilokutīvo darbības vārdu klasifikācija

Ostins, izstrādājot ilokutīvo darbību klasifikāciju, balstījās galvenokārt tikai uz performatīvo darbības vārdu semantisko līdzību. Ostina mērķis bija klasificēt *ilokutīvas darbības*, taču tā vietā viņš klasificējis *performatīvus darbības vārdus*, kuri ilokutīvām darbībām piešķir tikai nosaukumu, tādēļ tos mēdz saukt arī par *ilokutīviem darbības vārdiem*. Tomēr ne ar ikvienu darbības vārdu, kurš *apzīmē* darbību, atbilstošo darbību tiešām iespējams *veikt*. Piemēram, nevienu nav iespējams slavēt, izsakot teikumu (27):

(27) Es tevi slavēju.

Starp darbības vārdiem un darbībām nepastāv atbilstība viens pret vienu. Vispārinot var redzēt, ka performatīvo darbības vārdu skaits ir lielāks nekā runas darbību skaits. Runas darbības turklāt bieži ietver sevī vairākas ilokūcijas. Ostins savā darbības vārdu sarakstā apkopojis performatīvus darbības vārdus un slēptus performatīvus. Saskaņā ar Ostīna pārskatu runas darbības vārdi sadalāmi šādās grupās:

- Ar sprieduma darbības vārdiem (*verdictives*) runātājs pieņem lēmumu, izsaka spriedumu, vērtējumu, pie šīs grupas pieder, piemēram, atzīt par vainīgu, interpretēt, saprast, aprakstīt, uzskatīt, raksturot, novērtēt, ierindot, analizēt.
- Ar ietekmes darbības vārdiem (*exercitives*) runātājs ietekmē darbības norisi. Raksturīgi darbības vārdi ir iecelt amatā, atlaist no darba, nosaukt, dot rīkojumu, pavēlēt, piespriest sodu, izvēlēties, paziņot (par atklātu), brīdināt, komandēt, novēlēt, dot padomu, ieteikt, velīt.
- Ar solījuma darbības vārdiem (*commissives*) runātājs var apsolīt kaut ko, paziņot par savu gatavību īstenot kādu nodomu, plānot, gatavoties kaut ko darīt, pieņemt lēmumu, vienoties, saderēt, pretoties, piekrist.
- Ar attieksmes darbības vārdiem (*behabitives*) runātājs izsaka noteiktu nostāju jeb attieksmi, kas var attiekties uz izteikuma prozodiju vai būt vērsta uz klausītāju, piemēram, pateikties, kritizēt, protestēt, sveikt, atvainoties, izteikt komplimentu, izteikt līdzjūtību, aizvainot, slavīnāt, pārvest, atzinīgi novērtēt, apsveikt, slavēt, apstrīdēt.
- Ar ekspozitīvajiem (*expositives*) darbības vārdiem runātājs ierindo savu izteikumu komunikācijas norisē un veido attiecības ar citiem komunikācijas dalībniekiem, piemēram, aprakstīt, atbildēt, ziņot, apgalvot, noliegt, paziņot, informēt, pieļaut iespējamību, pieņemt, piekrist, secināt, argumentēt, pārliecināt, pamanīt, definēt, noteikt, paskaidrot.

Ostins klasificē tikai performatīvos darbības vārdus un līdz ar to tikai tādas ilokūtīvas darbības, kas ar šiem darbības vārdiem sakrīt. Vienīgais svarīgais kritērijs ir semantiskā līdzība, tādēļ Ostīna darbības vārdu saraksti ir gari un tos nesaista nekas cits kā vien aptuvena semantiskā līdzība. Ostins pats ir norādījis uz šo trūkumu savos darbos.

1.3.2 Ilokūtīvo darbību klasifikācija

Sērļa ilokūtīvo darbību klasifikāciju pamato ar daudz plašāku kritēriju klāstu nekā Ostīns. Sērļa noteiktie svarīgākie ilokūtīvo darbību klasifikācijas kritēriji ir šādi:

1) Ilokūtīvās darbības mērķis (*point*).

Ar šo kritēriju Sērļa atsaucas uz *būtības likumu*. Piemēram, apgalvojuma mērķis ir pārliecināt klausītāju, ka prozodija ataino patiesu parādību. Sērļa atšķir ilokūtīvās darbības mērķi no lomas. Mērķis ir vispārīgs kritērijs un tas var raksturot vairākas ilokūtīvas darbības. Turpretī ikvienai specifiskajai lomai vēl ir raksturīgas papildus pazīmes. Runātājs, piemēram, izsakot lūgumu un pavēli,

veic dažādas ilokutīvas darbības, kas raksturo runātāja statusu un attieksmi pret klausītāju, taču ilokutīvais mērķis abos gadījumos ir viens un tas pats, proti, pārliecināt klausītāju veikt kādu darbību vai atteikties no tās īstenošanas.

2) **Ilokutīvās darbības virziens, kurā atspoguļojas attiecība starp 'vārdu' un 'pasauli' (*direction of fit*).**

Runātāji ar saviem izteikumiem var mēģināt mainīt īstenību, tas ir, pasauli pieskaņot vārdiem (*world-to-word*), vai arī izvēlēties vārdus un izteikumus tā, ka tie attēlo īstenību, kāda tā ir, tādējādi vārdus tie pieskaņo pasaulei (*word-to-world*). Pirmajā gadījumā jūs mēģināt kādu parādību izraisīt, otrajā gadījumā jūs parādību aprakstāt. Ilokutīvās darbības virzienus uzskatāmi var parādīt ar divu ikdienas piemēru palīdzību.

a) Ja es ballē negribu izgāzties tādēļ, ka neprotu dejot, es pēc saviem pierakstiem, kas ņemti no grāmatas *Dejas iesācējiem*, iestudēju deju pamatošus. Es sekoju valodas norādēm, tātad vārdiem un piemēroju tiem savu rīcību, tātad pasauli. Īstenība ir vērsta uz valodā izteiktām norādēm un tādējādi tiek mainīta pasaule, notiek kaut kas (ārpus valodas esošs) jauns. Visām ilokutīvajām darbībām, kuru rezultātā mainās kaut kas pasaulē, īstenība seko valodā izteiktām norādēm. Tās ir, piemēram, direktīvas darbības kā LŪGUMS, PAVĒLE un komisīvas darbības, piemēram, SOLĪJUMS un PIEDĀVĀJUMS.

b) Mans draugs, kurš arī ballē negrib izblamēties un ir atnācis man līdzi mēģināt, nevar salasīt manu rokrakstu. Viņam neatliek nekas cits kā mani vērot un rūpīgi pierakstīt soļu kombinācijas. Tās viņš izsaka valodas formā, tātad pieskaņo vārdus pasaulei. Visām ilokutīvajām darbībām, kuras ataino jeb reprezentē pasauli, ir raksturīgi, ka vārdi ir vērsti uz pasauli. Tādas ir, piemēram, reprezentatīvas darbības kā SECINĀJUMS un KONSTATĀCIJA (abi piemēri *Bublitz* 2001: 107).

3) **Attieksme pret propozīciju (*psychological state*), kas izpaužas ilokutīvā darbībā.**

Šis kritērijs attiecas uz *patiesības likumu* un raksturo runātāja psihisko stāvokli. Piemēram, LŪGUMĀ izteikta runātāja vēlme pēc klausītāja rīcības, APGALVOJUMĀ izteikta runātāja pārliecība par propozīcijas patiesumu, SOLĪJUMĀ (28) izteikts runātāja nodoms solīto tiešām izdarīt.

(28) Es tev palīdzēšu sagatavot projekta iesniegumu.

4) **Ilokutīvās darbības (vispārīgais) propozicionālais saturs.**

Šis kritērijs attiecas uz *satura likumu* un līdz ar to uz satura vispārīgo raksturojumu (jeb diapazonu). Piemēram, LŪGUMAM (29) ir raksturīgi, ka tas vērstas uz vēl nenotikušas vai pašreiz nenotiekošas nākotnes darbības izpildi.

(29) Lūdzu, atnes rīt atskaņotāju.

- 5) **Institucionālā ietvara vai ārpus valodas papildus darbības nepieciešamība.**
Valodas darbību lielākā daļa nav atkarīga no īpaša institucionālā ietvara vai ārpus valodas darbības īstenošanas. Tomēr dažiem runas aktiem šie papildus nosacījumi ir vajadzīgi. Piemēram, KRISTĪT var tikai noteiktā institucionālā ietvarā un secībā, bet ZVĒRĒT (30) var tikai, paceļot roku.

(30) Es zvēru, ka teikšu tikai patiesību.

- 6) **Ilokutīvās darbības stiprums jeb intensitāte.**

Runātājs, piemēram, vienu un to pašu ilokutīvo mērķi var īstenot ar dažādu intensitāti un izteikt PRIEKŠLIKUMU (31), PRASĪT vai PIEPRASĪT (32).

(31) Es domāju, ka tev labāk braukt mājās.

(32) Atgriezies mājās!

- 7) **Sociālās attiecības starp runātāju un klausītāju, kas izpaužas ilokutīvajā darbībā.**

Statusa atšķirībai nav nekādas nozīmes, ja kāds kaut ko KONSTATĒ vai STĀSTA, bet tai ir liela nozīme PAVĒLOT (33).

(33) Projekta plānam rīt astoņos jābūt uz mana galda!

- 8) **Ilokutīvās darbības virzība uz runātāju vai klausītāju.**

SŪDZĪBA (34) drīzāk attiecas uz runātāju, APSVEIKUMS un MIERINĀJUMS (35) uz klausītāju.

(34) Kolēģi man nepateica par sanāksmi.

(35) Lūdzu, pieņem manu līdzjūtību!

- 9) **Ilokutīvās darbības virzība uz citām blakus esošām runas darbībām.**

APGALVOJUMS un IEBILDE, kā arī JAUTĀJUMS un ATBILDE (36) ir savstarpēji saistīti un veido pārus, bet, piemēram, SOLĪJUMAM vai DRAUDIEM (37) nav nepieciešams citu runas darbību tuvums.

(36) Kad tu būsi darbā?

Rīt vienos.

(37) Ja jūs nesagatavosiet projekta plānu, mēs jūs atlaidīsim no darba.

- 10) **Alternatīva iespēja izteikt ilokutīvu darbību ar ārpus valodas līdzekļiem.**

Dažas darbības var īstenot tikai ar valodas palīdzību, piemēram SOLĪJUMU un PAZIŅOJUMU, turpretī citas var izteikt arī ar ārpus valodas līdzekļiem, piemēram SVEICIENU ar galvas mājieni un DRAUDUS, savelkot pieri.

11) **Performatīva darbības vārda eksistence (38) vai trūkums (39).**

(38) Es tev apsolu, ka rīt atnākšu pie tevis.

(39) Es rīt atnākšu pie tevis.

12) **Ilokutīvā darbības vārda stils.** UZAICINĀJUMU, piemēram, var izteikt pieklājīga LŪGUMA veidā (40) vai kā PAVĒLI (41):

(40) Es vēlētos jūs lūgt rīt atnākt uz mūsu pasākumu.

(41) Es jums pavēlu rīt noteikti ierasties mūsu pasākumā.

Pamatojoties uz pieciem svarīgākajiem kritērijiem, Sērļs klasificē runas darbības reprezentatīvās, direktīvās, komisīvās, ekspresīvās un deklaratīvās darbībās.

1. **Reprezentācijas (representatives) jeb asertīvās (assertives)** runas darbības plašā nozīmē ir konstatējošas un aprakstošas runas darbības, kas attiecas uz patiesības kritēriju. (1) To mērķis ir pārliecināt klausītāju, ka propozīcija atspoguļo patiesu faktu vai vismaz ka runātājs tic, ka fakts ir paties. Ar reprezentatīvu runas aktu runātājs sniedz garantiju, ka propozīcijas saturs ir paties. Garantijai var būt dažādas intensitātes pakāpes. Stiprāk izteikta tā ir APGALVOJUMOS, vājāk MINĒJUMOS. (2) Vārdi šajās runas darbībās pieskaņojas pasaulei. (3) Tajās izteikta runātāja pārliecība, ka propozīcija ir patiesa. Raksturīgas reprezentatīvas runas darbības ir APGALVOJUMS, PAZIŅOJUMS, DEKLARĀCIJA, PROGNOZE, PRASĪBA, PIENĒMUMS, MINĒJUMS, SECINĀJUMS, PRIEKŠLIKUMS, IEBILDUMS, APSTIPRINĀJUMS, NOLIEGUMS, DISKUSIJA, ATĢĀDINĀJUMS, ARGUMENTĀCIJA, NORĀDE.
2. **Direktīvas (directives)** plašā nozīmē ir uzaicinošas runas darbības. (1) To mērķis ir klausītāju pārliecināt kaut ko darīt (vai atteikties no darbības). Runātājs, veicot šīs runas darbības, klausītājam rada pienākumu noteiktai nākotnes darbībai vai attieksmei. (2) Šajās runas darbībās pasaule ir pieskaņota vārdiem. (3) Tajās izpaužas runātāja vēlme, lai klausītājs vai kāda trešā persona veiktu propozīcijā nosaukto darbību vai attieksmi. Raksturīgas direktīvas ir LŪGUMS, PAVĒLE, UZAICINĀJUMS, ATĻAUJA, IETEIKUMS, PIETEIKUMS. Sērļs šajā grupā iekļauj arī runas darbības, kuras citos modeļos pieskaitītas jautājuma darbībām, piemēram JAUTĀT, PĀRBAUDĪT, jo izprot tos kā UZAICINĀJUMUS, kuriem seko cita valodas darbība, proti, ATBILDE.
3. **Komisīvo (commissives)** runas darbību (1) mērķis ir radīt runātājam saistošu pienākumu nākotnē veikt propozīcijā nosaukto darbību. (2) Tās pasauli pieskaņo vārdiem. (3) Tās izsaka runātāja nodomu veikt savas saistības. Raksturīgas komisīvās runas darbības ir SOLĪJUMS, PIEKRIŠANA, ATTEIKUMS, ZVĒRESTS, PAZIŅOJUMS, AIZSTĀVĪBA, GALVOJUMS, GARANTĪJA, DRAUDI.

4. **Ekspresīvās (expressives)** runas darbības plašā nozīmē izpauž runātāja attieksmi. (1) To mērķis ir izteikt runātāja attieksmi pret propozīciju. Tā kā ar šīm darbībām neapraksta ne faktus, ne parādības, kā arī neizraisa parādības, tad virziens starp īstenību un pasauli šajā gadījumā nav būtisks. Arī trešajam kritērijam šajā gadījumā nav nekādas nozīmes, jo attieksme vienmēr ir atkarīga no izvēlēta darbības vārda. Sērļs pievieno ceturto (4) propozicionālā satūra kritēriju un nosaka, ka tam jābūt vērstam uz runātāju vai klausītāju. Raksturīgas ekspresīvās runas darbības ir ATVAINOŠANĀS, PATEICĪBA, ATZINĪBA, APSVEIKUMS, LĪDZJŪTĪBA, NOŽĒLA.
5. **Deklarācijas (declarations)** plašā nozīmē rada īstenību. (1) To mērķis ir propozīcijas saturu saskaņot ar īstenību. Tā kā ar šiem runas aktiem var gan aprakstīt parādību, gan arī to radīt, tad (2) vārdi ir pieskaņoti īstenībai un īstenība ir pieskaņota vārdiem. Trešais kritērijs uz šīm runas darbībām neattiecas. Sērļs nosauc vēl piekto (5), institucionālā ietvara kritēriju. Atšķirībā no citām ilokutīvajām darbībām deklaratīvos aktus parasti lieto performatīvi, līdz ar to īpaši svarīgs ir to rituālais raksturs. Raksturīgas deklaratīvās runas darbības ir KRISTĪBAS, IESVĒTĪBAS, PAZIŅOJUMS, NOMINĀCIJA, ATLAIŠANA NO DARBA, ATZĪŠANA PAR VAINĪGU, ATTEIKŠANĀS, NOSODĪJUMS, VAINAS ATZĪŠANA, ATKLĀŠANA, KARA PIETEIKUMS, DEFINĪCIJA.

1.3.3 Kritika un alternatīvas pieejas

Sērļa klasifikācija ir labi izstrādāta, jo viņam izdevies ar dažu kritēriju palīdzību izveidot labi pārskatāmu runas darbību sadalījumu dažās pamatkategorijās. Tomēr valodas parādību klasifikācija gandrīz vienmēr ir diezgan sarežģīta. Lai runas darbības vārdus klasificētu, ņemot vērā daudzveidīgos semantiskos un pragmatiskos aspektus, vajadzētu pamatoties uz daudz vairāk kritērijiem nekā Sērļa izstrādātajiem pieciem. Tādējādi rastos jaunas klases, piemēram, darbības vārdi, kas attiecas uz teksta organizāciju (IEVADĪT, MAINĪT un PABEIGT TĒMU, NOVIRZĪTIES NO TĒMAS, SECINĀT, VIENKĀRŠOT, VISPĀRINĀT, APKOPOT, SALĪDZINĀT, ATGRIEZTIES PIE TĒMAS).

Sērļa modelī rodas sakritības un alternatīvas klasifikācijas iespējas. Piemēram, reprezentatīvajai grupai piederošie PIENĒMUMI tikpat labi var būt arī ekspresīvi darbības vārdi, ja tie galvenokārt izpauž runātāja personīgās domas, atstājot patiesības aspektu otrajā vietā. Citu darbības vārdu klasifikāciju var veikt atkarībā no to vērtības, piemēram, BRĪDINĀT, KA un TEIKT, KA ir reprezentatīvi darbības vārdi, turpretī BRĪDINĀT KAUT KO DARĪT un (IE)TEIKT, KA KAUT KAS JĀDARA ir direktīvi darbības vārdi. Atkarībā no konteksta SADERĒT var būt gan komisīvs (skat. 3. punkts) darbības vārds (*Es saderu uz 20 latiem, ka Latvijas hokeja komanda uzvarēs*), gan reprezentatīvs darbības vārds (*Saderam, ka tur zvana mana tante*).

Ja kritēriju un klašu skaits palielinās, sadalījums kļūst nepārskatāms. Sadalījuma precizitāti var sasniegt tikai tad, ja samazina vispārīguma pakāpi. Tā kā klasifikācijas mērķis ir izstrādāt modeļus un līdz ar to vispārinājumus, detalizētu

atšķirību precizitātei starp grupām ir tikai pakārtota nozīme. Tādēļ bieži vien klasifikācijas valodniecībā tiek uzskatītas par subjektīvām. Arī Sērļa visnotaļ pamatotā klasifikācija šī iemesla dēļ tika kritizēta. Sērļa sadalījumu var labi izmantot, tikai nedrīkstētu aizmirst, ka tas nepretendē uz neierobežotu patiesību un citos modeļos sadalījuma robežas var būt citādas. Sērļš un Ostins nebija vienīgjie, kuri mēģinājuši klasificēt runas darbību un runas darbības vārdus. Vairums priekšlikumu piedāvā smalkāku diferenciaciju un līdz ar to lielāku klašu skaitu.¹⁴

Interesanti ir priekšlikumi, kuros ir tikai divas vai trīs vispārīgas virsklases, kurām var pakārtot atsevišķus piemērus. Sadalījums trīs darbību grupās KONSTATĀCIJA, JAUTĀJUMS un UZAICINĀJUMS tendenciāli sakrīt ar trim galvenajiem teikumu veidiem, proti, stāstījuma, jautājuma un pavēles teikumiem. Šo tradicionālo sadalījumu piedāvā Laionss (*Lyons* 1995). Viņš iesaka ilokutīvās darbības iedalīt tikai divās klasēs, KONSTATĀCIJĀ un UZAICINĀJUMĀ, pamatojot to ar argumentu, ka jautājuma darbība īstenībā ir uzaicinājums atbildēt. Graiss (*Grice* 1968) argumentē savādāk. Visas ilokutīvās darbības saskaņā ar Graisa teoriju esot pieskaitāmas diviem runātāja propozicionālās attieksmes veidiem, proti, ja runātājs kaut ko pieņem vai kaut kam tic, tas ir PIENĒMUMS, un ja viņš kaut ko grib, tā ir VĒLĒŠANĀS. Pirmā attieksme raksturīga reprezentatīvām (un asertīvām), otrā savukārt direktīvām runas darbībām. Pirmās klases mērķis ir pārliecināt klausītāju ticēt, ka runātājs tic tam, ko saka un domā. Otrās klases mērķis ir izraisīt klausītājā nodomu darīt darbību, uz kuru viņš tiek aicināts.

¹⁴ Sērļu kritizēja galvenokārt disproporcijas dēļ starp lielo kritēriju skaitu un minimālo kritēriju skaita pielietojumu. Daži autori (*Ballmer & Brennenstuhl* 1981, *Wierzbicka* 1987) izstrādājuši ļoti diferencētas klasifikācijas ar vairākiem simtiem kategoriju un vairākiem desmitiem grupu. Turpretī citi tikai nedaudz modificējuši Sērļa klasifikāciju. Labus pārskatus sniedz *Allan* 1994 un *Ulkan* 1992, kontrastīvs pārskats ir *Hancher* 1979. Interesants ir Polenca sadalījums "es orientētās", "uz partneri orientētās" un "kooperatīvās" runas darbībās (*Polenz* 1985/1988: 207ff.).

2 Netiešās runas darbības

Mēs esam spējīgi atvasināt lielu informācijas klāstu tikai no pāris vārdiem, saprotam mājienu, metaforas un metonīmus. Liela daļa no informācijas neparādās tiešā veidā, bet gan implicētā, tas ir 'apslēptā' formā 'starp rindiņām'. Pragmatikas pētnieka Jakoba Meja (*Jacob Mey* 2000) teikto "*Pragmatics is the art of the unsaid*," nedaudz paplašināti varētu interpretēt kā "*Pragmatika ir vārdos nepateiktā sapratnes māksla*." Līdzīgas formas izteikumus mēs dažādās situācijās protam dažādi interpretēt. Šajā nodaļā tuvāk tiks aplūkota runātāju spēja netieši izteikt nozīmes un klausītāju prasme no apslēptas, vārdos nepateiktas jēgas secināt, ko domājis runātājs. Nodaļas noslēgumā būs apkopoti valodas indikatori, kas uzrāda runātāja nodomus un ietekmē sapratnes procesu. Divās nākamajās nodaļās (3 un 4) būs aplūkoti dažādi implicētā satura veidi, piemēram implikācijas, prezupozīcijas, ietvari un implikatūras.

2.1 Netieši izteiktās jēgas sapratne

Netieši izteikto jēgu klausītājs dažreiz formulē vārdos, izsakot to, ko runātājs nav pateicis, bet tikai klusībā domājis. Ar šādiem teicieniem vārdos nepateiktā jēga tiek eksplīcīti izteikta, bieži ievadam izmantojot frāzes *tu īstenībā domāji vai citiem vārdiem sakot*.

(1) A: Es baidos, ka vairs tev nevarēšu palīdzēt.

B: *Citiem vārdiem sakot*, tu negribi liekas klapatas. (*Tanaka* 1997: 373)

Ar frāzi, *citiem vārdiem sakot*, klausītājs signalizē, ka sapratis runātāja vārdos neizteikto, bet domāto jēgu. Turklāt nav svarīgi, vai klausītājs savu interpretāciju uzskata par runātāja nodomam atbilstošu, vai ar to tikai grib izaicināt runātāju. Klausītājs vārdos formulē runātāja implicēto izteikuma nozīmi. Klausītājs izteikumam var interpretēt ne tikai semantiski burtiskā nozīmē, jo vārdos formulētā izteikuma tiešā nozīme parasti ir šaurāka nekā implicētā nozīme.

Runātājs pateikto un domāto eksplīcīti var izteikt dažādās pakāpēs, klausītājs savukārt spēj saprast vārdos nepateikto. Tādējādi veidojas sakarība starp implicēšanu (*implying*), ko veic runātājs, un secināšanu (*inferring*), ko veic klausītājs. Implicēšana un secināšana attiecas uz izteikumu *apslēpto* daļu. Secināšana nav tas pats, kas sapratne, bet gan sapratnes darbības daļa.

Implicētās jēgas izpratnē svarīgi ir jēdzienu pāri *burtiskā nozīme - pārnestā nozīme* un *tiešā runas darbība - netiešā runas darbība*. Abi jēdzienu pāri nav pretstati, bet kā divi poli iedomātās skalās. Runātāji vienmēr var izteikties vairāk vai mazāk tieši. Šeit iespējamās daudzas niansētas pakāpes. Valodniecībā tieša un pārnesta nozīme tiek aprakstīta ar vairāku jēdzienu palīdzību un attiecināta gan uz saturu, gan uz valodas darbību. Vispirms pievērsīsimies burtiskai un pārnestai nozīmei satura līmenī.

2.2 Tiešā un pārnestā nozīme satūra līmenī

2.2.1 Jēdzienu skaidrojums

Jēdziens *burtiskā nozīme* valodniecībā un literatūrzinātnē parasti tiek attiecināts uz izteikumu veidu, kuros neizmanto stila un retoriskus līdzekļus. Tikai sekundāri to lieto, lai aprakstītu sakritību starp teikuma saturu un izteikuma saturu.

Arī pragmatikā parādās jēdzieni *burtiskā nozīme* (*literal meaning*) un *burtiskais izteiksmes spēks* (*literal force of an utterance*) (Levinson 1983: 263 ff.). Jēdziens *burtisks* pirmajā gadījumā tiek lietots satūra līmenī, lai aprakstītu leksisko un propozicionālo nozīmi, otrajā gadījumā lietojuma līmenī, lai aprakstītu darbību un tās saturu. Atbilstoši pastāv atšķirīgi jēdzienu pāri *burtiskā un pārnestā nozīme* un *tiešā un netiešā runas darbība*. Tomēr šie jēdzieni semantikā un pragmatikā tiek lietoti dažādi, tādēļ ir svarīgi ieviest terminoloģisku skaidrību.

2.2.2 Burtiskā nozīme un pārnestā nozīme

Pārnestā nozīme plaši aprakstīta literatūrzinātnē (*figurative meaning*), kur tā definēta kā metaforiska nozīme, kas balstās uz ironiju, metonīmiju, hiperbolām, netiešajiem runas aktiem (Gibbs et al. 1993: 389). No lingvistikas, it īpaši no pragmatikas viedokļa, tomēr jāuzsver, ka piedāvātajās definīcijās trūkst diferenciacijas starp nozīmes un darbības līmeni. Pārnestais, figuratīvais aspekts tiek attiecināts vai nu uz ilokūciju (netiešās runas darbības gadījumā) vai uz propozicionālo nozīmi. Retorikā un literatūrzinātnē kopumā arī netiek precīzi noteikts, kas ir burtiskā nozīme. Tikai pamatojoties uz tās definīciju, varētu kontrastīvi noteikt pārnestās nozīmes būtību. Vairākas burtiskās nozīmes definīcijas savstarpēji konkurē un ir daļēji pretrunīgas (skat. Gibbs et al. 1993: 388). Tomēr pragmatikā un semantikā vairāki turpmāk aprakstītie aspekti no šīm definīcijām ir svarīgi.

Burtiskā nozīme parasti ir nespecifiskā nozīme bez īpaša marķējuma, turpretī pārnestā nozīme ir specifiska un īpaši iezīmēta. Burtiskā nozīme ir normāla, primāra, statiska, caurspīdīga, pašsaprotama un vienīgā iespējamā. Tā ir kā "nulles pakāpe" jeb pamata pakāpe (Eco 1999: 192), statisks jēdziens, kas tiek relatīvi attiecināts uz kontekstiem. Burtiskā nozīme atbilstu tehniskā un zinātniskā kontekstā pieņemtajai nozīmei (Eco 1999: 192). Pārnestā nozīme turpretī ir atvasināta, sekundāra, mainīga, dinamiska, necaurspīdīga, tā nav pašsaprotama, saistīta ar novirzi, parasti tā ir īpašs gadījums un izņēmuma interpretācija. Lai interpretētu metaforas, adresātam jāizprot burtiskās nozīmes absurditāte. Ja izteikums ir metafora un to uztvertu burtiski, tā būtu vai nu semantiska anomālija (*rozēs skumjas*), paradokss (*cilvēks bestija*) vai pragmatiskās kvalitātes normas pārkāpums un līdz ar to nepareizs apgalvojums (*Šis cilvēks ir bestija*) (salīdz. Eco 1999: 193).

Uzskats par burtiskās nozīmes primāro lomu ir apstrīdēts. Tomēr tās eksistenci, piemēram, Umberto Eko (Eco 1999: 17) uzskata par interpretācijas pirmo soli. Ikvienu interpretācijas brīvība, tā uzskata Eko, sākas *pēc* un nevis *pirms* burtiskās nozīmes noteikšanas.

Kā neapstrīdama patiesība tiek pieņemts fakts, ka īpašās, pārnestās nozīmes izpratne no saziņas dalībniekiem prasa lielāku kognitīvo piepūli nekā tiešā, nespēcificā nozīme. Attiecība starp burtisko un pārnesto vai tiešo un netiešo nozīmi tiek skaidrota *slēdzienu* jeb *inferences teorijā*. Tā pamatojas uz iepriekš minētajiem pieņēmumiem, ka burtiskā nozīme ir primāra un kognitīvi interpretatīvais ieguldījums netiešās nozīmes sapratnē ir lielāks. Lai izprastu izteikuma pārnesto nozīmi, tiešā nozīme jāpieņem kontekstam. "Izteikums ir netiešs runas akts, ja slēdziena izraisītājs parāda, ka burtiskā nozīme un/vai burtiskais spēks neatbilst sarunas kontekstam un tas ar slēdziena palīdzību jākorģē" (Levinson 1983: 270).

Šajās īpašībās saskatāms hierarhisks vērtējums. Ja burtiskā un tiešā izteikuma nozīme tiek uzskatīta par pamata variantu, bet pārnestā un netiešā nozīme tikai par sekundāru un atvasinātu, varētu nonākt pie kļūdaina secinājuma, ka netiešā nozīme ir tikai un vienīgi normas pārkāpums.

2.2.3 Inference: slēdzienu veidošana

Slēdzienu jeb inferences teorijas pamatpieņēmums ir divu principiāli atšķirīgu nozīmju veidu (un divu runas darbību veidu) pastāvēšana. Viena nozīme tiek atvasināta no otras pamata nozīmes. Saskaņā ar inferences teoriju burtiskās nozīmes p sapratne vienmēr ir pārnestās nozīmes q izpratnes priekšnosacījums. Inferences modeli shematiski varētu attēlot šādi: dekodēt (interpretēt) $p >$ pārbaudīt p kontekstā $>$ no p secināt q (tātad p pārinterpretēt par q) (salīdz. *Bublitz* 2001: 116). Šī shēma tomēr ir pārlieku dihotomiska, hierarhiska, sistēmiska un līdz ar to nav īpaši piemērota valodas praksei.

Tomēr būtu nepareizi pilnīgi atteikties no burtiskās nozīmes jēdziena, kā to, piemēram, dara idiomu teorijā, kura izstrādāta kā alternatīva inferences teorijai. Idiomu teorijā tiek uzskatīts, ka izteikumiem nav burtiskas nozīmes, bet ka tie nozīmi iegūst tikai kontekstā (skat. *Levinson* 1983: 276 ff.).

Neatsakoties no inferences teorijas pamata pieņēmuma, ir iespējams samazināt burtiskuma nozīmi interpretācijas procesā. Tādējādi slēdzienu modelis kļūst dinamiskāks un piemērotāks valodas lietojuma izpratnei. Jēdzienu *buriskā nozīme* turpmāk aizstāsim ar pragmatikas terminoloģijā pieņemto *propozicionālo* jeb *konvencionālo nozīmi* un *netiešo nozīmi* savukārt ar *izteikuma* jeb *konversacionālo nozīmi*. Propozicionālā nozīme ir pamatā pateiktajam, tomēr nav ar to identiska. Pirmkārt, p pateiktajā teikumā parādās stāstījuma, jautājuma, rosinājuma vai vēlējuma teikuma formā. Otrkārt, tas var aptvert vairākas (no konteksta neatkarīgas) propozīcijas (skat. arī 4. nodaļu). Parasti runātāja pateiktais sakrīt ar klausītāja saprasto. Turpretī runātāja domātais (viņa no konteksta atkarīgais nodoms, kas izpaužas izteikuma ilokutīvajā un perlokutīvajā darbības saturā) bieži nesakrīt vai tikai daļēji sakrīt ar klausītāja secināto izteikuma nozīmi. Šādos gadījumos runātājs un klausītājs izteikumam piešķir (daļēji) dažādas izteikuma nozīmes.

Būtiski ir jautājumi, vai propozicionālā nozīme p ir izteikuma nozīmes q integratīva sastāvdaļa un vai p vienmēr ir noteikta lomā interpretācijas procesā, un,

ja ir, kāda ir šī loma. Slēdzienu statistiskā modeļa pamata pieņēmumi, ka *p* vienmēr ir *q* sapratnes pamatā vai vismaz ieplūst *q* nozīmē un *p* sapratnē vienmēr jāiegulda mazāk kognitīvās piepūles nekā *q* sapratnē, ir apstrīdami vismaz divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, eksistē metaforiski, metonīmiski, ironiski un tamlīdzīgi izteicieni, kuros attiecība starp formu un saturu ir tik ļoti konvencionalizēta, ka abi pamata pieņēmumi zaudē jebkādu nozīmi.¹⁵ Otrkārt, noteiktā kontekstā *p* sapratne prasa lielāku kognitīvo piepūli nekā *q* sapratne.¹⁶ Slēdziena virziens var izrādīties tieši pretējs, proti, tiešo nozīmi var secināt no netiešā izteikuma. Pārnests nozīmes izteikumi var būt vieglāk un tiešāk saprotami nekā burtiski izteikumi. Burtiskums jeb tiešums ne vienmēr sakrīt ar sapratnes vieglumu.

Kādos gadījumos izteikuma sapratne vispirms atkarīga no *p*, izraisot lielāku kognitīvo piepūli, atkarīgs no diviem faktoriem: no izteikuma konvencionalitātes pakāpes, konteksta un sarunas situācijas. Kaut arī idiomu un izteikti ritualizētu teicienu izpratnē propozicionālajai nozīmei nav sevišķi liela loma, tā tomēr vienmēr pastāv kā interpretācijas iespēja. Ar frāzēm kā *burtiskā nozīmē, tieši sakot*, runātājs vienmēr var aktivizēt propozicionālo nozīmi. Propozicionālā nozīme *p* ir izteikuma nozīmes *q* integratīva sastāvdaļa. Propozicionālā nozīme un izteikuma nozīme var sakrist lielākā vai mazākā pakāpē.

2.2.4 Burtiskuma pakāpes satura līmenī

Runātājs savus nodomus var izteikt vairāk vai mazāk burtiski dažādās pakāpēs. Izteikumu viņš var veidot tā, ka pateiktais ir tuvu vai tālu domātajam. Burtiskā nozīme ir izteikta eksplicīti un pārnestā implicīti. Izteikums var būt ar vairāk vai mazāk izteiktu eksplicituma jeb tiešuma pakāpi, kuru var izvēloties kā skalu, kuras vienā galā ir teikumi bez īpaša konteksta. Šie teikumi parādās, piemēram, mācību grāmatās un ir domāti kā ilustrācija didaktiskiem mērķiem, bet nekalpo komunikācijai. Tiem ir tikai nozīme *p*, bet nav gandrīz nekādas nozīmes, kas *p* pārsniegtu. Otrā skalas galā ir teikumi, kas ietver daudz un dažādu netieši izteiktu mājienu.

2.3 Tiešums un netiešums darbības līmenī

2.3.1 Satura līmenis un darbības līmenis

Tiešums dažādās pakāpēs parādās arī darbības līmenī. Runātāji ilokūcijas var formulēt vairāk vai mazāk tieši. Polencs uzskata, ka lielākā daļa runas darbību - un daudzas no tām ir ļoti būtiskas - nav tieši izteiktas, bet tikai implicētas (Polenz 1985: 198). Ja eksplicituma pakāpe ir augsta, runas darbība ir vairāk tieša, ja tā ir zema, tad runas darbība ir vairāk netieša. Burtiskuma jēdziens attiecas uz satura

¹⁵ Tas aplūkots vairākos pētījumos, piemēram, par ironiskiem izteicieniem (Barbe 1995) un pavēles izteicieniem jautājuma formā (skat. nākamo apakšnodaļu 2.3).

¹⁶ Līdzke sniedz piemēru: *q* "Esi rīt septiņos vietā!" ir vieglāk saprast nekā *p* "Mans nodoms ir panākt, lai tu rīt septiņos būtu vietā, un to es grasos panākt tādā veidā, ka tu saskati manu nodomu." (Liedtke 1997: 208).

līmeni, valodas darbības līmenim savukārt Sērļs piedāvā tiešuma jēdzienu. Teorijā ir svarīgi atšķirt jēdzienus (burtiski vai tieši) un līmeņus (nozīmes un satura līmenis vai darbības līmenis).

Izteikuma nozīmes līmenis var mainīties ne tieši proporcionāli darbības līmenim. Daudziem izteikumiem vienlaikus var piedēvēt vairākas ilokūcijas, piemēram,

(2) Ja tu nepasteigsies, mēs nokavēsīm.

(2) vienlaikus var būt konstatācija, uzaicinājums, pārmetums un varbūt pat draudi. Šis apgalvojuma izteikums pēc savas formas sakrīt ar runas darbību konstatācija, tomēr ir skaidrs, ka runātājs ar to vēlas izteikt arī citas runas darbības, piemēram, uzaicinājumu. Sērļs (skat. arī tālāk) atbilstību starp izteikuma formu un funkciju sauc par *tiešo runas darbību*, savukārt nesakrītību starp formu un funkciju apzīmē ar jēdzienu *netiešā runas darbība*. Netiešā runas darbība ir (2) piemērā, jo runātājs pavēles teikuma vietā, kas tieši atbilstu uzaicinājumam, izvēlējis apgalvojuma teikuma formu. Šis Sērļa piedāvātais netiešuma kritērijs tomēr rada vairākus jautājumus, kurus tūlīt aplūkosim.

2.3.2 Tiešās un netiešās runas darbības Sērļa teorijā

Sērļs pieņem, ka runātājs ar vienu izteikumu var veikt vairāk nekā vienu ilokūciju un dažādas runas darbības, savukārt klausītājs tās var atpazīt. Sērļa sniegtie piemēri ir šādi:

(3) Vai Jūs, lūdzu, man varat pasniegt sāli? (Searle 1975: 73)

(4) Sāra: Iesim šovakar uz kino!

Roberts: Man jānācās eksāmenam. (Searle 1975: 61)

Kaut arī (3) teikumā trūkst konteksta, klausītājs tomēr bez kavēšanās sapratīs jautājumu kā lūgumu vai aicinājumu iedot sāli, jo šādus jautājumus valodā vienmēr saprot kā lūgumus. (4) piemērā Roberta atbildi uz Sāras priekšlikumu klausītājs vienmēr sapratīs kā noraidījumu, nepieļaujot citu interpretācijas iespēju. Tādējādi abas runas darbības varētu saprast kā uzaicinājumu un noraidījumu. Taču Sērļs neatkāpjās no slēdzienu teorijas pamatpieņēmuma, ka kontekstā domātā ilokūcija ir atkarīga no teikuma formas vai vismaz ar to saistīta.

Teikuma formā parādās darbību uzrādoši faktori, piemēram, teikuma gramatiskā struktūra. Latviešu valodā lokutīvajā runas darbībā, kas uzrāda propozīcijas saistību ar teikuma formu, iespējamās vairākas teikuma formas: stāstījuma, jautājuma, rosinājuma, vēlējuma un izsaukuma teikumi. Tie ir gramatiski, proti, formāli atšķirīgi.

- Stāstījuma teikumos ir teikuma priekšmets, izteicējs un, iespējams, papildinātājs.
- Jautājuma teikumi sākas ar jautājuma vārdu un tiem ir īpaša intonācija.
- Rosinājuma teikumos nav teikuma priekšmeta.

Sērļs uzskata, ka teikuma forma automātiski saistīta ar atbilstošu izteikuma, jautājuma vai uzaicinājuma ilokūciju. Klausītājs vispirms vadās pēc teikuma formas, saistot to ar teikuma noteikto ilokūciju un pārbauda šo ilokūciju kontekstā. Ja teikuma formas noteiktā ilokūcija kontekstā mainās, klausītājs "pārinterpretē" ilokūciju kontekstam piemērotā ilokūcijā un secina, ko runātājs īsti gribējis izteikt. Sērļs patiesībā domāto un kontekstā izprasto ilokūciju sauc par primāro (*primary illocutionary act*). Savukārt teikuma formas noteikto, teikumā slēptā veidā vienmēr esošo ilokūciju viņš sauc par sekundāro (*secondary illocutionary act*). Uzaicinājums vai lūgums (3) un atteikums (4) piemērā ir primāras ilokūcijas, turpretī jautājums (3) un konstatācija (4) piemērā sekundāras ilokūcijas. Izteikumi, kuros primārās ilokūcijas sakrīt ar sekundārajām, proti, primārās ilokūcijas ir sekundārās, ir tiešas runas darbības. Savukārt izteikumi, kuros šāda sakritība nepastāv un kuriem ir "papildus" ilokūcija, ir netiešas runas darbības.

Netiešo runas darbību skaits ir liels. Savukārt teikuma formu skaits latviešu valodā ir neliels. Svarīgākais ir rast atbildi uz jautājumu, pēc kādām pazīmēm klausītājs secina, ka primārā un sekundārā ilokūcija sakrīt vai atšķiras. Kādas prasmes un zināšanas klausītājam nepieciešamas, lai formas un ilokūcijas nesakritības gadījumā secinātu teiktā jēgu? Pirmajam jautājumam pievērsīsimies 2.4. nodaļā, bet uz otro atbildi meklēsim tūlīt.

Sērļs sākumā norāda, ka katram klausītājam ir iepriekšējas zināšanas un komunikatīva kompetence. Pamatojoties uz savām vispārējām zināšanām un prasmēm, klausītājs izdara slēdzienu virkni, no sekundārās ilokūcijas atvasinot primāro ilokūciju. (3) piemēram Sērļs (*Searle 1975: 63 ff.*) izstrādājis desmit soļus, kas raksturo klausītāja slēdzienu virkni. (3) piemēra slēdzieni, nedaudz saīsināti, izskatās šādi:

- Runātājs jautāja, vai es esmu spējīgs viņam pasniegt sāli. (Gramatiskās, no teikuma formas atvasinātās zināšanas un sarunas fakts.)
- Pieņemu, ka runātājs rīkojas kooperatīvi. Tātad viņa izteikums ir mērķtiecīgs un nozīmīgs. (Komunikatīvās zināšanas, kas pamatojas uz kooperatīvas sarunas principu pārziņu.)
- Tā kā runātājs skaidri redz, ka es viņam varu pasniegt sāli un tādēļ uz burtiski saprasto jautājumu jau zina atbildi, nav pieļaujama interpretācija, ka runātājs ir ieinteresēts saņemt uz to tiešu atbildi. (Zināšanas par kontekstu.)
- Tādēļ runātājs droši vien domā kaut ko citu, nekā saka. Tā kā es pieņemu, ka viņa izteikumam ir nozīme, tam ir cits ilokutīvais mērķis. Kāds? (Spēja izdarīt slēdzienus.)
- Mēs sēžam pie galda un ēdam. Mēs zinām, ka sāls ir sāls trauciņā. Tas uz galda parasti ir viens un domāts visiem, tādēļ katrs ir atkarīgs no blakussēdētājiem, kuri var sāls trauciņu pasniegt. (Zināšanas par kontekstu un pasauli.)
- Saskaņā ar direktīvo runas darbību ievada likumu uzrunātājam ir jābūt spējīgam vēlamo darbību veikt. (Zināšanas par runas darbībām.)
- Runātājs ar savu jautājumu vērsās pie manis. Apstipriņoša atbilde ietvertu šī likuma ievērošanu. (Spēja izdarīt slēdzienus.)

- Pieņemtu, ka runātājs grib sālit ēdienu, tomēr sāls trauciņu nevar aizsniegt bez svešas palīdzības. Tādēļ ir skaidrs, ka viņš ar savu jautājumu norāda uz direktīvo runas darbību ievada likumu, vēloties, lai es secinu tieši šo direktīvo runas darbību. (Spēja izdarīt slēdzienus.)
- Tādēļ (un arī tāpēc, ka neredzu nekādas saprātīgas alternatīvas) primārā ilokūcija droši vien ir UZAICINĀJUMS vai LŪGUMS pasniegt runātājam sāli. (Spēja izdarīt slēdzienus.)

Šī pārdomu virkne tomēr nav gluži pilnīga un precīza. Pirmkārt, pārdomas tikai tad atbilst kontekstam un ir pilnīgas, ja ņemam vērā visas runātāja un klausītāja zināšanas par pasauli un kontekstu, runas darbības teoriju un vispārīgos sarunu principus, kas tiek ievēroti attiecīgajā kultūrā.

Otrkārt, atsevišķie slēdzieni nav ne loģiski, ne konkrētajā kontekstā obligāti, bet gan tikai iespējami un atbilst normām. Par to liecina modālie iestarpinājumi *iespējams, parasti, droši vien*. Tie norāda uz klausītāju parasto izturēšanos, tomēr iespējamas arī novirzes. Sērļa ceturtajā piemērā Roberts varētu atbildēt arī: "Man gan jānācās eksāmenam, bet aiziesim vien šovakar uz kino" (Searle 1975: 64).

Treškārt, Sērļs formāli dažādus izteikumus apraksta, it kā tie būtu vienādi. (4) piemērā ilokūciju neierobežo teikuma forma, turpretī (3) teikums ir ļoti formāls un noteikts. Kaut arī iespējamas savādākas interpretācijas, forma "Vai tu lūdzu varētu/nevarētu ..." norāda, ka teikums saprotams kā netieša direktīva runas darbība.

Sērļs saskaņā ar savu runas darbības teoriju direktīvās runas darbības sagrupē sešās kategorijās:

1. Runas akti, kuros izteikta iespēja, ka klausītājs var veikt darbību:
Vai Jūs, lūdzu, varētu pasniegt sāli?
Vai tu vari uzvesties mierīgi?
2. Runas akti, kuros izpaužas runātāja vēlme, ka klausītājs dara kādu darbību A:
Es gribu, lai tu to izdari manā labā, Henrij.
Es vēlētos, lai Jūs to darītu.
3. Izteikumi, kuros ietverta klausītāja darbība:
Virsniekiem kopš šī brīža pusdienās jāierodas ar kaklasaiti.
Vai tu nenokāptu no manas kājas?
4. Izteikumi, kuros ietverta klausītāja vēlme vai labā griba darīt A:
Vai Jūs, lūdzu, neuzrakstītu man ieteikuma vēstuli?
Vai Jums nesagādātu grūtības izmaksāt man naudu nākampiektdien?
5. Izteikumi, kuros ietverti A darbības iemesli:
Kāpēc gan neapturēt mašīnu šeit?
Tas būtu labāk mums visiem, ja tu tagad atstātu šo telpu.
6. Izteikumi, kuros iekļauti kāda cita apgalvojuma elementi; tātad izteikumi, kuros eksplicīti ietverts direktīvs ilokucionārs verbs, kas attiecas uz tiešo kontekstu:
Vai Jūs neļauņotos, ja es Jums palūgtu uzrakstīt ieteikuma vēstuli?
Es tev būtu pateicīga, ja tu netaisītu tik lielu troksni. (Searle 1975: 65 ff.).

Ja neskaita sesto grupu, kurā iekļauti cita apgalvojuma elementi, pirmo trīs kategoriju piemēros parādās direktīvas runas darbības izdošanās nosacījumi (*felicity conditions*, skat. II. 1.2 nod.). Pirmajā grupā ietverti ievada nosacījums (*preparatory condition*), otrajā patiesuma nosacījums (*sincerity condition*), trešajā satura nosacījums (*propositional content condition*). Arī ceturtā un piektā grupa pieskaitāmas šai kategorijai, jo tām ir līdzīga uzbūve, kurā izpaužas, piemēram, saistība starp vēlmi izpildīt darbību un darbības īstenošanu.

2.3.3 *Netiešo runas darbību slēdzienu veidi*

Sērļs piedāvā četrus vispārīgus slēdzienu paraugus (*generalizations*), lai shematiski attēlotu korelāciju starp formāli noteiktiem izteikumiem un tajos īstenojamajām *direktīvajām* runas darbībām.

1. Runātājs var izteikt netiešu lūgumu vai citu direktīvu, jautājot, vai tas ir iespējams vai konstatējot ievada nosacījumu klausītāja iespējai veikt darbību A.
2. Runātājs var izteikt netiešu direktīvu, jautājot vai tas ir iespējams vai konstatējot satura nosacījumu tās sasniegšanai.
3. Runātājs var izteikt netiešu direktīvu, konstatējot, ka patiesuma nosacījumi ir sasniedzami, bet ne jautājot, vai tie ir īstenojami.
4. Runātājs var izteikt netiešu direktīvu konstatējot vai jautājot, kas ir vissvarīgākie vai piemērotākie iemesli darīt A, izņemot, ja klausītājs jau pats vēlas darīt A. Šajā gadījumā runātājs var tikai jautāt, vai klausītājs vēlas darīt A. (Searle 1975: 72).

Līdzīga struktūra ir arī citu runas darbību slēdzieniem, piemēram:

- Reprezentatīvas runas darbību var veikt, izsakot ievada nosacījumu (Klausītājs ir drošs, viņam ir pamats pieņemt, ka *p* atbilst patiesībai) vai patiesuma nosacījumu (Klausītājs tic, ka *p*). *Es domāju, ka tavi materiāli ir somā.*
- Ekspresīvas runas darbību var veikt, konstatējot patiesuma nosacījumu (PATEICĪBA "Runātājs jūtas pateicīgs par A vai saprot to (Searle 1969: 67)"). *Es augsti vērtēju Jūsu iejūtību.*
- Jautājuma runas darbību var veikt, konstatējot ievada nosacījumu (Runātājam nav informācijas un tā viņam patiešām vajadzīga" un/vai patiesuma nosacījumu ("Runātājs vēlas šo informāciju"). *Es vēlētos zināt, ko tu šovakar darīsi.*

2.3.4 *Runas darbību tiešuma pakāpes*

Sērļa netiešuma koncepciju kritizē galvenokārt divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, Sērļs pārspīlējot teikuma formas nozīmi ilokūcijas interpretācijā. Sērļs pieņem, ka teikuma gramatiskā struktūra tieši un bez izņēmumiem nosaka tajā ietvertā izteikuma pragmatisko funkciju. Tas raksturīgi arī gadījumos, kad gramatisko struktūru pārklāj citas primārās ilokūcijas. Savukārt citi autori norāda uz to, ka teikuma forma ir tikai viens no līdzekļiem, kas palīdz interpretācijā (Bublitz 2001: 127).

Turklāt kritizēta (Levinson 1983: 263 ff.) arī Sērļa hipotēze par tiešo ilokūciju jeb burtisko izteikuma spēku (*literar force hypothesis*). Saskaņā ar šo pieņēmumu

teikumā lietotie performatīvie darbības vārdi tieši izpauž ilokūciju, un visi gadījumi, kad ilokūcija nesakrīt ar performatīvā verba ilokūciju, ir izņēmumi. Tomēr lielākajai izteikumu daļai nav tiešā performatīvā verba ilokūcijas. Piemēram, daudzās valodās lūgumu neizsaka ar pavēles, bet gan stāstījuma teikumu:

- (5) Es priecātos, ja tev nākamnedēļ piektdien būtu laiks atnākt uz diskusiju.
(LŪGUMS)

Tēze par tiešo ilokūciju parāda, ka Sērļs lielu nozīmi piešķīris runātāja pozīcijai, bet tikpat kā nav ņēmis vērā klausītāju. No klausītāja viedokļa lielāka nozīme ir kontekstam un kopējām zināšanām par pasauli, nevis tiešajai, no teikuma formas atkarīgajai ilokūcijai. Tas skaidri redzams izteikti konvencionalizētos izteikumos, piemēram, "Vai Jūs, lūdzu varētu/nevarētu ..." (LŪGUMS) vai "Kā būtu ar ..." (PRIEKŠLIKUMS/PIEDĀVĀJUMS), kuru parasti nevis netieši, bet gan tieši uztver kā lūgumus vai priekšlikumus. Tā kā pragmatiskās nozīmes ir atkarīgas no konteksta, tad ir iespējams, ka, piemēram, teikumā "Vai Jūs man varat pasniegt sāli?" jautājuma ilokūcija atrodas korelācijā ar teikuma formu, un klausītājs saprot izteikumu kā jautājumu. Ja klausītājs sēž tādā vietā, kur sāli nevar aizsniegt, viņš izteikumu varētu uztvert kā jautājumu un atbildēt: "Diemžēl nē, es to nevaru aizsniegt."

Sērļa teorijai ir alternatīva, kuru piedāvā Bublics (*Bublitz* 2001: 127) un kurā nav jāatsakās no netiešuma jēdziena. Ja satura līmenī burtiskuma pakāpi var iztēloties kā skalu ar lielāku vai mazāku burtiskuma pakāpi, tad darbības līmenī analogi var iztēloties tiešuma skalu. Runātāji gan propozicionālās nozīmes, gan ilokūcijas var izteikt vairāk vai mazāk tieši. No klausītāja viedokļa augsta burtiskuma pakāpe sakrīt ar augstu tiešuma pakāpi un zema burtiskuma pakāpe ar zemu tiešuma pakāpi. Tādējādi izteikumi ir *nevis vai nu tieši vai netieši*, bet gan *vairāk vai mazāk tieši vai netieši*. Jebkurā gadījumā klausītājs secina domāto ilokūciju, turklāt kognitīvā piepūle zemākas tiešuma pakāpes gadījumā ir lielāka un prasa lielākas konteksta un vispārīgās zināšanas. Tālāk piemēros redzams, kā samazinās izteikumu tiešuma pakāpe:

- (6) Taisi taču beidzot durvis ciet!
- (7) Aizver durvis!
- (8) Lūdzu, aizver durvis!
- (9) Vai tu, lūdzu, neaizvērtu durvis!
- (10) Tu vienmēr atstāj durvis vaļā.
- (11) Šķiet, ka durvis palikušas vaļā.
- (12) Es priecājos, ka varu tev atgādināt aizvērt durvis.
- (13) Es domāju, ka cilvēki, kuri aizver durvis, kad ārā ir auksts, patiešām ir jauki.
- (14) Paldies, ka varu sēdēt caurvējā.
- (15) Kā man patīk sēdēt caurvējā! (pēc *Bublitz* 2001: 128).

Izteikumi (6), (7) un (8) ir vairāk tieši, teikumu forma sakrīt ar ilokūciju. Apmēram turpat tiešuma skalā atrodas izteikumi, kuru forma cieši saistīta ar

ilokūciju, piemēram, *Vai Jūs, lūdzu, varētu/nevarētu pasniegt sāli*. Arī citi izteiksmes līdzekļi saistīti ar noteiktām ilokūcijām (skat. tālāk 2.4).

Neticšajā skalas galā atrodas izteikumi, kuru ilokūcija secināma tikai no konteksta, nevis no teikuma formas. Tie ir (13), (14) un (15) izteikumi, kā arī tādi izteikumi kā *Man jāmācās eksāmenam* (4) piemērā. Tās ir runas darbības, kurās parādās PAMATOJUMS netieši izteiktai piekrišanai vai noraidījumam pēc iepriekš uzdota JAUTĀJUMA vai arī PRIEKŠLIKUMA pieņēmums vai noraidījums pēc UZAICINĀJUMA vai LŪGUMA izteikšanas, vai arī IELŪGUMA pieņemšana vai noraidījums.

Varētu rasties jautājums, kāpēc mēs neizsakāmies, cik tieši vien iespējams, jo tādējādi, iespējams, varētu atvieglot sapratni un izvairīties no pārpratumiem. Tomēr mēs rīkojamies saskaņā ar *ekonomijas principu* un izsakāmies *tik tieši, cik nepieciešams*. Nevajadzīgi skaidrojot savus nodomus, runātāji pārkāptu ekonomijas principu, jo klausītāji paši izdara secinājumus par runas darbības nosacījumiem.

Augstas pakāpes netiešām runas darbībām ir raksturīgi, ka ārpus konteksta parādās propozicionāla nozīme, kas kontekstā tiek aizstāta ar pavisam citu propozicionālu nozīmi. Tas pats attiecas uz saredzamajām ilokūcijām. (14) piemērā kontekstā ir divas propozicionālas nozīmes un divas ilokūcijas. Viena no tām sapratnes procesā tiek "apspiesta". (15) piemērs ir vēl sarežģītāks, jo ironijas dēļ propozicionālā nozīme ir jāpārvērš pretstatā. Pēdējos piemēros redzams, ka ikvienu izteikumu, vienalga, kāda būtu tā forma (izņemot teikumus ar ļoti standartizētu formu), var lietot ļoti dažādi gan attiecībā uz ilokūciju, gan uz saturu. Pazīstamais Sērļa (*Searle* 1969: 44f.) sniegtais piemērs ir:

(16) *Vai zini zemi, citronas kur zied (Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen)*.

Šo Gētes balādes "Minjona" (*Goethe* 1795: *Mignon*) rindiņu saka kāds amerikāņu virsnieks otrā pasaules kara laikā, nonācis itāļu gūstā, jo grib, lai viņu notur par vācieti, proti, Vācijas kā Itālijas sabiedrotās pārstāvi. Dzejoļa rinda ir vienīgais teksts, kuru viņš vāciski var pateikt. Virsnieks cer, ka neviens tik un tā saturu nesapratīs, tikai domās, ka viņš runā vāciski. Tādējādi viņš vēlas sasniegt savu nodomu. (16) piemērā teikuma forma nemaz nesakrīt ar vēstījuma jēgu: "Es esmu vācu virsnieks."¹⁷

Ja netiecšajās runas darbībās ir vairākas ilokūcijas, slēdzienu procesā parasti izmanto slēdzienu virkni ar *tādējādi, līdz ar to ...*. Tā rodas dažādas tiešuma pakāpes. (17) teikumā varētu būt izteiktš UZAICINĀJUMS iet projām, kas secināms, kā parādīts (18) slēdzienu virknē:

(17) Tur ir durvis.

¹⁷ Tomēr Sērļs, analizējot Graisa intensionālās nozīmes jēdzienu, uzsver, ka, protams, šī teikuma konvencionālā nozīme ir "Vai zini zemi, citronas kur zied", nevis "Es esmu vācu oficiēris". Sērļs uzsver, ka nozīme vienmēr ir kaut kas vairāk nekā tikai intensionālā, t.i., ar nodomu izteiktā nozīme, tā ir arī konvencionāla (*Searle* 1969).

(18) Runātājs izteica klausītājam UZAICINĀJUMU pamest telpu, KONSTATĒJOT, ka tur ir durvis.

Šāda ilokūciju secinājumu virkne principā var saistīt dažādas propozīcijas, arī tādas, kurām ārpus konteksta nav acīmredzamas kopsakarības. Piemēram, sakot kaut ko par klausītāja izskatu vai kārtību viņa dzīvoklī, mēs varam JAUTĀT, vai viņš jūtas labi un ar viņu viss kārtībā.

2.4 Ilokūcijas indikatori

2.4.1 Indikācija kā darbība

Kā klausītājs atpazīst runātāja nodomu? Pēc kā viņš vadās, attiecinot uz izteikumu noteiktu pozicionālo saturu un ilokucionāro darbību? Tas ir jautājums par indikatoriem, kas uzrāda nozīmi un darbību. Uz šo jautājumu var atbildēt no runātāja vai klausītāja redzespunkta. Runātājs cenšas izteikties tā, lai viņa nodomu atpazītu. Sapratnes nodrošinājums ir rakstiskās un mutiskās komunikācijas balsts. Cenšoties sasniegt šo mērķi, tiek veidotas sarunas. Ja runātājam neizdodas izteikties tā, lai viņu saprot, saruna nemaz nenotiek vai pārtrūkst. Lai no tā izvairītos, runātājs mēģina izvēlēties tādas formas un stratēģijas, kas klausītājam palīdz saprast runātāja nodomu. Šīs formas ir kā valodas ceļrāži, ar kuriem klausītāju sapratne tiek vērsta vēlamajā virzienā. Klausītājs savukārt tās uztver kā instrukcijas, kas palīdz sapratnes procesā.

Formas, kas darbojas kā interpretācijas palīgi, norāda ceļu uz sapratni. Tās var attiekties uz dažādiem komplekso izteikumu nozīmes aspektiem. Tālāk mēs aplūkosim tikai tos aspektus, kas izraisa ilokūcijas un atbilstošus slēdzienus. Šos slēdzienus izraisītajus Sērļs savā teorijā nosaucis par ilokūcijas indikatoriem (*illocutionary force indicating devices*) (Searle 1969: 30). No pragmatikas viedokļa indikācija ir runātāja darbība, kurā viņš ar valodas līdzekļiem (ilokūcijas indikatoriem) norāda klausītājam uz izteikuma ilokūciju. Valodas un neverbālo ilokūcijas indikatoru saraksts ir garš. Sērļs nosauc dažus svarīgākos indikatoru veidus, piemēram, vārdu kārtība, uzsvars, intonācija, darbības vārda izteiksme, performatīvie darbības vārdi u.c. (Searle 1969: 30). Šo sarakstu vēl var papildināt. Tālāk aplūkosim dažus Sērļa piedāvātos un citus indikatoru veidus.

2.4.2 Performatīvie darbības vārdi

Pieņēmums, ka tieši izteiktie performatīvie darbības vārdi ir visstiprākie ilokūcijas indikatori, šķiet neapstrīdams. Tos izmanto, lai uzsvērtu vai pārjautātu, kā domāts izteikums, piemēram, *es tev gribēju pajautāt, es tev tikai gribēju jautāt (nevis konstatēt, brīdināt, apvainot tevi)*. Tomēr ikdienas valodā performatīvie darbības vārdi tiek lietoti reti. Kā uzsver Polencs, tos parasti lieto formālās, institucionalizētās situācijās, kurās "pragmatiskā izteikumu nozīme tiek precizēta vai apstiprināta kā likums" (Polenz 1985: 196), piemēram, *es zvēru, es nokristu šo kuģi par ..., ar šo es pasludinu ..., es nosaucu viņu par ...* (skat. II.1.1). Ja

performatīvos darbības vārdus tomēr lieto ikdienas valodā, tad parasti tas notiek problemātiskos apstākļos. Līdtkē (*Liedtke* 1997: 208 f.) uz to norāda ar divu piemēru palīdzību:

- (19) Es tevi uzaicinu rīt septiņos būt birojā.
- (20) Es domāju, ka rīt būšu septiņos.

Pirmajā piemērā (19) runātājs šādi formulē izteikumu tikai tad, ja rēķinās ar adresāta nevēlēšanos prasību pildīt. Savukārt otrajā piemērā (20) drīzāk izteikts nevis solījums, bet zināma nedrošības pakāpe. Runātājs signalizē, ka nolūki dažreiz neizdodas.

2.4.3 Slēptie performatīvi

Performāciju (un tādējādi arī ilokūcijas) var izteikt ar darbības vārdiem, kuri ne tieši, ne netieši nav performatīvi. Šādi slēptie performatīvi (*hedged performatives*) ir iekļauti kompleksos izteikumos un bieži atrodas kombinācijā ar modālajiem darbības vārdiem: *Es tev varu pateikt, ka ... Es tikai varu solīt, ka ... Vai es tev drīkstu pajautāt ... Man tevi jābrīdina... Man jāatvainojas ...*

- (21) Gribēju tev tikai palūgt atnest pastu.

Slēptos performatīvus kā (21) piemērā bieži izmanto, lai veidotu izteikumus pieklājīgākus un "mikstinātu" prasības. Ja ilokūcija ir nosaukta ar darbības vārda vai nomena palīdzību, performatīvi var būt arī ciešāmās kārtas teikumi (*Tas tika pateikts ...*), uzaicinājumi (*Atļaujiet man pateikties par ...*) un lietvārdi (*Jautājums ir ...*).

2.4.4 Teikuma formas

Starp ilokūciju un teikuma formu nepastāv tieša sakritība, kā tas jau parādīts 2.3.2 nodaļā. Nepastāv pat tieša korelācija starp stāstījuma, jautājuma un rosinājuma izteiksmi no vienas puses un ilokūcijām IZTEIKUMS, JAUTĀJUMS un UZAICINĀJUMS no otras puses. Gan mutiskajā un nedaudz mazāk rakstiskajā komunikācijā bieži parādās novirzes no šīs korelācijas. Piemēram, (22) piemērā jautājuma teikums izmantots, lai izteiktu APGALVOJUMU. Tas ir retorisks jautājums. (23) piemērā teikumam ir stāstījuma modalitāte un tomēr tas ir JAUTĀJUMS. (24) teikumam ir jautājuma forma un tomēr ilokūcija ir UZAICINĀJUMS:

- (22) Vai tad Latvijā nav neviena laba hokejista?
- (23) Tu rīt brauksi uz Cēsīm.
- (24) Vai tu man varētu pasniegt rupjmaizi?

Starp IZTEIKUMU un stāstījuma teikumu, JAUTĀJUMU un jautājuma teikumu, UZAICINĀJUMU un rosinājuma teikumu pastāv vienīgi korelācijas

tendence. Mēs parasti neitrālā kontekstā tiecamies formas un funkcijas korelācijas pārus uzskatīt par standarta gadījumu un dodam tiem priekšroku. Savukārt īpašos kontekstos, kuros stilam, pieklājībai vai citiem īpašiem apstākļiem ir īpaša nozīme, šī korelācija bieži tiek pārkāpta.

2.4.5 Prosodiskie indikatori

Mutiskajā runā ilokūciju izraisa arī dažādi valodas prosodiskie un paralingvistiskie izteiksmes veidi. Arī rakstiskajos tekstos ir vairākas iespējas attēlot intonāciju, piemēram, izsaukuma vai jautājuma zīme vai elektroniskajos medijos piedāvātie simboli, kas uzrāda runātāja vai rakstītāja izteiksmi, piemēram, ☺. Paralingvistiska indikācija ir, piemēram, gadījumā, ja kāds saka: "Viņa to teica draudīgā balsī." Tiek uzskatīts, ka jautājumi, uzaicinājumi un konstatācijas saistītas ar noteiktu intonāciju. Tomēr tā ir tikai tendence, un šī korelācija bieži vien nemaz neparādās. Kāpjoša intonācija vairāk raksturīga jautājumiem, taču ikdienas valodā tā raksturīga arī stāstījuma teikumiem.

Kāpjoša beigu intonācija obligāti neizraisa JAUTĀJUMA darbību Sērļa izpratnē. Jautājot klausītājam, vai viņam zināmi noteikti fakti, runātājs nevadās pēc ievada un patiesuma nosacījumiem, jo viņam šī informācija nav vajadzīga, bet tikai pēc būtības priekšnoteikuma:

(25) Eiropas Komisija ↑ izteikusi priekšlikumus kandidātvalstīm lauksaimniecības jomā.

Kāpjošā intonācija pēc "Eiropas Komisija" ir runātāja jautājums klausītājam, vai viņš zina, ka tieši Eiropas Komisija, nevis kāda cita institūcija izteikusi priekšlikumus.

2.4.6 Partikulas kā ilokūcijas indikatori

Valodas ilokūcijas indikatoru klāsts ir plašs un daudzveidīgs. Tiem pieder konvencionāli izteikumi kā *vai tu varētu ..., kā būtu ar ..., kādēļ tu nedarītu/...*. Leksikā raksturīgi ilokūcijas indikatori ir partikulas vai daži veida apstākļa vārdi (skat. *Brown & Levinson 1987: 269*). Izsaukmes vārds *lūdzu* ir direktīvu indikators, tomēr tas nav stiprajās direktīvās kā PAVĒLĒS, bet gan LŪGUMOS, vienalga, kādā teikuma formā:

(26) *Lūdzu*, netrokšņo vismaz vienu minūti! (imperatīvs)

(27) Tavu *lūdzu* es vienkārši nesaklausīju. (deklaratīvs)

(28) Vai tu, *lūdzu*, drīz nāksi? (jautājuma teikums)

Lūdzu bieži ievada vai noslēdz izteikumu, tādējādi tai ir uzaicinājuma, vokatīva raksturs, piemēram, nākamajā piemērā klausītāju vai lasītāju uzruna:

(29) *Lūdzu*, uzmanieties!

Droši, *acīmredzot*, *noteikti* un citi līdzīgi apstākļa vārdi, kas attiecas uz izteikuma atbilstību patiesībai, raksturīgi runas darbībām APGALVOJUMS, IEBILDUMS un līdzīgām reprezentatīvām darbībām:

(30) Šis dzejolis *noteikti* pieskaitāms idillēm.

(31) Internets *acīmredzot* te nav pieejams.

Taču veida apstākļa vārdi nevar parādīties direktīvās vai jautājumos, kas neattiecas uz izteikuma patiesumu:

(32) (?) Vai internets te *acīmredzot* nav pieejams?

2.4.7 Indikatori kā orientācijas norādes

No klausītāja viedokļa ilokūcijas indikatori ir orientācijas norādes, kas teiktā interpretāciju virza uz runātāja nodoma pusi. To funkcija ir ierobežot iespējamo slēdzienu daudzumu. Parasti vienu ilokūciju izraisa ne tikai *viens* valodas līdzeklis, bet vairāku līdzekļu kombinācija. Tās kombinācijas, kas bieži atkārtojas, kļuvušas par standarta indikatoru struktūru jeb "raksturīgiem teicieniem", piemēram, LŪGUMS: *lūdzu + vai tu varētu ...* u. tml. Tie raksturīgi noteiktiem ilokūciju veidiem vai runas darbību tipiem.

Tiešām runas darbībām raksturīgas šādas pazīmes:

- izteikuma ilokūcija tiek formulēta vārdos,
- izteikumā parādās viena no trim standarta korelācijām starp teikuma formu un izteikuma ilokūciju.

Pārējos gadījumos runas darbības ir vairāk vai mazāk *netiešas*. Netiešuma vai tiešuma pakāpe galvenokārt atkarīga no diviem faktoriem. Tie ir šādi:

- ilokūcijas indikācijas līdzekļu biežums. Jo izteiktāka ir standarta korelācija, jo *tiešāka* ir runas darbība,
- īpaši konteksta un situācijas apstākļi, kas var atcelt vai ierobežot indikatoru sākotnēji izraisītos slēdzienu.

Tādējādi indikācija nav vienīgais un pietiekamais runas darbības priekšnosacījums. Nākamajā piemērā (33) performatīvais darbības vārds *noteikti* neizraisa runas darbību SOLĪJUMS, bet gan DRAUDI:

(33) Es jums *apsolu*, ka tie, kas nav nākuši uz nodarbībām, netiks pielaisti pie ieskaites.

(34) *Lūdzu, vai es drīkstu atgādināt*, ka laiks nākt zālē un turpināt darbu.

Savukārt (34) piemērā runātāja teiktais nav runātāja LŪGUMS klausītājiem atļaut kaut ko atgādināt, bet gan AICINĀJUMS nākt zālē, jo izsakot (34), runātājs jau ir atgādinājis klausītājiem, ka jānāk zālē.

3 Implikācijas, prezupozīcijas un kopējās zināšanas

Arī šajā nodaļā tiks aplūkots implicētais saturs un klausītāju spēja izprast vārdos tieši neizteikto saturu. Klausītājs sapratnes procesā pamatojas uz savām valodas zināšanām un zināšanām par pasauli. Implicētais saturs nav viendabīga kategorija, tas var būt vairāk atkarīgs no valodas vai no konteksta. Pirmajā apakšnodaļā īsi aplūkosim semantiskās implikācijas, kuru sapratne atkarīga tikai no klausītāju leksiski gramatiskās kompetences. Otrajā apakšnodaļā būs runa par prezupozīcijām jeb iepriekšējiem pieņēmumiem, kas pamatoti runātāju un klausītāju komunikatīvi pragmatiskajā kompetencē. Starp implikācijām un prezupozīcijām nevar novilkt skaidru robežu. Implicēto saturu var ierindot skalā, kuras vienā galā atrodas no konteksta un situācijas neatkarīgās nozīmes, proti, semantiskās implikācijas. Skalas pretējā galā atrodas no konteksta atkarīgās pragmatiskās konversacionālās implikatūras, kas tiks aplūkotas ceturtajā nodaļā. Starp abiem skalas pretējiem poliem var ierindot prezupozīcijas, kas nav homogēna grupa, bet svārstās starp lielāku un mazāku atkarību no konteksta un situācijas. Literatūrā implicētā satura jēdziens tiek diskutēts dažādi un pretrunīgi.¹⁸ Implicētā satura atkarība no zināšanām par pasauli aplūkota trešajā apakšnodaļā.

3.1 Semantiskās implikācijas

Jēdzienu *implikācija* (latīņu val. *implicatio*: iesaiste) loģikā, semantikā un pragmatikā lieto dažādās nozīmēs (skat. *Bußmann* 2002). Implikācijas ir slēdzieni (un arī slēdzienu saturs), kas izriet no valodas izteikumu leksiskās nozīmes. Tādējādi implikācijas ir teikumu nozīmes sastāvdaļa. Semantikā parasti lieto jēdzienu *semantiskās implikācijas* (*entailments*). Klausītājs tās saprot, pamatojoties vienīgi uz savām valodas zināšanām.

- (1) Manu vecvectēvu nogalināja lielceļa laupītāji.
- (2) Mans vecvectēvs atstāja četrus bērnus.

No (1) teikuma darbības vārda *nogalināt* leksiskās nozīmes un teikuma sintaktiskās struktūras izriet vismaz (1a) līdz (1d) implikācijas:

- (1a) Manu vecvectēvu nogalināja.
- (1b) Mans vecvectēvs ilgāk nedzīvoja.
- (1c) Manu vecvectēvu kaut kas vai kāds nogalināja.
- (1d) Mans vecvectēvs mira.

¹⁸ Atkarībā no tā, vai ar implicēto saturu domātas semantiskas, uz teikumu attiecināmas vai pragmatiskas, uz izteikumu attiecināmas parādības, tiek lietoti jēdzieni *loģiskās un semantiskās implikācijas* (*entailments*), *pieņēmumi* (*semantiskās un pragmatiskās prezupozīcijas*), *konvencionālās implikatūras*, *uzaicinājuma inferences* (*invited inferences*), *ietvertās prasības* (*implied claims*) u.c.

No leksēmām *bērni, četri un atstāja* un no teikuma struktūras izriet (2a) līdz (2j) implikācijas:

- (2a) Manam vecvectēvam bija bērni.
- (2b) Manam vecvectēvam bija četri bērni.
- (2c) Manam vecvectēvam bija trīs bērni.
- (2d) Manam vecvectēvam bija divi bērni.
- (2e) Manam vecvectēvam bija viens bērns.
- (2f) Mans vecvectēvs atstāja trīs bērnus.
- (2g) Mans vecvectēvs atstāja divus bērnus.
- (2h) Mans vecvectēvs atstāja vienu bērnu.
- (2i) Mans vecvectēvs mira.
- (2j) Kad mans vecvectēvs mira, viņam bija četri bērni
u.t.t.

Ar jēdzienu *semantiskā implikācija* apzīmē gan attiecību starp pamata teikumu, piemēram, (1) un secinājuma teikumiem, piemēram, (1a), gan secinājuma teikumu vienu pašu. Ikvienā implikācijā attiecība starp pamata teikumu un secinājuma teikumu veidojas pēc noteikta principa. (2) teikumā tas ir šāds:

- Ikvienā situācijā, kurā pamata teikums (2) ir patiess, arī secinājuma teikums (2a) ir patiess.
- Ikvienā situācijā, kurā pamata teikums (2) ir nepatiess, secinājuma teikums (2a) ir *vai nu* patiess, *vai* nepatiess.

Otrādā virzienā princips izskatās šādi:

- Ikvienā situācijā, kurā secinājuma teikums (2a) ir patiess, pamata teikums (2) ir *vai nu* arī patiess, *vai* nepatiess.
- Ikvienā situācijā, kurā secinājuma teikums (2a) ir nepatiess, pamata teikums (2) arī ir nepatiess.

Shematiski šis princips izskatās šādi (*v* nozīmē *patiess*, *n* nozīmē *nepatiess* un → apzīmē *saikli ja ... tad*):

Pamata teikums (<i>viņam bija četri bērni</i>)		Secinājuma teikums (<i>viņam bija trīs bērni</i>)
v	→	v
n	→	v <i>vai</i> n
v <i>vai</i> n	←	v
n	←	n

Tab. 3.1: Semantisko implikāciju patiesības nosacījumi (salīdz. *Bublitz* 2001: 138)

Patiesības attieksmi var interpretēt arī šādi: secinājuma teikuma patiesība ir nepieciešams, bet ne pietiekams nosacījums pamata teikuma patiesībai. Otrādi: pamata teikuma patiesība ir pietiekams, bet ne obligāti nepieciešams nosacījums secinājuma teikuma patiesībai.

Semantiskas implikācijas nav iespējams tieši dzēst, pasakot papildus izteikumu:

(3)* Manu vecvectēvu nogalināja, (bet) viņš nenomira.

(4a)* Mans vecvectēvs atstāja četrus bērnus, (bet) viņam nebija bērnu.

(4b)* Mans vecvectēvs atstāja četrus bērnus, (bet) viņam bija tikai trīs bērni.

Teikumi (3) un (4) ir semantiski pretrunīgi. Protams, ir iespējams, ka runātājs vienkārši maldās un saprot, ka implikācija nav spēkā. Šādā gadījumā viņš var tieši noliegt iepriekš teikto un, iespējams, par to atvainoties: *Ā, nē, atvainojos, manu vecvectēvu nenogalināja*. Vai arī: *Tas nebija mans vecvectēvs, kuru nogalināja (viņš nomir, a aizmidzis gultā), es domāju, ka tas bija Kristapa vecvectēvs*.

Semantiskās implikācijas var definēt šādi:

Semantiska implikācija (entailment) ir semantiskā attiecība starp diviem teikumiem, proti, pamata teikumu (PT) un secinājuma teikumu (ST), kas obligāti rodas no valodas izteikumu leksiskās nozīmes. Tā nav likvidējama, nav atkarīga no konteksta un ir pakļauta šādiem patiesības nosacījumiem: ja PT ir patiess, tad arī ST ir patiess. Ja PT ir nepatiess, ST ir vai nu patiess, vai nepatiess. Ja ST ir patiess, tad PT ir vai nu patiess, vai nepatiess. Ja ST ir nepatiess, arī PT ir nepatiess.

Tab. 3.2: Semantiskās implikācijas definīcija (salīdz. *Bublitz* 2001: 139)

Leksiskajā semantikā pēc šī parauga apraksta arī nozīmju attiecības (*Leech* 1980), piemēram,

- sinonīmus kā divpusēju implikāciju, piemēram X (tēvs) un Y (tētis) ir sinonīmi, kas atbilst 'X implicē Y un Y implicē X'. No teikuma *Viņa apmeklēja savu tēvu* izriet *Viņa apmeklēja savu tēti* un otrādi;
- hiponīmus kā vienpusēju implikāciju, piemēram 'X (piemēram, zvirbulis) ir Y (piemēram, putns) hiponīms'. 'X implicē Y', citiem vārdiem sakot, hiperonīma Y denotatīvā nozīme izriet no hiponīma X denotatīvās nozīmes. No teikuma *Es teicu zvirbulis* izriet *Es teicu putns* (bet ne otrādi).

Arī siloģismi kā loģiski slēdzieni veidoti pēc tā paša parauga kā semantiskās implikācijas. No teikuma *Visi putni lido augstu, un Teobalds ir putns* izriet loģisks secinājums *Teobalds lido augstu*.¹⁹

¹⁹ Turklāt siloģismu patiesības nosacījumus neietekmē reālu izteicienu atbilstība vai neatbilstība patiesībai.

Ne vienmēr ir viegli novilkt robežu starp leksiski semantiskiem un sociokulturāliem nosacījumiem un līdz ar to starp valodas zināšanām un zināšanām par pasauli. Parasti mēs nevilcinātos (6) teikumu uzskatīt par (5) teikuma secinājumu, kas izriet no (5) teikuma darbības vārda semantiskās nozīmes:

(5) Mans vecvectēvs bija precējies ar Jēti.

(6) Jēte bija precējusies ar manu vecvectēvu.

Atgriezeniskā saite šajā piemērā tomēr varētu būt nevis dabiska (*naturally determined*) darbības vārda *precēties* nozīmes sastāvdaļa, bet gan sociāli un kulturāli nosacīta (*culturally determined*), kas nav spēkā jebkurā valodas kopienā un jebkurā laikā. Iespējams, ka pastāv vai agrāk pastāvējušas sabiedrības, kur pietiek, ka viens laulības partneris vienpusīgi izstājas no laulības, bet otrs automātiski nemaina statusu. Tādā gadījumā (6) teikums nav universāla semantiska implikācija, bet gan runātāja pieņēmums (prezupozīcija), kas ir spēkā tikai noteiktā kontekstā. Līdz ar to mēs attālināties no konteksta atkarības skalas 'semantiskā pola' un pievēršamies implicētam saturam, kas vairāk atkarīgs no konteksta un runātāja, tātad ir 'pragmatisks'.²⁰

3.2 Prezupozīcijas

3.2.1 Asertīvi izteikumi, prezupozīcijas un noliegums

Ievērojama daļa no runātāja implicētā un klausītāja saprastā izteikumu satura ir pieņēmumi jeb prezupozīcijas (*presuppositions*). Prezuponētos jeb pieņēmuma teikumus var aplūkot, pretstatot tos asertīviem jeb tieša apgalvojuma izteikumiem.

Rakstnieks piedāvā lasītājam stāstu, izsakot, ka:

(7) romāna notikumi risinās 1864. gada jūlijā Kurzemē nemieru laikā,

(8) viņa vecvectēvu tajā vakarā nogalināja,

(9) viņa vecvectēvs atstāja sievu un četrus bērnus.

Rakstnieks veic asertīvus izteikumus, konstatējot, ka *p* (propozīcija), citiem vārdiem sakot, ka *p* ir noticis. Ikviens izteikums, apgalvojums vai konstatācija, semantiski raugoties, ir patiesības *p* asertīvs apgalvojums.²¹ Asertīvu patiesību var atsaukt (*nē, viņu tajā vakarā nenogalināja*), izlabot (*viņu nogalināja citvakar*) vai ierobežot (*viņu smagi ievainoja*). Lasītājs, piemēram, sakot *nē, tā nav taisnība*, var runāt pret izteikumam. Noliegt var gan visu izteikumu, gan atsevišķas izteikuma daļas.

• Teikuma noliegums: *Tā nav tiesa, ka manu vecvectēvu tovakar nogalināja.*

• Teikuma locekļu, teikuma daļu noliegums:

- subjekta (nominālfrāzes) noliegums: *tas nebija mans vecvectēvs, kuru nogalināja, bet kāds cits ...;*

²⁰ Semantiskajām implikācijām līdzīgas ir konvencionālās implikatūras. Reizēm tās saista arī ar prezupozīcijām. Tās būs aplūkotas 4. nodaļā.

²¹ Asertīvs apgalvojums nav runas akts, bet tikai reprezentatīvu runas darbību patiesuma īpašība.

- subjekta (nominālfrāzes) jeb references daļējs noliegums vai modifikācija: *tas nebija mans ... (bet tavš) vecvectēvs, kuru nogalināja;*
- adverbialfrāzes noliegums: *tas nebija tajā vakarā (bet citā), kad manu vecvectēvu nogalināja;*
- verbālās frāzes jeb predikāta noliegums: *mans vecvectēvs tovakar netika nogalināts (bet smagi ievainots).*

Nolieguma gadījumā asertīvie izteikumi vairs nav spēkā, tomēr prezupozīcijas teikumi jeb priekšnosacījumi paliek spēkā. Nemainība nolieguma gadījumā (*constancy under negation*) ir prezupozīciju definitīva pazīme. Prezupozīcijas saglabājas arī, pārveidojot izteikumus jautājuma teikumos. Lasītājs vai klausītājs nevar dzēst šādas prezupozīcijas, vienkārši noliedzot izteikumus (1) līdz (9):

- Kurzemē 1864. gadā bija nemieri.
- Man bija vecvectēvs.
- Mans vecvectēvs dzīvoja Kurzemē nemieru laikā.
- Mans vecvectēvs mira 1864. gada jūlijā.
- Manam vecvectēvam bija sieva.
- Manam vecvectēvam nebija vairāk kā viena sieva.
- Manam vecvectēvam bija četri bērni.
- Manam vecvectēvam nebija vairāk kā četri bērni.

- (10) Policija notvēra pagājušās nakts zagļus.
 (11) Policija nenotvēra pagājušās nakts zagļus.
 (12) Vai policija notvēra pagājušās nakts zagļus?

Gan (10) apgalvojuma, gan (11) nolieguma un (12) jautājuma izteikuma prezupozīcija ir:

- (13) Pagājušajā naktī notika zādzība.

Prezupozīcijas var atšķirt no semantiskām implikācijām, veicot nolieguma un/vai jautājuma testu. Patiesības nosacījumi prezupozīcijām ir šādi:

Asertīvs izteikums (Policija notvēra pagājušās nakts zagļus)		Prezupozīcija (Pagājušajā naktī notika zādzība)
v	→	v
n	→	v
(ne v, ne n)	←	n

Tab. 3.3: Prezupozīciju patiesības nosacījumi (salīdz. *Bublitz* 2001: 142)

Runātājs vai teksta autors gan asertīvus izteikumus, gan prezupozīcijas uzskata par patiesiem, tomēr to patiesības statuss ir atšķirīgs. Asertīvus izteikumus var tieši noliegt, to patiesība vienkāršāk apšaubāma. Protams, ka arī prezupozīcijas var noliegt, tikai tas ir jādara eksplīcīti. Piemēram, runātājs kādam saka:

(14) Tu taču vairs nelieto narkotikas, vai ne?

Ja klausītājs nekad nav lietojis narkotikas, tad nepietiek ar atbildi *nē* vai *jā*, lai to noliegtu. Iebildums pret šī apgalvojuma prezupozīciju *Tu lietoji narkotikas* ir jāizsaka tieši:

(15) Es nekad neesmu lietojis narkotikas.

Prezupozīcijas ir ne tikai konstatācijām un citām reprezentatīvām runas darbībām, bet arī, piemēram, uzaicinājumiem (16), jautājumiem (17), solījumiem (18) un ekspresīviem izteikumiem (19):

(16) Lūdzu, *aizmirsti* manu neuzmanību.

Prezupozīcija: *es biju neuzmanīgs*.

(17) Vai tu, atkal esot mājās, jūties labi?

Prezupozīcija: *tu atkal esi mājās*.

(18) Es tev apsolu rīt atnest Kalniņa romānu "Rainis".

Viena no prezupozīcijām: *Kalniņš sarakstījis romānu "Rainis"*.

(19) Paldies, ka tu mani apciemoji.

Prezupozīcija: *tu mani apciemoji*.

3.2.2 Prezupozīciju indikatori un veidi

Iepriekš minētajos piemēros redzams, ka prezupozīcijas atkarīgas no teikumu struktūras un noteiktu valodas līdzekļu semantiskajām īpašībām. Piemēram, (16) teikumā prezupozīcija ir atkarīga no darbības vārda *aizmirst* semantiskajām īpašībām. Valodā ir daudz līdzekļu, kas uzrāda prezupozīcijas. Levinsons (1983: 181ff.) apraksta trīspadsmit prezupozīciju indikatorus (*presupposition-triggers*). Astoņi svarīgākie prezupozīciju veidi un to indikatori ir šādi:

(a) **Eksistences prezupozīcijas** jau sen ir aprakstītas valodas filozofijā.

Prezupozīciju jautājuma centrā ir reference jeb atsauce. Svarīgi izprast, kā dabisku valodu izteikumus formulēt stingri loģiskā valodā. Viens no pirmajiem valodas filozofiem, kuri šo jautājumu risināja, bija modernās loģikas pamatlicējs Gotlobs Frēge. Viņš sniedz piemēru "Keplers mira nabadzībā", kura eksistences prezupozīcija ir *Vārds Keplers kaut ko apzīmē* (Frege 1892 (1969: 54)). Viņš uzsvēra, ka *Keplers kaut ko apzīmē* nav izteikuma *Keplers mira nabadzībā* nozīmes sastāvdaļa. Citādi izteikuma *Keplers mira nabadzībā* loģiskā forma būtu *Keplers mira nabadzībā, un Keplers kaut ko apzīmē*, līdz ar to teikums *Keplers nemira nabadzībā* būtu atbilstošs teikumam *Keplers nemira nabadzībā, vai arī vārds Keplers ir bez nozīmes*. To Frēge uzskatīja par absurdu pieņēmumu. Viņa secinājums:

"Tas, ka vārds "Keplers" kaut ko apzīmē ir gan apgalvojuma "Keplers mira nabadzībā", gan pretējā, noliedzošā apgalvojuma priekšnoteikums." (*Frege* 1892 (1969: 55)).

Šis piemērs ir daudz diskutēts tāpat kā Rasela (*Russell* 1905) un Stravsona (*Strawson* 1952): "Francijas karalis ir gudrs". Pretēji Frēgem Rasels uzskata, ka arī teikumiem bez references jeb atsaucies objekta var būt jēga. Rasels teikuma nozīmi šķir no tā jēgas, līdz ar to arī nepatiesi teikumi iegūst jēgu, piemēram, *Francijas karalis eksistē, bet viņš nav gudrs*. Otra teikuma interpretācija ir *Francijas karalis nav gudrs, jo viņš neeksistē*. Rasela loģikas analīzē ir pieļaujams šāds ambivalents modelis. Turpretī Stravsona pozīcija ir līdzīga Frēges viedoklim. Apgalvojums A prežuponē apgalvojumu B tikai tad, ja B ir A apgalvojuma patiesuma vai nepatiesuma priekšnoteikums (*Strawson* 1952: 175).

Eksistences prezupozīciju indikatori ir references jeb atsaucies izteikumi, piemēram, personu darbības vārdi, īpašvārdi un nominālās frāzes:

- (20) Vakar es atdevu Ilmāram Salmana Rušdi romānu "Pusnakts bērni".
Eksistences prezupozīcijas: *Ilmārs, autors Salmans Rušdi, grāmata, kuru sauc "Pusnakts bērni"*.

Tāpat kā citi prezupozīciju veidi arī eksistences prezupozīcijas ir piemērotas, lai pievienotu izteikumiem jaunu informāciju, neizsakot to apgalvojumos.

- (b) **Faktīvās prezupozīcijas** ir atkarīgas no darbības vārdiem, piemēram, *aizmirst, nožēlot, īstenot*, un īpašības vārdiem, piemēram, *laimīgs, bēdīgs, nozīmīgs, lepns, vienaldzīgs*. Tos sauc arī par *faktīvajiem* predikātiem, jo prezuponēta tiek atkarīgā teikuma faktiskā patiesība (*Kiparsky & Kiparsky* 1970). Faktīvā prezupozīcija ir (16), (17) teikumā un arī (21):

- (21) Mēs nožēlojam, ka vakar nokavējām vilcienu uz Ščecinu.
Prezupozīcija: *mēs vakaram nokavējām vilcienu uz Ščecinu*.

- (c) **Kontrafaktīvās prezupozīcijas** ir atkarīgas no tādiem darbības vārdiem kā *sapņot, iztēloties, iedomāties, pretendēt*, ar kuriem runātājs, pastāvot noteiktiem priekšnoteikumiem, pieņem, ka atkarīgais teikums *nav* paties, piemēram,

- (22) Viņa pretendē uz valsts prezidentes amatu.
Prezupozīcija: *viņa nav valsts prezidente*.

- (d) **Implikatīvās prezupozīcijas** ir interesantas, jo attiecas uz predikātiem, kuri saistīti ne tikai ar prezupozīcijām, bet arī ar semantiskām implikācijām, piemēram, darbības vārds *izdoties* vai *tikt galā* (*Karttunen* 1971).

- (23) Brīvdienās man izdevās pabeigt grāmatas nodaļu.
Prezupozīcija: *es mēģināju pabeigt grāmatas nodaļu*.

Darbības vārds *izdoties* implicē mēģinājumu kaut ko veikt. Ja teikums tiek noliegts, prezupozīcija paliek spēkā, implikācija turpretī nē:

- (24) Brīvdienās man neizdevās pabeigt grāmatas nodaļu.
Prezupozīcija tā pati: *es mēģināju pabeigt grāmatas nodaļu.*
Semantiskā implikācija: *es nepabeidzu grāmatas nodaļu.*

Implikācija orientēta uz darbības vārda *izdoties* nozīmes sastāvdaļu *veikt* un atkarīga no *izdoties* lietojuma kontekstā. Asertīvais izteikums attiecas uz darbības vārda *izdoties* nozīmes sastāvdaļu *sasniegt* un arī atkarīgs no *izdoties* lietojuma kontekstā. Savukārt prezupozīcija attiecas uz *izdoties* nozīmes sastāvdaļu *mēģināt*, kas neatkarīgi no konteksta vienmēr ir *izdoties* priekšnosacījums.

Līdzīgi var aprakstīt citus implikatīvus predikātus, piemēram, *pūlēties*, *izraisīt*, *aizmirst* vai negatīvi implikatīvie darbības vārdi, piemēram, *neizdoties*, *izturēties nevērīgi*.

- (e) **Stāvokli mainošās prezupozīcijas** atkarīgas no fāzes darbības vārdiem, kas funkcionē līdzīgi implikatīviem un iteratīviem jeb atkārtojuma (skat. tālāk) darbības vārdiem. Šos trīs veidus reizēm definē kā leksiskās prezupozīcijas (Yule 1996: 28). Fāzes darbības vārdi ir, piemēram, *pārtraukt*, *sākt*, *turpināt*, *pabeigt*, *atstāt*, *atnākt*, *aiziet*, *pamest*. Ar to palīdzību runātais prezupozīcijā, ka kāda situācija, notikums, darbība vai statuss pirms tam ir vai nav pastāvējis:

- (25a) Es sāku darbu pētniecības projektā.
Prezupozīcija: *es pirms tam nestrādāju pētniecības projektā.*
Semantiskā implikācija: *es strādāju pētniecības projektā.*

- (25b) Es nesāku darbu pētniecības projektā.
Prezupozīcija tā pati: *es pirms tam nestrādāju pētniecības projektā.*
Semantiskā implikācija: *es nestrādāju pētniecības projektā.*

- (f) **Iteratīvās jeb atkārtojuma prezupozīcijas** izraisa izteikumi, kuru pieņēmums ir situācijas, notikuma vai statusa iepriekšēja pastāvēšana. Raksturīgie darbības vārdi ir *atkārtot*, *atjaunot*, *atgriezties* un apstākļa vārdi *atkal*, *ikreiz*:

- (26a) Es atkal apmeklēšu Tībingenas universitātes konferenci.
Prezupozīcija: *es jau apmeklēju Tībingenas universitātes konferenci.*
Semantiskā implikācija: *es apmeklēšu Tībingenas universitātes konferenci.*

- (26b) Es nākamreiz vairs neapmeklēšu Tībingenas universitātes konferenci.
Prezupozīcija tā pati: *es jau apmeklēju Tībingenas universitātes konferenci.*
Semantiskā implikācija: *es neapmeklēšu Tībingenas universitātes konferenci.*

- (g) **Strukturālās prezupozīcijas** ir atkarīgas no sintaktiskām strukturām. Tādējādi tās atšķiras no iepriekš minētajām prezupozīcijām, kas savukārt atkarīgas no izteikumu leksiskās nozīmes. Strukturālās prezupozīcijas atkarīgas no jautājumiem, uz kuriem var atbildēt ar jā vai nē, šķīruma un papildinājuma

Svarīgākie prezupozīciju veidi apkopoti šajā tabulā:

Veids	Indikators (trigger)	Piemērs	Prezupozīcija
a) eksistences p. <i>existential p.</i>	Īpašvārds, pers. vietniekvārds, norādāmais vietniekvārds, nenoteiktais vietniekvārds	<i>Ostins, viņš, tas jaunais kungs kāds jauns kungs</i>	Ostins eksistē u. tml.
b) faktīvā p. <i>factive p.</i>	predikāts	<i>Es nožēloju savu pārsteidzību.</i>	Es biju pārsteidzīgs.
c) kontrafaktīvā p. <i>counter-factive p.</i>	predikāts	<i>Es iztēlojos, ka lidoju.</i>	Es nelidoju.
d) implikatīvā p. <i>implicative p.</i>	predikāts	<i>Man izdevās atvērt durvis.</i>	Es mēģināju atvērt durvis.
e) stāvokli mainošā p. <i>change of state p.</i>	predikāts	<i>Viņš sāka raksūt dzeju.</i>	Viņš agrāk nerakstīja dzeju.
f) atkārtojuma (iteratīvā) p. <i>iterative p.</i>	predikāts, partikula	<i>Viņš atkārtoja jautājumu.</i>	Viņš bija jautājis jau iepriekš.
g) strukturālā p. <i>structural p.</i>	jautājums apzīmētāja palīgteikums	<i>Kad viņš aizbrauca? Zēns, kuram patīk mūzika, ...</i>	Viņš aizbrauca. Zēnam patīk mūzika.
h) kontrafaktiskā p. <i>counterfactual p.</i>	nosacījuma palīgteikums	<i>Ja es būtu Rīgā, ...</i>	Es neesmu Rīgā.

Tab. 3.3: Prezupozīciju veidi (Yule 1996: 30)

3.2.3 Prezupozīcijas starp semantiku un pragmatiku

Prezupozīcijas neveido viendabīgu grupu. Kā šīs nodaļas sākumā minēts, tās vairāk vai mazāk atkarīgas no konteksta un runātāja zināšanām par pasauli. Tomēr piemēros redzams, ka prezupozīcijas var definēt samērā neatkarīgi no runātāja un konteksta. Bublics sniedz šādu semantiskās prezupozīcijas definīciju, kura šīs apakšnodaļas beigās tiks modificēta:

Šaurākā, no runātāja un konteksta neatkarīgā nozīmē 'semantiska' prezupozīcija ir attiecība starp teikumu, kas apgalvots kā paties, un 'prezuponētu' teikumu, kura patiesība tiek pieņemta. Šī attiecība izriet no apgalvotā teikuma struktūras vai tā izteikumu leksiskās nozīmes, kas to izraisa. Prezupozīciju nevar likvidēt ar noliegumu vai jautājumu. Tā pakļauta šādiem patiesības nosacījumiem: ja asertīvais izteikums ir paties, patiesa ir arī prezupozīcija, un ja asertīvais izteikums ir nepaties, prezupozīcija tomēr ir patiesa.

Tab. 3.4.: 'Semantiskās' prezupozīcijas definīcija (Bublitz 2001: 149)

Ja prezupozīcijas definē semantiski, tad to līdzība ar semantiskajām implikācijām ir acīmredzama. Vienīgā atšķirība ir prezupozīciju saglabāšanās nolieguma gadījumā. Semantiskās implikācijas nav atkarīgas no konteksta, prezupozīcijas turpretī jūtīgi reagē uz kontekstu, tādējādi tās ir vairāk pragmatiskas. Iepriekš jau tika aplūkots jautājuma piemērs (28), kurā prezupozīcija nesaglabājas asertīvā izteikuma nolieguma gadījumā. Prezupozīcijas izzūd, ja tās nav savienojamas ar mūsu zināšanām par pasauli. Levinsons sniedz piemēru:

(34) Pirms diplomdarba pabeigšanas Sāra aizbrauca atvaļinājumā.

Prezupozīcija: *Sāra pabeidza diplomdarbu.*

(35) Pirms diplomdarba pabeigšanas Sāra nomira.

Prezupozīcija: *Sāra pabeidza diplomdarbu. (Levinson 1983: 204)*

(34) teikuma prezupozīcija (35) teikumā nesaglabājas, jo mūsu zināšanas par pasauli un darbības vārda *mirt* nozīmi, ir acīmredzamā pretrunā ar prezupozīcijas jēgu. Arī nākošajā piemērā (skat. arī iepriekš 3.2.2) prezupozīcija zūd:

(36) Francijas karalis ir (nav) gudrs. (Levinson 1983: 171)

Prezupozīcija: *Francijas karalis eksistē.*

Šī prezupozīcija varētu pastāvēt noteiktos vēsturiskos apstākļos, kad Francijā tiešām valdīja karalis, tomēr šodien Francija nav karaļvalsts, tādēļ prezupozīcija zūd. Arī ikdienas sarunvalodā runātāji bieži dzēš prezupozīcijas, labojot iepriekš teikto:

(37) Pēteris nenolika eksāmenu, īstenībā viņš to nemaz nemēģināja likt.

(38) Pēteris nenožēlo, ka studējis valodniecību, jo viņš to nemaz nav darījis.

(Levinson 1983: 200)

Šos gadījumus var izskaidrot ar projekcijas problēmas rašanos. Saskaņā ar Frēges kompozīcijas principu²³ vienkārša teikuma prezupozīcijām vajadzētu saglabāties arī tad, ja šis teikums kļūst par salikta izteikuma daļu. Tomēr vairākos gadījumos, piemēram (37) un (38), atsevišķu daļu prezupozīcijas kompleksos teikumos izzūd. Tas vienmēr nenozīmē apgalvotā teikuma patiesības zudumu. Apgalvojuma patiesību var ierobežot, piemēram:

(39) Pēteris mums vairs nemeloja, ja viņš vispār to kādreiz ir darījis. (Levinson 1983: 201)

Vairāki autori piedāvā teorijas, kā varētu izprast prezupozīciju zudumu, tomēr tās nevar pretendēt uz visaptverošu parādības izskaidrojumu. Kartunens

²³ Frēges (Gottlob Frege 1848 - 1925) kompozīcijas princips jeb Frēges nozīmes princips: teikuma nozīme ir teikumā ietvertu leksisko elementu nozīmes un gramatisko attiecību summa.

(Karttunen 1973) izstrādājis filtru teoriju. Filtri dažas prezupozīcijas laiž cauri, dažas nē. Filtru teorijas nosacījumi ir šādi:

- Teikumā *ja p, tad q* (un iespējams arī *p un q*) daļu prezupozīcijas ir spēkā arī visā kompleksajā teikumā, izņemot gadījumus, ka *q* prezuponē *r* un no *p* ir secināms *r*.
- Teikumā *p vai q* daļu prezupozīcijas ir spēkā visā teikumā, izņemot gadījumus, ka *q* prezuponē *r* un no $\sim p$ ir secināms *r*.

Tomēr filtru teorija ir neskaidra, jo bieži nav saprotams, kas ir prezupozīcija un kas izteikuma secinājums, piemēram,

(40) Ainārs aizies no darba uzņēmumā, un viņš to nožēlos.

(41) Ainārs aizies no darba uzņēmumā.

Teikumā (40) pirmā teikuma daļa ir otrās daļas prezupozīcija, tomēr vienlaikus tas ir arī apgalvojums, kas sakrīt ar otrās daļas prezupozīciju. Teikums (41) tikpat labi varētu būt (40) prezupozīcija, kā arī apgalvojums. Sadalījums prezupozīcijās un apgalvojumos, kuram valodas filozofijā piešķirta liela nozīme, lingvistikā nav tik stingrs. Ir pilnīgi pieņemami, ka izteikuma propozīcija vienlaikus ir gan asertīvs izteikums, gan prezupozīcija. Levinsons izstrādājis trīs aspektus, kurus vajadzētu ņemt vērā ikvienā teorijā, kas izskaidro kompleksu teikumu prezupozīcijas:

- Prezupozīcijas var eksplicīti noliegt un dzēst ar nosacījuma palīgteikumiem, kas sākas ar saikli *ja*, neradot pretrunu vai anomāliju.
- Noteiktos kontekstos prezupozīcijas var tikt izfiltrētas, ja tās rada teikumi, kas ir saliktu teikumu daļas, kuros ir saikļi *vai, ja ... tad*.
- Prezupozīcijas saglabājas kontekstos, kuros tiek dzēsti secinājumi, īpaši modālos kontekstos, nosacījuma un šķīruma *vai nu, vai* izteikumos (Levinson 1983: 198).

Apkopojot var secināt, ka prezupozīcijas ne visos kontekstos rodas leksiski semantisku un strukturālu indikatoru dēļ. Runātājs vienā izteikumā iepriekšējās izteikuma daļas prezupozīciju var dzēst, bloķēt, ierobežot. Tātad prezupozīcijas drīzāk ir pragmatiska, nevis semantiska parādība. Kā jau minēts, piemēros labi redzams, ka leksiski semantiski un strukturāli faktori arī ir ļoti nozīmīgi prezupozīciju izraisītāji, tādēļ vispiemērotāk prezupozīcijas ierindot kaut kur skalas vidū starp semantiskajām implikācijām un pragmatiskajām konversacionālajām implikatūrām (skat. 4. nodaļu), nevis vispārinoši pieskaitīt vienam vai otram polam. Katram izteikumam ir iespējams noteikt, vai prezupozīcija ir drīzāk no konteksta atkarīga, tātad pragmatiska, vai drīzāk no konteksta neatkarīga, tātad semantiska.

Tā kā prezupozīcijas, no vienas puses, atkarīgas no valodas, no otras puses, no runātāja un konteksta, ir izvirzīts priekšlikums tās sadalīt *iespējamās jeb potenciālās* un *faktiskās* prezupozīcijās (skat. Levinson 1983). Valodas līdzekļi

uzrāda *iespējamās* prezupozīcijas, kuras runātāji kontekstā vai nu īsteno, vai bloķē, modificē un ierobežo. *Teikumiem* ir tikai *iespējamās* prezupozīcijas. Klausītāji no runātāja *izteikumiem* secina *faktiskas* prezupozīcijas. Prezupozīcijas līdz ar to vienmēr atrodas valodas lietotāju kontrolē. Konsekventi un varbūt nedaudz pārspīlēti formulējot, varētu teikt, ka "prezupozīcijas nekad nav vārdiem un teikumiem. Prezupozīcijas var būt tikai runātājiem" (Yule 1996: 33). Ja klausītājs sadzird valodas indikatorus, kas izraisa iespējamās prezupozīcijas, viņš uz tiem attiecina faktiskas prezupozīcijas, ja nekas nav tam pretī, citiem vārdiem sakot, ja runātājs teikto nekorīgē vai nemaina.

Semantiski raugoties, prezupozīcijas pamatojas valodā, nav atkarīgas no konteksta un runātāja un kā iespējamās prezupozīcijas tās piemīt teikumiem. Šīs apakšnodaļas sākumā sniegtā definīcija attiecas uz iespējamām prezupozīcijām. Ja prezupozīcijas tiek īstenotas, tās ir faktiskas un tiek aprakstītas pragmatikā. Papildināta prezupozīcijas definīcija ir šāda:

Prezupozīcija ir semantiska attiecība, kas rodas vai ko runātājs rada starp apgalvotu jeb asertīvu teikumu, kura patiesība tiek pieņemta, un 'prezuponētu' teikumu, kura patiesība tiek pieņemta. No asertīvā teikuma struktūras vai tā izteikumu leksiskās nozīmes teikumiem rodas potenciālas prezupozīcijas, kuras, semantiski raugoties, nevar likvidēt ar noliegumu vai jautājumu. Tās pakļautas šādiem patiesības nosacījumiem: ja asertīvais izteikums ir patiess, patiesa ir arī prezupozīcija, un ja asertīvais izteikums ir nepatiess, prezupozīcija tomēr ir patiesa. Valodas lietojumā šie nosacījumi attiecas tikai uz tām (iespējamām) prezupozīcijām, kuras runātāji īsteno izteikumos (ar valodas indikatoru palīdzību) un kuras klausītāji izprot, pamatojoties uz kontekstu un ņemot vērā valodas indikatorus.

Tab. 3.5: Prezupozīcijas definīcija (skat. *Bublitz* 2001: 154)

No pragmatikas viedokļa raugoties, valodas līdzekļi signalizē klausītājam, ka ir iespējama noteikta prezupozīcija. Tās faktiskā izpratne atkarīga no klausītāja interpretācijas.

3.2.4 *Perspektīvas*

Sadalījums no runātāja un konteksta neatkarīgās, valodā pamatotās semantiskās implikācijās un no valodas lietotājiem un konteksta atkarīgās prezupozīcijās, kas raksturīgas izteikumiem, ir teorētiski pietiekami pamatots. Arī praksē sadalījums starp valodā implicētām un runātāju implicētām (un klausītāju secinātām) nozīmēm parasti nesagādā grūtības. Tomēr no konteksta atkarīgās prezupozīcijas neveido viendabīgu grupu, un tās ir grūti klasificēt. Šajā apakšnodaļā jau tika minēti vairāki prezupozīciju veidi. Blakus prezupozīciju teorijām ir izstrādātas arī citas pieejas netieši pateikto, secināto pieņemumu klasifikācijā, piemēram, ietvertās prasības (*implied claims*) (*Urmson* 1963), neredzamās inferences (*invited inferences*) (*Geis & Zwicky* 1971), entimēmas jeb šķietamie silōgismi (skat. 4.9), retoriskie slēdzieni u.c. Tomēr prezupozīciju

teorija atšķiras no citām pieejām, piemēram, konversacionālo implikatūru teorijas, kas aplūkota 4. nodaļā. Pirmkārt, prezupozīcijas ir atsevišķa klase, jo tās nav inferences jeb slēdzieni kā implikatūras, bet gan iepriekšēji pieņēmumi. Otrkārt, tieši prezupozīcijas ir atkarīgas no daudzveidīgas semantikas un pragmatikas interakcijas, tādēļ prezupozīciju teorijā semantiskās reprezentācijas vajadzētu savienot ar tās ietekmējošiem pragmatiskiem principiem. Prezupozīcijas atrodas vidū starp semantikas un pragmatikas jautājumu loku. Kaut arī prezupozīciju teorija jau pastāv vismaz kopš Frēges darbiem, vēl arvien tās ir tikai daļēji izprastas un klasificētas. Nākotnē būtu nepieciešams veikt pētījumus par semantikas un pragmatikas interakciju prezupozīciju skaidrojumā.

Prezupozīcijas ir atkarīgas no valodas un konteksta, kura nozīmīga daļa ir mūsu kopējās zināšanas par pasauli. Nākamajā apakšnodaļā pievērsīsimies jaunākajām pieejām, kurās aprakstītas valodas lietotāju kopējās zināšanas.

3.3 Kopējās zināšanas

Mūsu zināšanas par pasauli veidojas no miljoniem atsevišķu informāciju, kuras mēs esam ieguvuši savas dzīves laikā. Tās ir ne tikai zināšanas par faktiem, bet arī tādas, kas mums liekas pašsaprotamas. Lai nodrošinātu veiksmīgu komunikāciju, nepieciešams kaut kas vairāk par atsevišķu informāciju nejaušu kopumu. Mūsu zināšanas par pasauli rodas no tematiski apvienotu situāciju, lietu un parādību kopām, kas veido raksturīgas struktūras. Tās mums ir labi pazīstamas, un jebkurā brīdī tās ir iespējams aktualizēt. Šādas raksturīgas situācijas var būt, piemēram, iepirkšanās, ceļojums, restorāna apmeklējums vai referāta lasīšana. Komunikācija iespējama tikai tad, ja komunikācijas dalībniekiem ir vieni un tie paši priekšstati par stereotipām situācijām un faktiem, uz kuriem viņi var balstīties tā, lai katru reizi nevajadzētu par jaunu vienoties par katras atsevišķās informācijas izpratni.

Zināšanu struktūras lingvistikā un arī citās disciplīnās, piemēram, psiholoģijā un informātikā, ir aprakstītas ar dažādu modeļu palīdzību. Visbiežāk izmantotie modeļi ir scēnu un ietvaru (*scenes and frames*) koncepcija, scenārijs (*scenario*), shēma (*schema*), skripts (*script*) un mentālā telpa (*mental space*).

3.3.1 Scēnu un ietvaru teorija

Ietvara (*frame*) jēdziens sākotnēji tika ieviests psiholoģijā, kur to izmantoja mākslīgā intelekta pētniecībā (*Minsky 1975*). Vēlāk Filmors (*Fillmore 1977, 1982*) ietvara jēdzienu pārņēma lingvistikā. Psiholoģijā bija jāatrisina problēma, kā mašīnām iemācīt 'saprast' tekstus. Lai tas būtu iespējams, mašīnās jāievada plašas fona zināšanas, tikai tādējādi tās var 'interpretēt' attēlus vai tekstus. Psiholoģijā izstrādāja modeļi, ar kura palīdzību aprakstīt šādu zināšanu organizāciju un kuru var izmantot arī cilvēku zināšanu struktūras aprakstam. Fona zināšanas ir uzkrātas un strukturētas noteiktos ietvaros (*frames*). Ietvars ir datu struktūra, kas

reprezentēta stereotipā situācijā. Ietvari tematiski saslēgti ietvaru sistēmās (*frame systems*) (Minsky 1975: 212).

Ietvari ir sakārtoti hierarhiskā struktūrā ar augšējiem un apakšējiem līmeņiem. Ietvara augšējā līmenī organizēti vispārēji, universāli dati, tie nav kultūrspecifiski. Apakšējais līmenis savukārt ietver speciālus datus, kas atkarīgi no laika, vietas, sabiedrības un īpašās kultūras. Piemēram, ietvara *restorāns* augšējais līmenis ietver šīs iestādes funkciju, proti, ēdienu sagatavošanu, restorāna apmeklējumu, apakšējie līmeņi savukārt aptver raksturīgas darbības, virtuves iekārtu, restorāna zāles iekārtojumu, kas var būt kultūrspecifiski (*subframes*).

Mūsu ikdienas komunikāciju caurvij ietvari, kas veido kopēju tīklu un ietver visas līdz šim pieredzētās dzīves jomas. Runātāja ietvariem jābūt savienojamiem ar klausītāja ietvariem, tikai tādējādi izdodas sasniegt savstarpēju sapratni. Pretējā gadījumā var rasties izpratnes traucējumi (*framebreak*). Iedomāsimies šādu sarunu:

(1) A: Pitsburgas universitātes ģermānistikas nodaļā kāda doktorante raksta disertāciju par Pelnrušķīti un ...

B: Par Pelnrušķīti?

C: Par ko? (Bublitz 2001: 157)

Ietvari tiek aktivizēti, nosaucot centrālus jēdzienus. (1) piemērā vārdi *ģermānistikas nodaļa, doktorante, disertācija* aktivizē ietvaru *universitātes disertācija*. B un C saskata ietvara traucējumu, proti, no viņu viedokļa universitātes disertācijas svarīga sastāvdaļa ir nopietna zinātniska tēma, un šo priekšstatu viņi nevar savienot ar jēdzienu *Pelnrušķīte*. Tā kā abiem klausītājiem B un C nav nekāda iemesla pieņemt, ka A viņus apzināti grib maldināt, viņi pārtrauc sarunu un lūdz paskaidrojumu. Iespējams, ka B un C vienkārši pārklausijušies, vai arī viņu priekšstati par disertāciju atšķiras no Pitsburgas un citu ASV universitāšu disertācijas ietvara.

Aktivizējot noteiktu ietvaru, tiek izraisīts sapratnes process, kas balstās uz gaidītām raksturīgām situācijas vai lietas pazīmēm. Piemēram, atverot virtuves durvis, mēs gaidām, ka tur būs plīts, galds, trauki, nevis vanna vai gulta. Apmeklējot restorānu, mēs rēķināmies ar to, ka mums pasniegs ēdienus, nevis, ka kāds mums veidos jaunu frizūru. Izteikumi var aktivizēt vairākus ietvarus vienlaicīgi.

Pirmais ietvaru konceptu lingvistikā ieviesa Filmors (Fillmore 1977, 1982) un papildināja to ar scēnu (*scenes*) jēdzienu. Scēnas ir mūsu priekšstati par ārpus valodas pastāvošo realitāti, un ietvari ir šīs realitātes izpausme valodas formā. Scēnas piepilda ietvarus. Ietvari, scēnas un prototipi jeb raksturīgākie kategorijas pārstāvji ir Filmora izstrādātās semantikas komponentu analīzes pamatjēdzieni. Prototips ir, piemēram, kvadrāts. Arī trapecē kā kvadrāta veidā mēs vēl saskatām sagrozītu kvadrātu. Iepazīstot jaunus priekšmetus vai izteikumus, mēs tos salīdzinām ar jau esošajām prototipiskajām zināšanām, kuras esam ieguvuši pieredzes gaitā. Prototipiskās zināšanas sadalāmas scēnās un ietvaros. Ar vārda vai garāka izteikuma palīdzību tās tiek aktivizētas un tādējādi kļūst pieejamas. Prototipi ir kultūrspecifiski, piemēram, kategorijā *putns* kā visraksturīgāko pārstāvi

mēs varētu iztēloties putnu, kas līdzīgs cilvēkam. Savukārt dienvidzemēs tas varētu būt flamingo. Prototipus var shematiski iedomāties kā ap punktu (prototipu) koncentrētus apļus, kur visraksturīgākais pārstāvis atrodas apļa centrā un mazāk raksturīgie perifērijā jeb malās. Tomēr šāds nozīmes modelis ir samērā statisks. Savukārt scēnu un ietvaru teorijā vairāk ņemta vērā komunikācijas situācija un konteksts, kas lielā mērā nosaka izteikumu nozīmi. Scēnām nav krasi norobežotas malas, bieži vien iepriekšējais vai nākamais konteksts ietekmē scēnu. Scēnām tāpat kā kategorijām ir centrs un izplūdušas malas (*fuzzy edges*). Tas nozīmē, ka katrai scēnai ir prototipisks kodols un vairākas citas iespējamās interpretācijas.

Filmors izvīrījis tēzi, ka mazi bērni, apgūstot valodu, vispirms iemācās nevis vārdus, kas apzīmē atsevišķus objektus, bet gan to situāciju nosaukumus, kurās objekti parādās. Piemēram, vārdu *zīmulis* bērns vispirms asociē ar situāciju, kurā viņš sēž pie galda kopā ar vecākiem un kaut ko zīmē uz papīra. Vēlāk bērns iemācās identificēt atsevišķas detaļas, piemēram, zīmuli, papīru, krāsas. Nākamajā mācību stadijā viņš uz katru detaļu prot attiecināt noteiktu scēnu un ietvaru, piemēram, zīmēt, rakstīt, zīmulis, pildspalva, krīts, papīrs, tāfele.

Ietvaru jēdziens psiholingvistikā izmantots pētījumos par izziņas procesiem valodas darbībā (piemēram, *Ungerer & Schmid* 1996). Scēnu un ietvaru teorija palīdz izprast, kā klausītāji un lasītāji saprot vārdos neizteiktu informāciju, balstoties uz savu pieredzē gūto informācijas krājumu, un tādējādi piešķir jēgu dzirdētajam un lasītajam.

Interesantu piemēru scēnas pārpratumā sniedz Hēnigs (*Hönig* 1998: 160f.). Maincas universitātes tulkošanas specialitātes studenti eksāmenā saņēmuši šādu tekstu, kas viņiem jātulko no angļu valodas mērķa valodā, proti, vācu valodā:

The Place Drug Addicts Call Home

Financial Times' reporter Robert Graham visits Europe's largest live-in drug treatment centre and finds controversy surrounds it.

From a distance San Patrignano looks just another prosperous farming community on the rolling hills behind the shores of the Adriatic round Rimini.

Close up, it is obviously no ordinary rural outpost. The entrance is barred by a removable barrier. A gatehouse monitors those going in and out.

Waiting at the gate are eight men, with hollow eyes and unkempt clothes. Beside them, sleeping bags and blankets are airing on a wire fence. All are drugs addicts. They are sleeping rough hoping to be admitted, or readmitted, to San Patrignano, Europe's biggest residential drug treatment centre. [...]

(*Financial Times*, 23.4.95)

Narkomānijas ārstniecības centrā kā mājās

Financial Times žurnālists Roberts Greijems apmeklēja lielāko Eiropas narkomānijas ārstniecības centru un saskaras ar pretrunīgiem viedokļiem.

No tālienes San-Patrinjāno atgādina plaukstošu zemnieku sētu paugurainā apvidū Adrijas krastā kaut kur Rimini apkārtnē. Pienākot tuvāk, redzams, ka tā tomēr nav parasta lauku saimniecība. Pie ieejas redzama pārvietojama barjera. Vārtu telpā reģistrē visus, kas ienāk un iziet.

Pie ieejas gaida astoņi vīrieši ar iekritušām acīm un nolaidīgu apģērbu. Viņiem blakus, uz žoga izklāti, vēdinās guļammaisi un segas. Tie ir narkomāni. Viņi tur guļ cerībā, ka viņus uzņems no jauna vai paņems atpakaļ San-Patrinjāno, Eiropas lielākajā narkomānijas ārstniecības centrā.

Septiņi no 22 topošajiem tulkotājiem (un tie nebija studiju iesācēji) *monitors those going in and out* tulko kā *pie ieejas ir uzstādīta novērošanas kamera* (vācu val.: *Eine Fernsehkamera am Eingang überwacht ...*). Viņi iztēlojas, ka terapijā brīvprātīgi pieteikušies cilvēki tiek elektroniski novēroti kā ieslodzītie cietumā. It kā ar to vēl nebūtu diezgan, pieci no šiem septiņiem studentiem *wire fence* tulko kā dzeloņstieples (vācu val.: *Stacheldraht*). Viņiem gan vajadzētu zināt, ka angļu valodā ar *wire fence* apzīmē parastu stiepli žogu. Dzeloņstieples angļiski ir *barbed wire*. Šie pieci studenti savā ziņā rīkojas konsekventi, jo *novērošanas kamera* labi sader ar *dzeloņstieplēm*. Scēnu šie studenti konstruē nepareizi, jo brīvprātīgi terapijā pieteikušos narkomānus viņi iztēlojas kā noziedzniekus, kurus kontrolē ar novērošanas palīdzību. Radašos kļūdu varētu apzīmēt kā scēnas pārpratumu, kuru var izskaidrot ar interferences²⁴ dēļ radašos kļūdu *monitoring = monitors* jeb novērošanas kamera. Tādējādi izraisījās asociācija ar dzeloņstieplēm. Par to, kā klausītāji un lasītāji konstruē, t.i., izprot scēnas, ir veikti vairāki empīriski pētījumi, piemēram, Kusmaula un Hēniga pētījums par mentālajiem procesiem tulkošanā (*Kußmaul & Hönig* 1998). Kļūda *Financial Times* raksta tulkojumā radusies tādēļ, ka studenti iedomājās, ka raksts ir par labi pazīstamu ikdienas tēmu un nevis par kādu īpašu nozari, tādēļ viņi nemeklēja pietiekami daudz papildus informācijas. Pirmajā brīdī šķiet, ka tēma "Narkomānu terapija" ir labi pazīstama. *Financial Times* lasītāji zina, ka pastāv narkomānijas problēma un narkomāni ar institūciju palīdzību var atveseļoties no atkarības. Daudzi no viņiem ir redzējuši raidījumus un lasījuši rakstus par to, cik grūti tikt vaļā no narkomānijas. Viņi zina arī, ka pastāv aizliegto vielu tirgus un narkomāni bieži tiek iesūdzēti tiesā, jo veikuši noziegumus, lai tiktu pie narkotikām. Smagas apsūdzības gadījumā narkomānus piespiedu kārtā var nosūtīt uz rehabilitācijas klīniku, kur viņus kontrolē. Hēnigs, aptaujājot piecus kļūdaino tulkojumu autorus, konstatējis, ka šiem studentiem tomēr nav diferencēta priekšstata par narkomānu ārstēšanu.

Subjektīvi ir grūti novērtēt savu sapratnes procesu, kurš šajā gadījumā mazāk ir atkarīgs no valodas struktūras un atsevišķām leksēmām, bet gan vairāk no zināšanām par pasauli. Sapratnes process vairāk vērstas no "augšas", t.i., no kopējo zināšanu līmeņa, uz "leju", t.i., uz valodas strukturālo līmeni (*top-down-process*),

²⁴ Kādas valodas struktūras traucējoša iedarbība uz otru valodu, kas rodas šķietamas līdzības dēļ. Interference var rasties izrunā, gramatikā, vārdu krājumā un lietojumā. Prozodiskas, leksiskas, sintagmatiski-sintaktiskas, tekstuālas un kultūras interferences īpaši traucē svešvalodu apguvē, jo rodas tendence pazīstamās valodas struktūru "pārcelt" uz mērķa valodu, kuru mācās. Ikdienas valodā interferenci vārdu krājumā vai lietojumā mēdz saukt arī par "viltus draugiem".

un nevis otrādi, no "lejas" uz "augšu" (*bottom-up-process*). Tas notiek nevis lineāri, bet gan rekursīvi, atgriežoties no viena līmeņa otrā, valodas zināšanas (*bottom-up*) un konteksta, kā arī situācijas izpratne (*top-down*) savstarpēji papildinās. Teksta saturs tādējādi kļūst par vizuāli uzskatāmām scēnām, un klausītājs (lasītājs) pārstrādā tikai to informāciju, kas ir nozīmīga aktuālajā kontekstā (skat. *Kupsch-Losereit* 1998). Lai izprastu tekstus, ir nepieciešams sākt ar kritisku refleksijas²⁵ fāzi, kurā lasītājs (klausītājs) pārdomā, kādus izpratnes priekšnosacījumus autors ietvēris tekstā. Studenti būtu sasnieguši pietiekamus priekšnoteikumus *Financial Times* teksta izpratnē, ja viņi būtu izdomājuši, ar kādu nolūku autors rakstījis tieši šo rakstu tieši šai avīzei²⁶. *Financial Times* raksts par narkomānu terapiju avīzē tiek ievietots vienīgi tad, ja tas pasaka kaut ko *jaunu*. Tātad autors pieņem, ka viņa lasītāji ir informēti par tradicionālajiem terapijas veidiem un tādēļ viņi redzēs, kas viņa aprakstītajā privātajā institūcijā tiek darīts *savādāk*. Vārdi *mājas* (*Home*) virsrakstā, strīds (*controversy*) ievadā norāda uz to, ka nebūt nav pašsaprotami, ka narkomāni terapijas centru uzskata par *savām mājām*. Tā kā par šo metodi izraisījies *strīds*, tad kļūst skaidrs, ka runa ir par *jaunu, neparastu* terapiju. Lasītāji, kuri izvērtē virsrakstā un ievadā sniegto informāciju un izprot, kādēļ raksts ir tieši šajā avīzē, jau ir lielā mērā pasargāti no pārpratumiem, kādi gadījās tulkošanas studentiem. Lasot tālāk teksta saturu, kritisks lasītājs uzdos sev jautājumu, kas īsti ir jauns šajā terapijā, kādēļ tie neiederas noteikta veida stereotipa priekšstatā par narkomānu terapiju un kāds ir mans priekšstats par to. Šis piemērs parāda, cik svarīgi teiktā un rakstītā sapratnē ir saistīt teksta valodas līmeņa analīzi ar kritisku analīzi par to, kādas ir manas kā lasītāja vai klausītāja zināšanas par pasauli.

3.3.2 Alternatīvas pieejas: skripti, scenāriji, shēmas, mentālās telpas

Ungerers un Šmids (*Ungerer & Schmid* 1996) savā teorijā izmanto arī skripta jēdzienu (*script*). Skripti ir īpašs ietvars (*frame*), tātad zināšanu struktūra, kam raksturīga hronoloģiska norise un kas bieži atkārtojas, piemēram, lidojums vai restorāna apmeklējums (1996: 213). Priekšplānā izvirzās darbības, notikuma vai situācijas norise laikā. Piemēram, restorāna apmeklējumā viesi parasti vispirms ieiet restorānā, tad meklē brīvu galdu, izvēlas ēdienu kartē ēdienus un dzērienus, pasūta tos, kad pienācis oficiants, gaida dzērienus un ēdienus, dzer un ēd, aicina oficiantu, samaksā rēķinu, pieceļas un iziet no restorāna. Ja kāds stāsta otram par restorāna apmeklējumu, viņš neappraksta visas darbības, jo pieņem, ka klausītājam ir lās pašas standarta zināšanas par restorāna apmeklējumu, tādēļ runātājs var minēt tikai dažus sapratnei svarīgus faktus, piemēram,

²⁵ Refleksijas fāze seko sākotnējai refleksu fāzei, ja klausītājs vai lasītājs nezina, ko vārds nozīmē (refleksš nerodas), vai nevar konstruēt scēnu ("Tam nav jēgas") (*Hönig* 1998: 160).

²⁶ t.i., ja viņi būtu atbildējuši uz pragmatiskajiem *Laswell* - formulā ietvertajiem jautājumiem: kas saka ko, kādā veidā, kam, ar kādu iedarbību (*Who says what in which channel to whom with what effect?*). Šo formulu vēl var papildināt ar jautājumiem, kad runātājs to saka, kādos vārdos, ko viņš nepasaka, kādā secībā un kādā tonī viņš to saka u. tml. (*Nord* 1998: 351).

(2)A: Vakar pa ceļam uz Siguldu mēs bijām restorānā "Turaida", beigās mēs dzērām "Balzāmu".

B: Ā, jā.

Tā kā A pieņem, ka B ir tāds pats priekšstats par restorāna apmeklējumu, tad viņš nestāsta visu apmeklējuma norisi, bet piemin tikai informāciju, kuru viņš vēlas īpaši izcelt, proti, dzēriena veidu.

Speciālas fona zināšanas, kas ļauj ātri saprast izteikumus, sauc arī par scenārijiem (*scenario*) (piemēram, *Sanford & Garrod* 1981). Arī šajā pieejā sapratni izraisa raksturīgi jēdzieni. Nākamajā piemērā abiem līdzīgajiem tekstiem ir dažādi virsraksti:

(3)(a) *Tiesā*

Fredi sāka izjautāt.

Viņš bija apsūdzēts slepkavībā.

Advokāts centās pierādīt viņa nevainību.

(b) *Meli*

Fredi sāka izjautāt.

Viņš neteica patiesību.

Advokāts centās pierādīt viņa nevainību. (*Brown & Yule* 1983/2001: 246)

Piemēra autori norāda uz to, ka trešo teikumu *Advokāts centās pierādīt viņa nevainību* (a) tekstā var saprast daudz ātrāk nekā (b) tekstā, jo virsraksts *Tiesā* izraisa daudz saprotamāku un piemērotāku scenāriju. Šajā scenārija piemērā līdzīgi kā iepriekš minētajā *Financial Times* rakstā par narkomānu terapiju sapratne atkarīga no virsrakstā minēto jēdzienu izraisītajām asociācijām.

Piemēros redzams, ka jēdzieni *scenārijs*, *skripts*, *scēna* un *shēma* ir samērā līdzīgi, un starp tiem nevar novilkt skaidras robežas. Arī shēmas tāpat kā scēnas tiek definētas kā atmiņā jau iepriekš eksistējošas zināšanu struktūras (*Yule* 1996: 85). Pastāv arī "kultūrspecifiskas shēmas" (*cultural schema*). Ja kāds eiropietis Marokā atvaļinājumā apmeklē restorānu, kurā nav galdu un krēslu, bet gan uz grīdas salikti spilveni, viņš droši vien ir pārsteigts, jo šis priekšstats nesakrīt ar viņa līdzšinējo pieredzi. Jaunā informācija pēc uzņemšanas veido jaunu kultūras shēmu *Marokas restorāns* (vai veido ietvara *restorāns* jaunu pakārtotu ietvaru (*subframe*)).

Mentālās telpas (*mental spaces*) ir koncepts, kurā reprezentēti references kognitīvie procesi (*Fauconnier* 1994). Ar šīs piecejas palīdzību var izskaidrot, kā sarunas dalībniekiem izdodas atšķirt dažādus references objektus ar vienu un to pašu apzīmējumu. Ja pēc filmas "Mocarts" apmeklējuma kāds saka *Mocarts bija fantastisks*, viņš var domāt aktieri, ar teikumu *Mocarts bija lielisks komponists* vēsturisko personu un ar *Mocarts dabūs Oskaru* filmu. Šajā gadījumā runātājs, nosaucot vārdu *Mocarts*, var atklāt ikvienu no šīm mentālajām telpām.

4 Implikatūras, kooperācijas princips un konversācijas maksimas

Šajā nodaļā būs aprakstīta Pola Graisa (*Paul Grice* 1913-1988) implicētā jeb vārdos neizteiktā satūra slēdzienu teorija, ar kuru viņš pirmo reizi iepazīstināja Viljama Džeimsa (*William James*) lekciju ciklā Hārvardā 1967. gadā (*Grice* 1975). Pragmatiskie slēdzieni jeb implikatūras - atšķirībā no loģiski semantiskajiem slēdzieniem - pamatoti nevis izteikumu gramatiski leksiskajā formā, bet gan to kontekstā un vispārīgos komunikācijas principos jeb maksimās. Pragmatiskus slēdzienus iespējams izdarīt, zinot, ka sarunu partneri un runātājs pats ievēro vispārīgu, uz racionalitāti balstītu kooperācijas principu, kam pakārtotas konversācijas maksimas. Konversācijas maksimas runātāji ievēro vai mērķtiecīgi pārkāpj, vēloties ar pārkāpumu izteikt īpašu, vārdos neizteiktu nozīmi. Klausītāji teiktā nozīmi interpretē, pieņemot, ka runātāji ievēro vispārīgo kooperācijas principu un konversācijas maksimas, vai arī maksimas ar nolūku pārkāpj, tādējādi izsakot noteiktu, vārdos nepateiktu jēgu.

4.1 Implikatūru jēdziens

Konversacionālo implikatūru²⁷ jēdzienam pragmatikā ir īpaša nozīme, kaut arī, salīdzinot ar citām koncepcijām, implikatūru pieeja ir samērā jauna. Konversacionālās implikatūras, saīsināti vienkārši implikatūras, īpaši uzskatāmi parāda pragmatisko valodas parādību būtību un funkcijas. Implikatūras kā pragmatiski slēdzieni par izteikumu nozīmi, kas neparādās tieši valodas virspuses struktūrā, ir pamatotas ārpus valodas struktūras, proti, vispārīgos kooperatīvās interakcijas principos. Šie principi ievērojami ietekmē valodu, tādēļ ar implikatūru palīdzību var funkcionāli izskaidrot valodas parādības.

Implikatūras parāda, kā iespējams domāt vairāk, nekā ar valodas palīdzību pateikts, proti, vairāk, nekā burtiski izsaka teikuma konvencionālais saturs. Levinsons (*Levinson* 1983: 107ff.), kā arī citi autori (*Lakoff* 1973, *Smith & Wilson* 1979) piedāvā implikatūru piemērus un skaidrojumus.

- (1) A: Cik ir pulkstenis?
B: Pastnieks jau atnesa pastu.

Ir skaidrs, ka starp abiem izteikumiem ir jābūt noteiktai sakarībai, kaut gan burtiskā nozīmē B izteikums nav atbilde uz A jautājumu.

Semantikas teorija piedāvā šīs sarunas parafrāzi:

²⁷ angļu valodā *to imply*: nozīmēt, izsacīt, netieši norādīt. Ar jēdzienu 'implikācija' (*entailment*) parasti apzīmē semantiskos vai loģiskos slēdzienus, ar jēdzienu 'implikatūra' (*implicature*) savukārt pragmatiskos, no konteksta atkarīgos slēdzienus. Dažkārt sastopams arī jēdziens 'konteksta implikācija' (*Hungerland* 1993: 272) kā loģiskās implikācijas pretstats. Loģiskās implikācijas likumi ir loģiski "stingri", savukārt konteksta implikācijas ikdienas valodā var lauzt, neradot pretrunu un bezjēdzīgumu (*Novell-Smith* 1954: 82f.).

- (2) A: Vai tu man vari pateikt, cik ir pulkstenis?
 B: Pastnieks bija atnācis laika punktā pirms sarunas laika.

Ikvienam dzimtajā valodā runājošajam tomēr ir skaidrs, ka sarunā ir izteikts vairāk, nekā tikai tā informācija, kas parādās valodas formā. Citiem vārdiem, papildus ir izteikts tas, kas 3. piemērā redzams kursīvā:

- (3) A: Vai tu man vari pateikt, cik ir pulkstenis *pašlaik, un ja tu to vari, tad pasaki, to man, lūdzu.*
 B: *Nē, es precīzi nezinu, cik pašlaik ir pulkstenis, bet es tev varu sniegt informāciju, kas varbūt tev palīdzēs aptuveni noteikt pareizo laiku, proti, pastnieks jau atnesa pastu.*

Ikdienā mēs esam spējīgi sniegt diferencētu informāciju sarunu partneriem, neizsakot to vārdos, bet tikai domājot. Ir iespējama liela starpība starp to, ko mēs vārdos *pasakām* un ko mēs ar teikto *domājam*. Semantikas teorija starpību starp (2) un (3) nevar pietiekami izskaidrot, jo teiktā jēga nav ietverta semantiskās implikācijās, bet gan pragmatiskās implikatūrās. Pragmatiskās implikatūras pilnībā nepakļaujas runātāja kontrolei, bet ir ievērojami atkarīgas no adresāta interpretācijas. Ja runātājs vēlas pilnībā kontrolēt teiktā nozīmi, viņam vārdos skaidri jāpasaka, ko viņš domā. Interpretācijas brīvību sniedz nevis vārdos izteiktais, bet gan skaļi neizsacītā jēga. Atšķirībā no semantiskajām implikācijām implikatūras var interpretēt dažādi. Runātājs nākamajā izteikumā tās var likvidēt, sniedzot papildus paskaidrojumu. Mūsu saziņa ir līdzīga aisbergam, kura neredzamā, implicētā daļa ir lielāka nekā redzamā, eksplicīti izteiktā daļa, kas savukārt ir kā aisberga redzamā virsotne. Graiss (*Paul Grice*) (1913-1988) izstrādājis implicētā satura slēdzienu teoriju (*theory of inference*) (Grice 1989), kas sniedz iespēju rekonstruēt vārdos neizteiktā satura nozīmi (skat. 4.7).

Implikatūras jēdziens ievērojami vienkāršo semantisko skaidrojumu struktūru un saturu. Levinsons (1983: 108ff.) to parāda ar šādu piemēru palīdzību:

- (4) Vientuļš jātnieks uzlēca zirga mugurā un aizjāja pretī saules rietam.
 (5) Francijas galvaspilsēta ir Parīze, un Anglijas galvaspilsēta ir Londona.
 (6) ?? Vientuļš jātnieks aizjāja pretī saules rietam un uzlēca zirga mugurā.²⁸
 (7) Anglijas galvaspilsēta ir Londona, un Francijas galvaspilsēta ir Parīze.

(4) un (5) piemērā *un* nozīme ir atšķirīga. (4) teikumā *un* nozīmē 'un tad', tādēļ (6) piemērs izklausās dīvaini, jo abus notikumus apgrieztā kārtībā ir grūti iztēloties. Savukārt (5) teikumā *un* nenozīmē 'un tad'. Šajā piemērā *un* parādās savā standarta nozīmē, proti, teikums ir patiess, ja abas teikuma daļas ir patiesas. Tādēļ apgriezta teikuma kārtība neietekmē teikuma saturu, kā tas redzams (7) piemērā. Semantikā atšķirību mēģina skaidrot divējādi. Vai nu tiek apgalvots, ka vārdam *un*

²⁸ ?? apzīmē pragmatisku anomāliju jeb novirzi, * apzīmē semantisku vai sintaktisku anomāliju un ? apzīmē neskaidra veida anomālijas gadījumu

ir divas dažādas nozīmes, vai arī tiek pausts viedoklis, ka vārdu nozīme principā ir nenoteikta un atkarīga no iesaistes teikumā. Ja semantika vārdu nozīmi konkrētās valodās uzskata par nenoteiktu un mainīgu, kā lai klausītājs zina, kāda nozīme ir domāta, jo vārdiem var būt daudz un dažādas vērtības?

Implikatūras jēdziens piedāvā izeju no semantiskām dilemmām. Saskaņā ar šo koncepciju izteikumiem konkrētās valodās ir vienkārša, stabila un vienota nozīme, taču stablais semantiskais kodols bieži ir iekļauts nestabilā, no konteksta atkarīgā, pragmatiskā apvalkā, kas sastāv no implikatūrām. Ja implikatūras ir skaidras un aprēķināmas, tās piedāvā veiksmīgu iepriekš minēto problēmu risinājumu.

Implikatūru koncepcija sniedz iespēju pamatot semantiku ar vienkāršiem, loģiskiem principiem. Pragmatiskie slēdzieni jeb implikatūras palīdz novērst it kā esošās pretrunas starp formāli loģisko valodu un dabiskajām valodām.

Interesants ir jautājums, kā konversacionālās implikatūras ietekmē sintaksi. Lakofs (*Lakoff* 1974) savā pētījumā norāda uz sintaktisko sakausējumu (*syntactic amalgams*) parādību, kurā teikuma daļas iesaistītas citā teikumā, kā tas redzams šajā piemērā kursīva tekstā:

(8) Pēteris, *tu pat nevari iedomāties, cik cilvēku* viņš bija ielūdzis uz savu, *tu nekad neticēsi, kas par tusiņu.*

Šī izteikuma parafrāze varētu būt:

(9) Pēteris uz savu *lielisko* tusiņu bija ielūdzis *daudz cilvēku.*

Nākamajā (10) teikumā kursīvā rakstītās daļas implicē (11) teikuma nominālfrazēs *tu pat nevari iedomāties, cik cilvēku* → *daudz cilvēku* un *tu nekad neticēsi, kas par* → *lielisko*. Sintaktiskais sakausējums rodas šādi:

(10) *Tu nevari iedomāties, cik cilvēku* Pēteris bija ielūdzis uz savu tusiņu.

(11) Pēteris uz savu tusiņu bija ielūdzis *daudz cilvēku.*

(12) Pēteris, *tu pat nevari iedomāties, cik cilvēku* viņš bija ielūdzis uz savu tusiņu.

Šeit acīmredzami noticis sintaktisks process, kuru sistemātiski nosaka konversacionālā implikatūra.

Vairāki autori norāda uz gramatikas likumu, piemēram, vārdu kārtības atkarību no teikumu domātās, netieši izteiktās jēgas, kas secināma no konteksta un konversacionālajām implikatūrām. Gordons un Lakofs (*Gordon & Lakoff* 1993: 339 ff.) ar standartizētām metodēm analizē teikuma uzbūves atkarību no konversacionālajām implikatūrām. Piemēram, sākot teikumu ar *lūdzu*, var izteikt lūgumu neatkarīgi no teikuma gramatiskās struktūras:

(13) *Lūdzu*, vai tu neaizvērtu logu.

(14) Lūdzu, te ir ļoti auksts.

Svītrotot *lūdzu*, teikumi saglabā savu gramatisko struktūru, bet kā lūgumus tos tādā gadījumā var lietot tikai atbilstošā kontekstā. Savukārt nākamie teikumi ar *lūdzu* beigu pozīcijā tikai tad ir lūgums, ja tiešā veidā izsaka lūgumu:

(15) Vai tu neaizvērtu logu, lūdzu?

(16) * Te ir ļoti auksts, lūdzu.

Teikums ar *lūdzu* beigu pozīcijā ir konstatējums un šādā gramatiskā formā nav uztverams kā lūgums aizvērt logu (analogus piemērus piedāvā *Sadock* 1970). Pragmatisko slēdzienu nozīme sintaksē pēfīta vairākos darbos, taču kopumā sintaksē reti izmanto pragmatisko pieeju.²⁹ Konversacionālās implikatūras ir svarīgi mehānismi, kuru rezultātā valodas lietojums iedarbojas uz valodas struktūru un maina to.

4.2 Implikatūras un nn-nozīme

Graisa izstrādāto implikatūru jeb pragmatisko slēdzienu teoriju parasti nesaista ar otru viņa piedāvāto teoriju par nn-nozīmi. Tomēr Levinsons (1983: 101ff.) uzsver, ka starp abām teorijām pastāv cieša saistība. Nozīme, kuru Graiss apzīmē ar jēdzienu *non-natural meaning*, tātad ne-dabiskā nozīme, ietver sevī domāto, bet vārdos neizteikto (*what-is-meant*) nozīmi (*Grice* 1989: 117 ff.). Līdz ar to tā atšķiras no dabiskās nozīmes (piemēram, *Tie melnie mākoņi nozīmē lietu*), kas tiešā veidā parādās valodas formā.

Graiss piedāvā šādu nn-nozīmes skaidrojumu:

S domāja-nn z, izsakot U tad, ja:

(i) S bija nodoms, U klausītājā H izraisīt iedarbību z

(ii) S bija nodoms sasniegt (i), panākot, ka klausītājs atpazīst nodomu (i).

S: runātājs (raidītājs jeb komunikators),

H: klausītājs jeb ar nolūku izraudzītais informācijas saņēmējs,

U: izteikums (teikums, teikuma daļa, vairāki teikumi kopsakarībā vai neverbāla komunikatīva darbība),

z: klausītājā H izraisīta pārlicība vai vēlme (*Grice* pēc *Schiffer* 1972: 14, ar skaidrojumiem).

Ja nn-nozīmes koncepciju uzskata par intensionālas komunikācijas teoriju, tad ar to iespējams izskaidrot, kā var pateikt kaut ko, nelietojot konvencionālus līdzekļus. Turklāt šī koncepcija izskaidro, kā iespējams izteikt vairāk, nekā pateikts vārdos. Acīmredzot no izteikumiem ir iespējams atvasināt virkni slēdzienu. Tomēr ne visi slēdzieni ir komunikatīvi saskaņā ar Graisa definīciju, jo ne vienmēr

²⁹ Skat. *Liedtke & Hundsnurscher* (2001) pētījumu par pragmatisko sintaksi un *Levinson* (1983: 162ff.).

runātājam patiešām ir tāds nodoms, kuru klausītājs šķiet atpazīnis. Pragmatiskie slēdzieni jeb implikatūras vienmēr tiek atvasināti, pamatojoties uz runātāja nodomu. Implikatūru teorija izskaidro nekonvencionālu slēdzienu mehānismu, pamatojoties uz Graisa nn-nozīmes teoriju.

4.3 Vispārīgais kooperācijas princips

Graiss savas valodas *lietojuma* teorijas centrā izvirza nosacījumus, kas ir pamatā mūsu valodas saziņai un nodrošina veiksmīgu ikdienas komunikāciju. Sākotnējais pieņēmums ir šāds:

"Mūsu sarunas parasti nesastāv no nesakarīgām piezīmēm, tādas sarunas arī nebūtu racionālas. Tās vismaz līdz noteiktai pakāpei ir kooperatīvi centieni. Ikviens sarunas dalībnieks vismaz līdz noteiktam līmenim saskata sarunā kopīgu mērķi (vai vairākus mērķus) vai vismaz noteiktu savstarpēji akceptētu sarunas virzību. Mērķis vai virziens var būt noteikts jau sarunas sākumā (piemēram, izsakot priekšlikumu par risināmo jautājumu) vai noskaidroties sarunas gaitā (...) Bet ikvienā punktā *dažas* sarunas iespējas tiek izslēgtas kā konversacionāli nepiemērotas." (Grice 1975: 45)

Graiss izskaidro, kādus principus ievēro valodas saziņas dalībnieki, producējot un saprotot sarunās vai rakstītos tekstos jēgpilnus izteikumus, kuri ir savstarpēji saistīti un interpretējami. Kā ir iespējams, ka runātāji saka mazāk vai kaut ko citu, nekā domā, un tomēr klausītāji teikto saprot tā, kā tas ir domāts? Runātāji un klausītāji izmanto automatizētas, standartizētas metodes, kas palīdz atšifrēt teikto un likvidēt novirzi starp vārdos izteikto, pasacīto un implicēto, domāto, bet vārdos neizsacīto nozīmi. Turklāt viņi seko noteiktiem konkrētajā valodā un kultūrā spēkā esošiem principiem. Graiss, atsaucoties uz Kantu, šos principus sauc par komunikatīvās darbības *maksimām*, kas pakārtotas vispārīgam *kooperācijas principam* (*principle of cooperation*):

"Līdz ar to mēs lielos vilcienos varam formulēt vispārīgu principu, kura ievērošana (*ceteris paribus*) tiek gaidīta no visiem dalībniekiem, proti, piedalies sarunā tā, kā to prasa sarunas akceptētais mērķis vai virzība. To varētu nosaukt par *kooperācijas principu*." (Grice 1975: 45)

Veiksmīga komunikācija balstās uz dalībnieku racionālu, saprātīgu, mērķtiecīgu kooperatīvu darbību. Graisa *kooperācijas jēdzienu* vairāki autori kritizē, jo sarunu dalībnieki vienmēr nerīkojas kooperatīvi. Viņi strīdas, mēģina mānīties un nesaprotas. Ne vienmēr sarunām ir kopējs mērķis, un ne katrs sarunas dalībnieks stāsta būtiskas lietas. Taču Graiss kooperācijas jēdzienu nelieto šaurā nozīmē kā savstarpēju atzīšanu un respektu. Ar šo jēdzienu viņš neapzīmē arī vienkārši saprotamību. Valodas lietotāji saskaņā ar Graisa teoriju darbojas kooperatīvi, ja viņi komunikācijā rīkojas racionāli un pieņem, ka arī citi rīkojas tāpat.

Valodas saziņa ir sociāla. Runājot mēs ievērojam citu intereses, vēlmes un respektīvam sarunu partnerus. Tā kā, runājot ar citiem, mēs ietekmējam sarunu partneru intereses un tiesības, komunikācijai ir jābūt ar noteiktu pamatojumu. Mēs

ievērojam citu tiesības, ja piedāvājam klausītājiem informāciju, kas no viņu viedokļa ir interesanta un nav triviāla, attiecas uz lietas būtību, ir ticama un skaidri saprotama. Šos priekšnosacījumus Graiss formulē kooperatīvās darbības četrās *konversācijas jeb sarunu maksimās (maxims of conversation)*.³⁰

4.4 Konversācijas maksimas

Konversācijas maksimas aptver principus, uz kuriem mēs balstāmies savā komunikatīvajā darbībā. Tās ir atvasināmas no kooperācijas principa. Graiss savā 1989. gada publikācijā uzsver šo sakarību:

"Maksimās nav konversācijas noteikumu savstarpēji nesaistīta virkne, jo tās pakļautas vienam vienīgam augstākajam konversācijas principam, proti, kooperatīvitātei." (Grice 1989: 370).

Četras galvenās maksimas un tām pakārtotās apakšmaksimas ir šādas (Grice 1975: 54f.):

KVANTITĀTES MAKSIMA:

1. Savu ieguldījumu sarunā veido tik informatīvu, cik nepieciešams aktuālajam sarunas mērķim.
2. Neveido savu ieguldījumu sarunā informatīvāku kā nepieciešams.

KVALITĀTES MAKSIMA:

Mēģini savu ieguldījumu sarunā veidot tā, lai tas būtu paties, proti,

1. Nesaki nekā, par kā patiesību tu neesi pārliecināts.
2. Nesaki nekā, ko tu nevari pietiekami pierādīt.

RELEVANCES MAKSIMA: Runā par lietas būtību!

MODALITĀTES MAKSIMA: Esi saprotams, proti,

1. Izvairies no neskaidrības izteikumos.
2. Izvairies no daudznozīmības.
3. Runā īsi (izvairies no liekvārdības).
4. Runā par lietām loģiskā secībā.

Kvantitātes maksima izsaka to, ka mēs sarunas partnerim sniedzam tieši tik daudz informācijas, cik nepieciešams aktuālajam sarunas mērķim, ne vairāk un ne mazāk. Mēs izvairāmies iztīrīt vispārzināmas lietas, notikumus un kopsakarības, nosaukt lietas un personas, par kurām ir zināms, ka klausītāji par tām ir labi informēti un kuras ir acīmredzamas, pašsaprotamas un esošajā situācijā

³⁰ *Conversation* Graiss lieto nevis vienkārši ikdienas sarunu nozīmē *everyday face-to-face talk*, bet gan kā racionālas un kooperatīvas mutiskas vai rakstiskas komunikācijas paradigmu. Šajā vispārīgajā nozīmē ir saprotams arī atbilstošais jēdziens saruna jeb konversācija latviešu valodā.

nepārprotamas.³¹ Maksimas vislabāk var aprakstīt un pierādīt gadījumos, kad tās tiek pārkāptas. Konversācijas maksimu neievērošana tūlīt ir pamanāma. Graiss savā teorijā maksimu būtību apraksta ar to pārkāpšanas gadījumu palīdzību. Sarunas dalībnieki parasti intuitīvi zina, cik daudz informācijas nepieciešams aktuālajā sarunas brīdī. Ja runātāji apzināti runā par kaut ko, kas neiederas sarunas tematiskajā virzībā, pārkāpjot kvantitātes maksimu, viņi parasti nosauc attaisnojumu, piemēram, "atvaino, bet es vēl tev tikai gribēju atgādināt, ka ..." vai izmanto tēmas maiņas signālus kā "starp citu ...". Latviešu valodā ar partikulu palīdzību runātājs var signalizēt savas zināšanas, ka klausītājs ir informēts, piemēram,

(17) Jānis taču ir pieredzējis grāmatvedis.

Ar "taču" runātājs pasaka klausītājam, ka viņš zina, cik klausītājs pats labi informēts, tādējādi aizsteidzoties priekšā atbildei "Es jau zinu." Runātājs signalizē, ka šo pazīstamo informāciju viņš sniedz ar noteiktu mērķi, proti, atgādināt klausītājam Jāņa solījumu uzņemties sporta kluba kases pārvaldi.

Atbildot uz jautājumiem, kas nav domāti kā izšķiršanās jautājumi, ar *jā* vai *nē*, sarunas dalībnieki pārkāpj kvantitātes maksimu, jo nesniedz pieprasīto informāciju. A kopā ar B gatavo vakariņas un A jautā:

(18) A: Vai tev ir milti?

B: Jā.

B neiedod miltus un arī nepasaka, kur tie meklējami, tādējādi B nav sapratis runātāja nodomu, proti, LŪGUMU iedot miltus. Klausītājs B neizprot konversacionālo implikatūru.

Ar kvantitātes maksimu pamatotas vairākas interesantas standarta³² implikatūras. Pieņemsim, ka runātājs saka

(19) Annai ir seši bērni.

Viņš šajā izteikumā implicē, ka Annai ir tikai seši bērni, kaut arī ar (10) patiesībā varētu arī izteikt, ka Annai ir astoņi bērni. Tomēr, ņemot vērā kvantitātes maksimu (saki tik daudz, cik nepieciešams), klausītājs pieņem, ka runātājs būtu pateicis, ja Annai būtu astoņi bērni. Tā kā viņš to neteica, tad spēkā ir implikatūra, ka Annai ir tikai seši bērni.

Iedomāsimies šādu fiktīvu sarunu:

(20) A: Kādu sodu tiesa piesprieda Džonom?

³¹ Mēs neizsakām semantiskas implikācijas vārdos, piemēram: "Viņš piezvanīja savai sievai uz Rīgu, un viņam ir sieva".

³² Standarta implikatūras ir Levinsona (1983: 104) piedāvāts jēdziens. Graiss šādas implikatūras, kuru inferencei nav nepieciešami īpaši konteksta priekšnoteikumi, sauc par vispārīgajām implikatūrām (skat. tālāk 4.10).

B: Naudas sodu.

Ja vēlāk izrādās, ka tiesa piesprieda Džonam arī mūža ieslodzījumu un B to zinājis, tad B varētu pārnest, ka viņš apzināti maldinājis A, jo nav sniedzis visu nepieciešamo informāciju, kas tika pieprasīta šajā situācijā. Savukārt runātājs A (21) piemērā nokaitina klausītāju B, aicinot viesus uz virtuvi:

(21) A: Nāciet, lūdzu, virtuvē. Ēdiens ir silts, un pēc tam tas paliks auksts.

B: Ko tu saki! Labi, ka pastāstīji, ka tas, kas vispirms ir silts, pēc tam paliek auksts. Tā parasti ir, ka tas, kas ir silts, vēlāk paliek auksts.

Kvantitātes maksima parāda, ka izteikumus var papildināt ar pragmatisku slēdzienu, proti, tas ir visizteismīgākais jeb visinformatīvākais izteikums, kuru iespējams sniegt dotajā situācijā. Daudzos gadījumos implikatūras var uzskatāmi parādīt, pievienojot teikuma propozicionālajam saturam partikulu 'tikai', piemēram 'Annai ir tikai seši bērni', vai 'Džonam piesprieda tikai naudas sodu' (līdzīgi piemēri skat. *Levinson* 1983: 106 ff.).

Kvalitātes maksima nosaka mūsu kooperatīvās darbības būtisku pamatprincipu, bez kura nebūtu iespējama droša komunikācija. Mēs pieņemam, ka sarunu partneri viens otram nesaka neko nepatiesu, sagudrotu un no gaisa grābtu. Turklāt nav būtiski, vai sarunu partnera teiktais tiešām ir patiesība. Svarīgi, lai viņš teikto *uzskata* par patiesu. Tātad ikviens dalībnieks pieņem, ka:

- sarunu partneris uzskata, ka viņa teiktais ir patiesība,
- partneris garantē, ka saka patiesību,
- ka viņam ir pierādījumi par teiktā patiesību.

Šis standarta pieņēmums par partnera uzticamību ir valodas saziņas interpretācijas pamats, izņemot gadījumus, kad tas atklāti tiek pārkāpts, melojot un apzināti mānot sarunas partnerus. *Levinsons* (1983: 105) sniedz šādus piemērus (+> nozīmē, ka iepriekšējā teikuma izsacīšana ietver šo apgalvojumu):

(22) Pēterim ir divi doktora grādi.

+> Es tam ticu, un man ir pietiekami pierādījumi.

(23) Vai jūsu saimniecība ir 400 hektāru liela?

+> Es to nezinu un gribu zināt, vai tā ir.

Pirmais piemērs (22) izskaidro, kāpēc tādi izteikumi kā (24) nav pieņemami:

(24) ?? Pēterim ir divi doktora grādi, bet es tam neticu.

Šis teikums ir pragmatiska novirze, jo tas neatbilst kvalitātes standartam, proti, ticēt tam, ko apgalvo. Runātājs atklāti pasaka, ka netic paša teiktajam, tādējādi radot neatrisināmu pretrunu.

Graiss parāda kvalitātes maksimas pārkāpumu, izmantojot piemēru no ikdienas darbības, kas ir analogs valodas lietojumam: "Ja man kūkas cepšanai vajag cukuru, tad es nepieņemšu, ka palīgs man cukura vietā pasniedz sāli." (Grice 1975: 47)

Ja runātājs kaut ko saka, tad tiek implicēts, ka teikto viņš uzskata par patiesību. Ja sarunas partneris kaut ko jautā, tad standarta kvalitātes maksima garantē, ka viņš tiešām vēlas dzirdēt atbildi. (23) piemērā kvalitāte izprotama kā jautātāja godīgums, ka viņam nav nepieciešamās informācijas un ka tā viņam patiešām vajadzīga.

Ja runātājs kaut ko apsola, tad tiek implicēts, ka viņa nodoms ir solīto izdarīt un arī citos runas darbības gadījumos kvalitātes maksima ir spēkā. Jebkurš cits šādu izteikumu lietojums būtu apmāns un līdz ar to kvalitātes maksimas pārkāpums.

Relevances³³ maksima ir vislakoniskākā un piedāvā vismazāk skaidrojumu, tādēļ tā ir kritizēta, un ir izstrādātas vairākas alternatīvas inferences teorijas (skat. tālāk 4.7). Runātājs vienmēr cenšas ieguldījumu sarunā piemērot aktuālajam sarunas kontekstam un situācijai. Klausītāji ar to rēķinās un tieši to no runātāja gaida. Ja teiktais neattiecas uz aktuālo tēmu vai sarunas komunikatīvo mērķi, runātājam jāreķinās ar to, ka viņu pārtrauks ar jautājumu vai aicinājumu atgriezties pie lietas būtības. No klausītāja viedokļa ieguldījums sarunā nav relevants jeb nozīmīgs, ja tas nav piemērots līdzšinējai sarunas gaitai un nav savienojams ar sarunas vai teksta attīstību. Graiss norāda, ka šī maksima nemaz tik bieži netiek pārkāpta, jo ir grūti iedomāties atbildes, kuras *noteikti* ir interpretējamas kā nenozīmīgas. Graisa sniegtais piemērs:

(25) A: Milleres kundze tik tiešām ir viena veca plāpu taša.

B: Jā, martam šis laiks ir vienkārši brīnišķīgs.

Ikdienas situācijā B izteikumu varētu interpretēt kā brīdinājumu: "Uzmanies, viņas māsasdēls stāv tev tieši aiz muguras."

Runātāji vienmēr jūtas spiesti teikt tikai (patiešām vai šķietami) būtiskas lietas, tādēļ gadījumos, kad viņi relevances maksimu pārkāpj, parasti tiek piedāvāts īpašs pamatojums, piemēram,

(26) Es īsti nezinu, vai tas, ko es stāstīju bija tik būtiski, es atvainojos, bet tas neattiecas uz lietu.

Relevances maksimas pārkāpumi visbiežāk vērojami, ja kāds nepamatoti maina tēmu. Ikdienas sarunās tas notiek biežāk nekā organizētās tematiskās diskusijās, tomēr arī ikdienā pastāv prasība rīkoties kooperatīvi un turēties pie būtiskā.

³³ Relevances jeb nozīmības maksimu dažreiz sauc arī par attiecību (*Relation*) maksimu.

Modalitātes maksimas jeb izteikuma veida maksimas jēgu var apkopot teikumā "Izsakies saprotami!". Šī maksima attiecas nevis uz teiktā saturu, bet pateiktā un domātā veidu. Tā attiecas nevis uz to *kas* pateikts, bet gan uz to *kā* tas pateikts un domāts. Levinsons (1983: 112) sniedz šādu piemēru no iedomātas koncerta kritikas:

- (27) Dziedātāja radīja skaņas, ka izklausījās līdzīgas ārijai no *Rigoletto*.
- (28) Dziedātāja dziedāja āriju no *Rigoletto*.

Vienkāršā un skaidrā (28) teikuma vietā kritiķis izvēlas garāko aplinkus izteikto (27) teikumu, tādējādi implicējot, ka starp to, ko parasti sauc par dziedāšanu, un dziedātājas sniegumu ir milzu starpība. Kritiķis ar nolūku pārkāpj apakšmaksimu "Izsakies īsi!". Daudzas stila figūras rodas, pārkāpjot modalitātes maksimu, piemēram, (30) teikuma vietā runātājs izvēlas garāko un neskaidrāko (29), lai radītu noteiktu ainu:

- (29) Mēs satikāties liepziedu mēnesī.
- (30) Mēs satikāties jūlijā.

Svarīga modalitātes apakšmaksima ir "Runā par lietām loģiskā secībā".

- (31) Kristaps iegāja veikalā un nopirka balzāma pudeli.
- (32) Kristaps nopirka balzāma pudeli un iegāja veikalā.

(31) teikums atbilst mūsu gaidītajam priekšstatam par notikumu secību, un mēs no sarunas partnera gaidām, ka tā viņš mums notikumus aprakstīs. Turpretī (32) teikumā ir pārkāpta maksima stāstīt par notikumiem tādā secībā, kādā tie norisinājušies. Semantikā mēģināts šo parādību skaidrot ar saikļa *un* secības nozīmi *un tad*. Savukārt pragmatikā izmanto konversacionālās modalitātes maksimas ievērošanas vai pārkāpuma skaidrojumu.

Nākamajā (33) kritiskajā izteikumā par Vācijas ārlietu ministru redzams, ka pārkāpta notikumu hronoloģiskā secība:

- (33) Joška Fišers ir pacifists, piedalās karā un uzbrūk policistiem.

Zinot, ka Fišers kā students 1968. gadā piedalījās ielu demonstrācijās un sadursmēs ar policiju, pēc tam kļuva par pacifistiski noskaņotās zaļo partijas līderi un vēlāk par Vācijas ārlietu ministru, sniedzot piekrišanu Vācijas līdzdalībai bruņotajās miera uzturēšanas operācijās Kosovā, skaidrs, ka izteikums rada nepareizu priekšstatu par viņa dzīvesgājumu, kaut gan visi fakti atbilst patiesībai.

Modalitātes maksimas ievērošana garantē teiktā skaidrību, nepārprotamību un kārtību. Kopsakarību un kārtību nodrošina dažādi tekstu strukturējoši iespraudumi, piemēram, *pirmkārt, runājot par, tas man atgādina, citiem vārdiem sakot* u.tml. Šādiem iestarpinājumiem var būt retrospektīva, apkopojoša, prospektīva, pavēstoša, interesi rosinoša funkcija.

Runātāji apzinās, ka pastāv konversācijas maksimas, dažreiz tās tieši tiek pieminētas, īpaši pārkāpuma gadījumā. To var ilustrēt ar dažu piemēru palīdzību:

- Kvantitātes maksima: *es vēl visu nevaru pateikt, bet tikai to, ka ...*
- Kvalitātes maksima: *es nezinu, vai šis stāsts ir patiess, bet tas varētu būt patiess.*
- Relevances maksima: *tas nav par tēmu, bet pirms es to esmu aizmirsis ...*
- Modalitātes maksima un/vai kvantitātes maksima: *tad man jāpastāsta vēl kaut kas vairāk; es labāk sāksu visu no gala; vai mani varēja saprast?*

4.5 Konversācijas maksimu un kooperācijas principa kritika

Graisa komunikācijas teorija izraisīja plašas diskusijas un palīdzēja pragmatikai strauji iegūt nozīmīgas valodniecības nozares statusu. Svarīgi ir precīzi izprast maksimu un kooperācijas principa statusu un būtību. Konversācijas maksimas nav ne normas, ne padomi, kā pareizi lietot valodu. Maksimas apraksta un apkopo vadlīnijas, kuras ir mūsu reāli notiekošās komunikatīvās darbības pamatā. Tieši tāpat kā vadlīnijas, kas nosaka jebkuru mūsu ikdienas darbību, arī valodas pragmatiskie principi parasti tiek lietoti neapzināti. Sociālās grupās pastāv savstarpēja vienošanās, ka grupas dalībnieki ievēro vadlīnijas, kuru pamatā ir racionalitāte. Ja kāds no dalībniekiem šo vienošanos pārkāpj, rodas komunikācijas traucējumi.

Graiss meklē atbildi uz jautājumu, kādēļ cilvēki ievēro kooperācijas principu. Viņš izstrādājis trīs punktus, kas varētu sniegt kooperācijas principa un konversācijas maksimu skaidrojumu.

Pirmkārt, kooperācijas principu un konversācijas maksimas var *empīriski pārbaudīt*. Mēs īstenībā parasti rīkojamies tieši tā, kā to nosaka kooperācijas princips un maksimas. Taču empīrisko pamatojamību Graiss uzskata par triviālu iemeslu, kas nesniedz teorētiska skaidrojuma vērtību (1975: 48).

Otrkārt, iespējams, ka kooperācijas princips un maksimas ir līgums (*contractual matter*) starp kooperācijas dalībniekiem. Tas varētu sniegt skaidrojumu, kāpēc sarunas dalībnieki komunikācijas laikā parasti ir vienisprātis par sarunas kopējo mērķi, sarunas organizatorisko un tematisko norisi. Gan sarunas saturu, gan organizāciju nosaka līgums, taču šis skaidrojums ir piemērots tikai dažiem teksta veidiem un neattiecas, piemēram, uz "strīdus gadījumiem un vēstulju rakstīšanu" (Grice 1975: 48).

Treškārt, var pieņemt, ka kooperācijas principam un konversācijas maksimām ir *racionāls pamats*. Graiss trešo skaidrojumu uzskatīja par vissvarīgāko. Šī pieņēmuma kritiķi kooperatīvu darbību interpretē kā altruistisku, respektējošu, uz savstarpēju vienošanos vērstu darbību. Taču Graiss nesaskatīja tiešu sakarību starp runātāju individuālajām interesēm un runas darbības atkarību no racionalitātes principa. Graisa izpratnē kooperatīvi rīkoties nozīmē rīkoties racionāli (Grice 1989: 369), tātad pamatoties uz savstarpēju pieņēmumu, ka arī citi runātāji rīkojas racionāli, lai sasniegtu mērķi ar vislielāko efektivitāti. Mēs rīkojamies kooperatīvi, ja mūsu darbības pamatā ir racionalitātes princips.

Runātājs, kurš diskusijā vai strīdā pārstāv klausītāja viedoklim diametrāli pretēju pozīciju, rīkojas racionāli, mērķtiecīgi un efektīvi, izsakot pretējus, pārmetošus teicienus un iebildumus. Viņa runas darbība atbilst tam, kas no viņa šajā situācijā tiek gaidīts. Kooperācijas princips un tā konversācijas maksimas izsaka ne tikai to, "ka mēs vairāk vai mazāk savā sarunu praksē faktiski tiem sekojam", bet galvenokārt to, "ka ir racionāli un saprātīgi tiem sekot" (Grice 1975: 48). Runātājs pamatojas uz pieņēmumu, ka citi viņa valodas un kultūras kopībā (un arī viņš pats) rīkojas saskaņā ar konversācijas maksimām. Racionalitātes pieņēmums ir svarīgs līdzeklis, ar kuru var izlīdzināt pretrunas starp individuālajām un sociālajām vajadzībām un pretenzijām.

Visvairāk ir kritizēts maksimu skaits, definīcijas un meklēta atbilde uz jautājumu, vai tās ir pietiekamas, lai aptvertu visus cilvēku savstarpējai saziņai svarīgos aspektus. Kritiķiem ir taisnība, ka Graisa maksimas attiecas galvenokārt uz sarunu tematisko aspektu, proti, uz informācijas apmaiņu satura līmenī (skat. arī 4.12). Mūsu saziņa nodrošina ne tikai satura izpratni, bet arī informācijas apmaiņu attiecību līmenī. Kooperatīva komunikācija atkarīga ne tikai no satura sapratnes, bet arī no tā, vai sarunas partneri pieņem un atzīst viens otru. Graiss uzskatīja par nepieciešamu definēt vēl vienu maksimu, kas ietvertu attiecību attīstību un stabilizāciju. Ličs (Leech 1995) šādu maksimu definēja kā vispārīgo pieklājības principu (*politeness principle*). Graisam pārmeta, ka viņš cilvēku savstarpējo saziņu definējis kā atsevišķu indivīdu racionālu saziņu, ignorējot saziņas sociālos aspektus. Polencs izsaka priekšlikumu papildināt lingvistisko pragmatiku ar *sociālpragmatiku* (Polenz 1985: 72f.). Kooperācijas jēdziena precīzākai definīcijai svarīgi ir ne tikai sociālie, bet arī teksta un diskursa analītiskie aspekti, jo kooperācija iespējama tikai un vienīgi sarunas kontekstā (skat. Gumperz 1990).

Maksimās kritizētas arī tādēļ, ka tās - vismaz netieši - pretendē uz universalitāti. Graiss savu koncepciju izstrādājis, pamatojoties uz angļu valodu un kultūru. Vairāki empīriski pētījumi parāda, ka maksimas dažādās valodās un kultūrās var diezgan stipri atšķirties (piemēram, Keenan 1976, Lee-Wong 1994 pētījumos par angļu un ķīniešu valodām un kultūrām).

Graiss uzsver, ka visas maksimas nav vienādi svarīgas (1975: 46). To svarīgums vērojams pārkāpumu gadījumos. Ja runātājs izsakās pārlietu gari, tad, iespējams, ka klausītājs viņu ierobežo vai soda, izsakot komentāru. Ja pārkāpta modalitātes maksima, tādējādi izteikumu padarot nesaprotamu, klausītājs var reaģēt tikpat stingri kā nepatiesa izteikuma gadījumā.

Bieži uzsvērts, ka maksimas ir neprecīzi definētas. Analizējot autentiskus tekstus, maksimas bieži izrādās nepiemērotas. Daudzreiz uz vienu un to pašu izteikumu vienlaikus var attiecināt vairākas maksimas. Arī teorijā maksimas nav skaidri norobežotas. Praksē tās dažreiz sakrīt, piemēram, relevances maksimai gandrīz vienmēr ir nozīme. Maksimas ir savstarpēji atkarīgas, un robežas starp tām ir grūti novelkamas. Ja runātājs ievēro vienu no maksimām, tad parasti viņš automātiski ievēro arī citas maksimas. Ja runātājs sniedz nepieciešamo informācijas daudzumu, viņš parasti izsakās arī skaidri un runā patiesību.

Nemot vērā šos iebildumus, nav jābrīnās, ka Graisa kooperācijas principu un maksimas tik daudzi autori precizējuši, kritizējuši un izstrādājuši alternatīvus

priekšlikumus (skat. arī 4.12). Kaut arī kritika bieži ir pamatota, tomēr Graiss ir pirmais, kurš sistemātiski izstrādājis pragmatiskas likumsakarības runas darbībai, kas pamatojas uz racionalitātes principa. Kooperācijas princips un konversācijas maksimas ir piemēroti līdzekļi, lai attīstītu pragmatisko slēdzienu teoriju un analizētu izteikumu implicēto saturu.³⁴

4.6 Konversācijas maksimu pārkāpumi

Pamatojoties uz kooperācijas principu un konversācijas maksimām, ir iespējams veikt autentisku runas notikumu pragmatisku aprakstu, jo maksimas ir pamats sistemātiskai metodiskai pieejai. To izmanto gan valodas lietotāji, gan valodnieki, lai saprastu un aprakstītu vārdos nepateikto slēpto izteikumu jēgu. Šī metodiskā pieeja ir iepriekš aprakstītā *konversacionālā implikatūra*. Ja mēs pieņemam, ka kooperācijas principam komunikācijā ir Graisa aprakstītā centrālā nozīme un ja runātāji ar to rēķinās, tad jebkurš maksimu pārkāpums ir uzkrītošs un klausītāji to tūlīt ievēro. Neraugoties uz dažiem izņēmuma gadījumiem (kad runātājs, piemēram, apzināti grib maldināt citus), klausītāji tad interpretē teikto no jauna tā, lai tas dotajā kontekstā iegūtu jēgu. Tas iespējams tikai tad, ja klausītāji savstarpēji pieņem, ka visi komunikācijas dalībnieki rīkojas racionāli un kooperatīvi, kā to savā teorijā aprakstījis Graiss. Jēgas meklējumos klausītāji neuzticas nejaušībai, mēģinot un kļūdoties, bet izmanto *konversacionālās implikatūras* standartizēto metodi. Ar konversacionālās implikatūras jēdzienu Graiss apzīmē gan slēdziena veikšanas procesu, gan rezultātu, tātad slēdzienu pašu.

Konversacionālās implikatūras kā pragmatiski slēdzieni par teiktā jēgu tiek izdarītas tad, ja acīmredzami tiek ievērots kooperācijas princips, vienlaikus ar nolūku pārkāpjot kādu no konversācijas maksimām. Graiss apraksta, kā ar nolūku iespējams pārkāpt konversācijas maksimas, nosaucot četrus iemeslus maksimu neievērošanai: maksimu laušana (*violating*), līdzdalības pārtraukums (*opting out*), maksimu sadursme (*clashing*), maksimu ignorance (*flouting*).

Maksimās laušana (*violating*): Klausītāju maldināšana notiek vai nu neapzināti un nejauši, vai apzināti, ar nolūku. Otro gadījumu Graiss uzskata par apzinātu maksimas pārkāpumu *violating a maxim* (Grice 1975: 49), kas veikta ar mērķi maldināt adresātu ar nolūku, bet atklāti to neizpaužot. Maldināšanai var būt dažādi mērķi. Runātājs ar nevainīgu maldināšanu var mēģināt uzlabot savu tēlu klausītāja acīs vai arī pasargāt klausītāju vai kādu trešo personu no patiesības, saudzējoši noklusējot īstenību (piespiedu meli). Maldināšana var kaitēt citiem, ja runātājs tādējādi cenšas īstenot savtīgas intereses, piemēram, politikā vai komerciālā reklāmā. *Violating of maxim* ir līdzeklis, kā ar maldināšanas palīdzību izraisīt implikatūras.

³⁴ Graisa kritika atrodama loģikā, lingvistikā, valodas filozofijā, sociolingvistikā, gramatikā, teksta analizē, semantikā un pragmatikā. Implikatūru teorijas aspektā tā labi apkopota, piemēram, Kemmerling 1991, Liedtke 1995 un Rolf 1994.

Izvaiŗšanās (opting out): Ir iespējamas piespiedu situācijas, kurās vienīgā izeja ir maksimu un kooperācijas principa ignorēšana (Grice 1975: 49). Atteikšanos no līdzdalības sarunā var pamatot dažādi. Runātājs tādējādi var īstenot savas intereses vai ņemt vērā klausītāju intereses. Runātājs var pasludināt: "Vairāk es nevēlos pateikt, jo jūs informēt nav mans pienākums". Nekooperatīva izvairšanās no sarunas var būt vienīgā izeja draudīgā situācijā, piemēram, noprotināšanā.

Sadursme (clashing): Dažreiz runātāji nokļūst dilemmā starp divām maksimām, proti, viņu teiktais atbilst tikai vienai maksimai, bet nevar atbilst abām uzreiz. Runātājs nonāk starp diviem "dzimnakmeņiem", piemēram, ja kvalitātes, kvantitātes vai relevances maksimu nav spējis apvienot ar pieklājības maksimu, kuru aprakstījis Līčs (Leech 1995). Klausītājam ir tiesības uz cieņu un pozitīvu attieksmi, tās bieži tiek vērtētas augstāk nekā maksimas ievērošana. Šādas maksimu sadursmes liek runātājam pārdomāt, kā rīkoties. Ja gleznas autors jautā "Ko Katrīna teica par manu jaunāko darbu?" un runātājam zināms, ka Katrīnas viedoklis ir negatīvs un personīgi aizvainojošs, tad viņam pieklājības un takta izjūtas dēļ nevajadzētu to autoram teikt.

Ignorance (flouting): maksimas ignorancei jeb atklātam pārkāpumam Graisa teorijā ir centrāla nozīme:

"Runātājs maksimu var neievērot, proti, iespējams, ka viņš kādu maksimu atklāti neievēro. Pieņemot, ka runātājs maksimu varētu ievērot, vienlaikus nepārkāpjot citu maksimu (sadursmes dēļ), un ka viņš tomēr nav atteicies no komunikācijas, un, ņemot vērā viņa acīmredzamo rīcību, ir skaidrs, ka viņš nemēģina maldināt, klausītājam nerodas pārāk liela problēma: kā lai to, ko runātājs saka, apvieno ar pieņēmumu, ka viņš ievēro vispārīgo kooperācijas principu? Šādā situācijā parasti rodas konversacionāla implikatūra, un, ja konversacionāla implikatūra rodas šādā veidā, es to dēvēšu par maksimas *eksploatāciju*." (Grice 1975: 49).

Tālāk tiks parādīts, kā maksimu neievērošana rada (vai var radīt) konversacionālas implikatūras.

4.7 Konversacionālās implikatūras un konversācijas maksimu pārkāpumi

Konversacionālām implikatūrām ir šāds priekšnoteikums: ja klausītājs saprot, ka runātājs nav ievērojis konversācijas maksimu, vienlaikus neatrodoties maksimu sadursmē (*clash*) un nevēloties atteikties no kooperācijas vai maldināt partneri, tad klausītājs pieņem, ka viņam jāsecina, kas ar teikto ir domāts, jo jēga neatbilst teiktajam. Tādējādi klausītājs izdara pragmatisku slēdzienu jeb inferenci, kuras rezultātā rodas konversacionāla implikatūra. Graiss konversācijas implikatūru definē šādi:

"Runātājs, sakot, ka *p* (...), implicē, ka *q*. Par viņu var teikt, ka viņš konversacionāli implicējis *q*, ja ir šādi *priekšnoteikumi*: (1) pieņēmums, ka viņš

ievēro konversācijas maksimas vai vismaz kooperācijas principu; (2) pieņēmums, ka viņš apzinās vai domā, ka *q*, ir nepieciešams, lai faktu, ka viņš saka vai izliekas, it kā teiktu *p*, varētu saskaņot ar (1) pieņēmumu; (3) runātājs domā (un gaida no klausītāja, ka viņš kā runātājs tā domā), ka klausītājs ir spējīgs izprast vai intuitīvi aptvert, ka (2) minētais pieņēmums tiešām ir nepieciešams" (*Grice* 1975: 49f.).³⁵

Sākumā šķiet pretrunīgi, ka konversacionālās implikatūras rodas, ievērojot kooperācijas principu un vienlaikus ar nolūku pārkāpjot kādu no konversācijas maksimām. Pretruna tā tomēr būtu tikai tajā gadījumā, ja maksimas būtu normas, kuras obligāti jāievēro, un ja runātāji tās tiešām vienmēr ievērotu. Patiesībā mēs vienmēr rēķināmies ar iespēju, ka citi vai nu daļēji, vai pilnīgi maksimas pārkāpj, tādējādi izraisot mūsu uzmanību un ierosinot teiktā interpretācijas procesu. Ikvienai konversacionālajai implikatūrai kā interpretatīvam procesam vajadzīga šāda ierosme, tādējādi klausītājs izteikuma jēgu (vai to, ko viņš sapratis kā domāto jēgu) var saistīt ar valodas un situatīvo kontekstu.

Runātājs adresāta interpretācijas spējas izmanto, lai īstenotu savu nolūku. Tas redzams Graisa sniegtajā **relevances maksimas pārkāpuma** piemērā:

"Pieņemsim, ka A runā ar B par kopēju draugu C, kurš tagad strādā bankā. A jautā B, kā C klājas darbā, un B atbild: "O, es domāju, pavisam labi. Viņš satiek ar kolēģiem un vēl nav nonācis cietumā." A labprāt uzzinātu, ko B ar to domāja, vai tas bija mājiens un vai viņš ko īpašu gribēja teikt ar to, ka C vēl nav nonācis cietumā. Atbilde varētu būt, ka C ir cilvēks, kurš nevar atturēties no kārdinājumiem, kas parādās šajā darbā; C kolēģi ir nepatīkami un viltīgi ļaudis un tamlīdzīgi. Iespējams, ka A nemaz nav nepieciešams no B to uzzināt, jo atbilde jau iepriekš ir skaidra. Tas, ko B šajā piemērā domā un liek noprast u.t.t., ir kaut kas cits nekā tas, ko viņš pateica, proti, tikai un vienīgi, ka C vēl līdz šim nav nonācis cietumā." (*Grice* 1975: 43f.).

"Piemērotā situācijā A varētu domāt šādi: "(1) B acīmredzot pārkāpis maksimu "Esi būtisks!", tātd viņš pārkāpis vienu no skaidrības maksimām. Tomēr man nav pamata pieņemt, ka viņš nerīkojas kooperatīvi. (2) Ņemot to vērā, es vienīgi tādā gadījumā viņa izteikumu varu uztvert kā tikai šķietami nebūtisku, ja es pieņemu, ka viņš C uzskata par potenciāli negodīgu. (3) B zina, ka es pārdomājot varu iedomāties (2) skaidrojumu. Līdz ar to B implicē, ka C ir potenciāli negodīgs." (*Grice* 1975: 49f.).

Līdzīgi piemēri ir atsauksmes vai ieteikumi darbiniekiem. Ikviens, kam ar to bijusi darīšana, zina, ka īstā informācija lasāma starp rindiņām. To var sniegt ar konversacionālu implikatūru palīdzību. Atsauksmē nav pieņemts atklāti rakstīt negatīvus spriedumus kā "Darbinieks strādā lēni un nokavē svarīgas apspriedes". Šo vērtējumu iespējams sniegt netiešā veidā: "Darbinieks vienmēr cenšas veikt savus pienākumus laikā". Graiss piedāvā šādu kvantitātes maksimas pārkāpuma piemēru:

"A raksta atsauksmi par savu studentu, kurš kandidē uz filozofijas docenta vietu. Viņa vēstules teksts ir šāds: "Cienījamais kungs tāds un tāds, X kungs ļoti

³⁵ Formulējums "sakt, ka *p*" nenozīmē, ka konversacionālās implikatūras piemīt tikai un vienīgi konstatējošiem jeb asertīviem izteikumiem.

labi runā angļiski, un viņš regulāri apmeklēja seminārus. Ar cieņu, u.t.t". A piedalās komunikācijā, ja viņš negribētu rīkoties kooperatīvi, kādēļ viņš vispār rakstītu atsauksmi? Viņš varētu pateikt daudz vairāk, jo savu studentu pazīst, turklāt viņš zina, ka no viņa gaida vairāk informācijas. Tātad viņš vēlas parādīt, ka negrib neko sliktu par X rakstīt. Šis pieņēmums var būt spēkā tikai ar priekšnoteikumu, ka viņš neuzskata X kungu par labu filozofu. Tieši to viņš tādējādi implicē." (Grice 1975).

Konversacionālās implikatūras parādās visos tekstu veidos. Ikdienas sarunās konversacionālās implikatūras attaisno pēkšņu tēmas maiņu un relevances maksimas pārkāpumus. Interpretācijas procesi pragmatisko slēdzienu veikšanā notiek pēc noteiktas norises shēmas, kuru Graiss apraksta šādi:

"Vispārīga shēma domu gaitai, ar kuras palīdzību var izprast konversacionālu implikatūru, varētu būt šāda: "Viņš teica p ; nav nekāda iemesla pieņemt maksimu vai vismaz kooperācijas principa neievērošanu no viņa puses. Viņš varētu tās neievērot, ja viņš nedomātu q . Viņš zina (un viņš arī zina, ka es zinu, ka viņš zina), ka es varu konstatēt pieņēmuma nepieciešamību, ka viņš domā q . Viņš nav darījis neko, lai mani atturētu no pieņēmuma q . Viņš grib - vai viņam vismaz nekā nav pretī - lai es domāju q ; un līdz ar to viņš ir implicējis q ." (Grice 1975: 50)

Kvalitātes maksima tiek pārkāpta, ja runātājs sniedz informāciju, kuru neuzskata par patiesu vai nevar galvot par tās patiesību. Lai parādītu, ka nevar pilnībā ievērot kvalitātes maksimu, runātāji bieži izmanto modālus teicienus, piemēram, *iespējams, varbūt, ja atmiņa mani neviļ*. Ar šādiem teicieniem runātājs signalizē, ka viņš propozīciju tikai ierobežoti uzskata par patiesu un pilnīgi nevar garantēt tās patiesumu. Turklāt runātājs izvairās no iespējamiem pārmetumiem, ka nav ievērojis maksimu. Līdzīgas iespējas ir noraidīt pārmetumus par pierādījumu trūkumu propozīcijas patiesumam, piemēram, *kāds man stāstīja, kā raksta presē, acīmredzami, viss liecina, ka...*

(34) *Es neesmu īsti drošs, vai tiešām tā ir, bet es domāju*, ka Inga tagad strādā izdevniecībā.

(35) *Es no Olafa teiktā sapratu*, ka viņiem jau ir nopirkts jauns dators. *Iespējams*, ka viņš ar to jau strādā.

(34) piemērā runātājs ar frāzi *bet es domāju* parāda, ka izteikumu uzskata par pareizu, kaut arī pirms tam atzinis, ka droši to nezina. (35) piemērā runātājs modificē izteikuma patiesumu ar *iespējams*, ar frāzi *es sapratu* viņš norāda uz informācijas avota uzticamību.

Pie kvalitātes maksimas pārkāpumiem pieder arī stila līdzekļi, piemēram, ironija, metaforas un metonīmijas.³⁶ Ironija balstās uz klausītāja spēju izteikumu interpretēt gluži pretēji tam, ko burtiski teicis runātājs, piemēram,

(36) A: Kas notiks, ja PSRS bloķēs naftas vadus Persijas līcī?

³⁶ Bieži tiek kritizēts šo stila līdzekļu skaidrojums ar *tikai* kvalitātes maksimas pārkāpumu (Rolf 1997).

B: Neuztraucies, Lielbritānija valda pār pasaules okeāniem. (Levinson 1983: 109).

Katrs kaut cik informēts klausītājs zina, ka Lielbritānija nebūt nevalda pār pasaules okeāniem. Pieņemot, ka B rīkojas kooperatīvi, jāsecina, ka viņš gribējis teikt gluži pretējo, proti, ka Lielbritānija ir pilnīgi bezspēcīga. Saskaņā ar Graisa teoriju šādi rodas ironija. Ja klausītājs nepieņemtu, ka runātājs rīkojas kooperatīvi, viņš būtu apjucis un nevarētu izdarīt nekādu slēdzienu.

Interesantu un detalizētu apskatu par pragmatisko pieeju metaforu analīzē sniedz Levinsons. Viņš uzskata, ka pragmatika sniedz vairāk iespēju analizēt metaforas nekā semantika, kas līdz galam nespēj izskaidrot analogijas un pāmesuma principu, kaut arī nenoliedzami semantikā pastāv vairākas tradicionālas metaforu analīzes pieejas, piemēram, salīdzinājuma un interakcijas teorijas (Levinson 1983: 152ff.). Levinsons sniedz semantiskas kategorijas pārkāpuma piemēru:

(37) Karaliene Viktorija bija no dzelzs.

Zinot, ka starp karaliēni un metālu nepastāv tieša sakarība, ir skaidrs, ka runātājs rīkojas nekooperatīvi vai grib pateikt pavisam ko citu. Visticamākā interpretācija ir tāda, ka karalienei Viktorijai bija dažas īpašības kā nelokāmība, pastāvība, stingrība, pretestības spējas. No izteikuma konteksta ir atkarīgs, kuras no īpašībām klausītājs izvēlas. Ja teikumu pateicis Viktorijas apbrīnotājs, to varētu interpretēt kā komplimentu, kas uzsver viņas nelokāmību un izturību. Ja runātājs Viktoriju gribējis nomelnot, tad teikums ir kritika par viņas jūtu trūkumu, nepietiekamo elastību vai agresivitāti.

Līdzīgs ir kāda Latvijas žurnālista izteikums televīzijas Kārļa Streipa vadītajā diskusijā 2002. gada decembrī:

(38) Šeit nekādas Amerikas nav.

Konteksts skaidri rāda, ka runa nav par Ameriku. Runātājs vēlas pateikt, ka viņa minētajos faktos nav nekā jauna, viss ir labi zināms un saprotams, nav nekā ko atklāt. Ameriku viņš lieto kā līdzību jaunajam, nezināmajam, tam, kāda bija Amerika, pirms to atklāja Kolumbs.

Arī acīmredzami pārspilējumi ir kvalitātes maksimas pārkāpums, piemēram,

(39) Daugavmalā bija sapulcējusies *puse no Latvijas iedzīvotājiem*.

Kvalitātes maksimas pārkāpums var būt arī atklātas nepatiesības teikšana

(40) A: Teherāna ir Turcijas galvaspilsēta, lūdzu skolotāj!

B: Un Londona ir Armēnijas galvaspilsēta, vai ne? (Levinson 1983: 110)

B ar savu izteikumu vēlas norādīt, ka A teiktais ir pilnīgi nepareizs. Arī nākamais retoriskais jautājums ir kvalitātes maksimas pārkāpums:

(41) Vai Musolīni gribēja kļūt par liberālu politiķi? (*Levinson* 1983: 110)

Ja klausītāji ir informēti, ka Musolīni nebija liberāls, tad viņi jautājumu droši vien interpretēs kā:

(42) Musolīni noteikti negribēja kļūt par liberālu politiķi.

Šeit atklāti pārkāpts nosacījums jautājumu uzdot tikai tad, ja runātājs patiesi vēlas saņemt atbildi. Konversacionālā implikatūra rodas, jo pārkāpta patiesības maksima, vienlaikus ievērojot kooperācijas principu.

Raksturīgi piemēri konversacionālām impliktūrām, kas rodas, **pārkāpjot kvantitātes maksimu**, ir blakus esoši izteikumi, kas nav saistīti ar saikļiem, un tautoloģijas. Tautoloģijām³⁷ it kā nav nekādas komunkatūvas vērtības Tomēr izteikumi (43) - (45) izsaka daudz.

(43) Karš ir karš.

(44) Vai nu Pēteris atnāks vai neatnāks.

(45) Ja viņš to darīs, tad darīs. (Šos piemērus sniedz Levinsons 1983: 111)

Šie izteikumi ir patiesi, jo to loģiskā forma ir $p = p$. Abu izteikuma daļu patiesuma nosacījumi ir identiski, tādēļ to komunikatīvā vērtība ir jāmeklē pragmatiskajās implikācijās. Tas, ka šie izteikumi kaut ko nozīmē, skaidrojams ar kvantitātes maksimas pārkāpumu. Saskaņā ar kvantitātes maksimu runātājam vienmēr jābūt informatīvam, tādēļ tautoloģijas ir pilnīgs šīs maksimas pārkāpums. Ja klausītājs pieņem, ka runātājs rīkojas kooperatīvi, viņš meklēs inferenci jeb slēdzienu, kas sniedz informāciju. (43) piemērā tā varētu būt apmēram šāda: "Karā vienmēr notiek briesmīgas lietas, un nav nekādas jēgas par to žēloties", (44) "Neuztraucies, mēs tik un tā nekā nevaram darīt", (45) "Tā nav mūsu darīšana". Nozīmes nianse atkarīgas no izteikuma aktuālās situācijas, taču visos izteikumos ir acīmredzama vēlme beigt par šo tēmu runāt.

Teikumu virknes bez saikļiem, kas izskatās pēc nekoordinētiem izteikumiem, piemēram,

(46) Bērns raudāja. Māte viņu paņēma klēpī. (*Sacks* 1992: 236)

klausītāji parasti interpretē kā kauzālus vai temporālus izteikumus, kaut gan tas tiešā veidā ar valodas līdzekļiem nav izteikts. Interpretācija varētu būt šāda: "Bērns raudāja un tad/ tādēļ māte viņu paņēma klēpī" vai "Tādēļ, ka bērns raudāja, māte viņu paņēma klēpī". Parasti lineāras nekoordinētas izteikumu virknes mēs

³⁷ Izmēnot tautoloģijas, kuru loģiskās sekas nav uzreiz acīmredzamas, piemēram, didaktiski izmantotas definīcijas.

interpretējam kā notikumu temporālas, kauzālas u. tml. darbības. Formāli nesaistītie izteikumi izraisa konversacionālas implikatūras, jo ir pārkāpta kvantitātes maksima, proti, nav sniegta informācija, vai viens izteikums ir otra sekas. Šis informācijas trūkums liek klausītājam pašam interpretēt izteikumu un atrast kauzalitāti.

Nākamajā situācijā klausītājs par ātru izdarījis secinājumu:

(47) A: Dženija vakar, tūrdama logu četrpadsmitajā stāvā, nokrita no trepēm.

B: Ak kungs, vai viņa ir dzīva?

A: Jā, laimīgā kārtā viņa neizkrita pa logu. (Lew 1997: 144)

Implikatūra galvenokārt rodas nevis tāpēc, ka runātājs sniedz par maz informācijas (viņš nepasaka, ka Dženija, krītot no trepēm, neizkrita ārā no ēkas), bet gan par daudz, proti, viņš piemin četrpadsmito stāvu. Svarīgi tas būtu bijis tikai tad, ja Dženija tik tiešām būtu izkritusi pa logu. Tā kā tas neatbilst patiesībai, tad četrpadsmitā stāva pieminēšana ne tikai nesniedz nekādu skaidrību situācijas izpratnē, bet, tieši otrādi, rada lieku neskaidrību (kas šajā gadījumā ir runātāja mērķis). Vēlāk pasakot *viņa neizkrita pa logu*, konversacionālā implikatūra atkal tiek dzēsta.

Ja runātājs apzinās, ka sniedzis par maz informācijas, viņš jau iepriekš var izvairīties no jautājumiem, piebilstot vēl papildus, piemēram, *nejautā man kāpēc*.

Ja runātājs pārkāpj kvantitātes maksimu, pasakot klausītājam labi zināmas lietas, tas klausītājā izraisa nepieciešamību meklēt papildus interpretāciju. Par daudz informācijas tikpat labi var būt līdzeklis, kā runātājam izvairīties no nevēlamas interpretācijas, aizsteidzoties tai priekšā. Ne ikviens no konversācijas maksimām automātiski tiek uzverta kā maksimas pārkāpums un meklēta papildus interpretācija. Konversācijas maksimas nav stingri, normatīvi likumi, tādēļ noteiktā diapazonā ir pieļaujamas novirzes. Tieši kvantitātes maksimas gadījumā labi redzams, ka konversacionālās implikatūras nepieciešamība ļoti atkarīga no tā, kā klausītājs novērtē situāciju un vai viņš labi pazīst runātāju. Ikviens no mums pazīst cilvēkus, kuri vienmēr pasaka par maz, viņi nevēlas neko paskaidrot, nelabprāt runā. Otra galējība ir cilvēki, kuri vienmēr par daudz runā, lieki pļāpā un nemiīgi atkārto zināmas lietas. Tiesa gan, ikdienas komunikācijai ir raksturīga noteiktas pakāpes liekvārdība, tā nepieciešama, lai aprakstītu situāciju, iesāktu runāt par tēmām, raksturotu vietas un personas. Runātāji bieži runā par zināmām lietām, lai pārliecinātos, ka klausītāji tās dotajā brīdī atceras un var aktualizēt. Ikdienas sarunās sapratnes nodrošinājums ir svarīgāks nekā izvairīšanās no liekvārdības un pārlieku stingra kvantitātes maksimas ievērošana.

Iespējams, ka kāds runā vai raksta par daudz, vienlaikus nesniedzot vairāk informācijas. Šajā gadījumā tiek **pārkāpta modalitātes maksima** (nevis kvantitātes maksima). Ja kāds nemiīgi riņķo ap vienu un to pašu, atkārtodams frāzes un tēmas, klausītāji varētu domāt, ka viņš kaut ko slēpj vai nav gluži skaidrā prātā. Meibauers sniedz šādu piemēru no intervijas ar automašīnu ražošanas apvienības prezidentu Vācijā:

(48) Prezidents: Dažu gadu laikā kāds vācu automašīnu ražotājs grib palielināt saražoto mašīnu skaitu no 600 000 uz 1,2 miljoniem.

Intervētājs: Vai Jūs domājat "Daimler-Benz"?

Prezidents: *Tas ir Jūsu apgalvojums.* Es tikai vēlējos jautāt, kurš tik daudz automašīnas pirks? (Meibauer 1999: 28)

Prezidents nevēlas vai arī nevar apstiprināt, ka automašīnu ražotājs ir "Daimler-Benz". Līdz ar to viņš pārkāpis modalitātes apakšmaksimu "Izsakies skaidri!". Tomēr viņš pietiekami nedistancējas no žurnālista interpretācijas, proti, viņš nav tik informatīvs, cik varētu būt (un tas ir kvantitātes maksimas pārkāpums). To var saprast kā mājienu, ka žurnālistam ir taisnība. Šajā gadījumā redzams, ka vienlaikus var pārkāpt dažādas maksimas un tas savstarpēji ietekmē interpretāciju.

4.8 Implikatūru kritēriji

Graiss (Grice 1975) izstrādājis vairākus kritērijus, ar kuru palīdzību konversacionālās implikatūras var atšķirt no cita veida implicēta satura. Daži no kritērijiem ir neapšaubāmi, piemēram, *atkarība no konteksta, sarunas situācijas un interpretācijas*. Šo kritēriju rezultātā izteikumi ar vienādu propozicionālo saturu dažādos kontekstos var izraisīt dažādas konversacionālās implikatūras. Iespējams, ka runātājs un klausītājs no viena un tā paša izteikuma izdara dažādus pragmatiskus slēdzienus un tādējādi rodas divas dažādas konversacionālās implikatūras. Citi Graisa piedāvātie kritēriji tiek apstrīdēti, piemēram, viņa apgalvojums, ka konversacionālajām implikatūrām *nav raksturīga konvencionālitate*. Tas nozīmē, ka konversacionālās implikatūras nav teiktā konvencionālā satura sastāvdaļa. Ja tā būtu, tad tās būtu pašu interpretācijas priekšnoteikums. Tomēr plašākā nozīmē tās ir konvencionālas, jo parasti tās bez grūtībām var saprast tieši tā, kā domājis runātājs. Ja konversacionālo implikatūru lietojuma nosacījumi nebūtu konvencionāli, sakritību starp runātāja nodomu un klausītāja interpretāciju nevarētu izskaidrot. Trīs centrālie konversacionālo implikatūru kritēriji ir šādi: (a) konversacionālās implikatūras nevar nodalīt no izteikuma satura, arī, aizstājot ar sinonīmiem, tas nav iespējams, konversacionālā implikatūra arī šajā gadījumā paliek tā pati (*nondetachability*), (b) tās vēlāk iespējams dzēst (*cancellability*), (c) gandrīz vienmēr tās var rekonstruēt (*calculability*).

(a) Ja izteikumā mainās vārdi, tas nebūt nenozīmē, ka mainās arī konversacionālā implikatūra. Ja runātājs maina stilu, piemēram, lieto sinonīmus vai parafrāzes, implikatūra parasti paliek tā pati, līdz ar to tā nav nodalāma (*non-detachable*). Graisa piemērā *viņš satiek ar kolēģiem un vēl nav nonācis cietumā* nevienam neienāktu prātā mainīt konversacionālo implikatūru, ja šo teikumu izteiktu šādi: *viņš mīl savus kolēģus un vēl nav iesēdināts aiz restēm*. Tas nozīmē, ka konversacionālās implikatūras nav atkarīgas no izteikuma formas, bet gan no nozīmes. Graiss un Sadoks (Sadock 1978) norādījuši uz to, ka šos kritērijus var apstrīdēt, īpaši, ja izrādās, ka konversacionālā implikatūra patiesībā ir izteikuma

semantiskās nozīmes daļa, ko reizēm ir grūti atšķirt. Arī tādā gadījumā tā nav nodalāma, bet ne jau tādēļ, ka ir implikatūra.

(b) Konversacionālās implikatūras var **dzēst jeb likvidēt** (*they are cancellable or defeasible*). To parasti var veikt ar piebildēm, paskaidrojumiem, labojumiem.

(49) Šodien bija lietaina diena, *īstenībā bija īsta vētra un lietusgāzes*, tādēļ kartīte ir drusku samirkusi.

Šis atklātnes rakstītājs pirmajā teikuma daļā dod mājienu, ka ir parasta lietaina diena, tādējādi pārkāpjot kvantitātes maksimu (sniedz tik daudz informācijas, cik nepieciešams). Pēc tam ar papildus piebildi *īstenībā* un tai sekojošo informatīvāko teikuma daļu *bija īsta vētra un lietusgāzes* pirmā implikatūra par normālo lietaino dienu tiek dzēsta. Konversacionālās implikatūras tikai tik ilgi ir spēkā (un patiesas), līdz tās runātājs nav likvidējis, izsakot ierobežojumu, maiņu vai pretrunīgu informāciju.³⁸

Levinsons (1983: 115) ar piemēra palīdzību parāda, ka konversacionālās implikatūras atšķirībā no (semantiskām) implikācijām (*entailments*) ir induktīvi, nevis loģiski-deduktīvi slēdzieni. Levinsons piedāvā šādu izteikumu (50) ar tā vienkāršo kvantitātes implikatūru (51):

(50) Pēterim ir trīs govīs.

(51) Pēterim ir tikai trīs govīs un ne vairāk.

No (50) turklāt var secināt (52):

(52) Pēterim ir divas govīs.

Implikatūras var izlaist, ja tās tiek pieminētas teikumā ar saikli *ja*:

(53) Pēterim ir trīs govīs, ja ne vēl vairāk.

Turpretī secinājumus, kurus nevar dzēst, nevar izlaist:

(54) ?Pēterim ir trīs govīs, ja ne pat divas.

Implikatūras var tieši un atklāti noliegt, tādējādi neradot pretrunu³⁹:

(55) Pēterim ir trīs govīs, jā, pat veselas desmit.

(56) Pēterim ir trīs govīs un varbūt pat vēl vairāk.

³⁸ Tādējādi tās atšķiras no semantiskām implikācijām (*entailments*), kuras nav iespējams likvidēt (skat. 3. nodaļu)

³⁹ Loģiskos secinājumos šādas pretrunas nav pieļaujamas.

Implikatūras var arī vienkārši pazust, ja no konteksta redzams, ka izteikumam nevajadzētu radīt šādu inferenci. Iedomāsimies, ka lauksaimniekam jābūt trim govīm, lai saņemtu Eiropas Savienības subsīdijas. ES inspektors jautā Pētera kaimiņam:

(57) I: Vai Pēterim tiešām ir nepieciešamais govju skaits?

(58) K: Jā, viņam ir trīs govīs.

Inspektoram nav no kaimiņa izteikuma noteikti jāizdara ar (50) teikumu saistītais slēdziens (51), jo atbilstoši kontekstam ir nepieciešama tikai informācija, ka Pētera ganāmpulks ir pietiekami liels, lai saņemtu subsīdijas, un nevis, cik tieši govīs viņam ir.

Daudzuma norādes kā *visi, daži, vairāki*, izraisa konversacionālas implikatūras, kuras pēc tam var likvidēt, modificējot norādes (ar *īstenībā, ja ne, faktiski*). Daudzuma norādes var ierindot skalā, piemēram, *daži* (59) teikumā atrodas skalā, kas sniedzas no *viens* (vai *neviens*) līdz *visi*:

(59) *Dažus* no viņas sagatavotajiem materiāliem jūs varat izmantot seminārā.

Šajā izteikumā un analogos apgalvojumos "implicēts visu skalā ietvertu augstāko formu noliegums" (Yule 1996: 41). Konversacionāli (59) implicē "ne vairāk/ne visus viņas materiālus." Implikatūru var likvidēt ar frāzi ... *īstenībā visus materiālus*.

Šādas skalāras implikatūras ('*scalar implicature*', Yule 1996: 41) var būt arī cita veida skalās, piemēram modalitātes (*iespējams implicē nav droši*), vērtējuma (*labi konversacionāli implicē nav izcili*) u. tml.

Implikatūras var izlaist, un noteiktā valodas un ārpus valodas kontekstā tās var pazust. Tādējādi tās ir principiāli atšķirīgas no loģiskām inferencēm un tās nevar aplūkot kā semantisku attiecību (skat. Levinson 1983:100, pretēju viedokli pārstāv Lakoff 1975, Sperber & Wilson 1986). Pragmatisko slēdzienu dzēšanas iespēja ir jau sen pazīstama parādība. Graiss (Grice 1975) to detalizēti aprakstījis, lietojot, piemēram, apzīmējumu "izraisošā inference" (*invited inference*).

(c) Konversacionālās implikatūras **var rekonstruēt**. Blakus konversacionālo implikatūru definīcijai (skat. 4.6) Graiss (1975) sniedz vēl vairākus priekšnosacījumus implikatūru aprēķinam, proti, šādus punktus, kurus klausītājs zina vai domā, ka zina:

- teikuma konvencionālais saturs (*p*);
- kooperācijas princips un tā maksimas;
- P konteksts (piemēram, tā relevance);
- noteikta fona informācija (piemēram, ka P ir pilnīgi nepareizs);
- iepriekš minētie punkti ir zināmi gan runātājam, gan klausītājam.

Soli pa solim iespējams aprēķināt vai rekonstruēt implikatūru. Konteksts un fona informācija ir īpaši raksturīgi konversacionālo implikatūru kritēriji, kas nepieciešami pragmatiskā slēdziena rekonstrukcijai.

4.9 Implikatūru indikatori

Konversacionālās implikatūras, kuras domājis runātājs un sapratis klausītājs, var arī nesakrist. Lai izvairītos no pārpratumiem un implikatūru lietoju mērķtiecīgi, runātāji var izmantot implikatūru uzrādošus līdzekļus. Parasti šie līdzekļi parāda, vai ir ievērota vai pārkāpta konversācijas maksima.

Vairāki implikatūru indikatori jau bija minēti iepriekšējās nodaļās (4.1 līdz 4.8). Implikatūru indikatori ir ļoti daudzveidīgi. Pastāv *strukturāli* un *leksiski* indikatori. Leksiskie, piemēram, attiecas uz maksimām:

- uz kvalitātes maksimu, piemēram, *tagad pavisam nopietni, tas tiešām tā ir, es to savām acīm redzēju,*
- uz kvantitātes maksimu, piemēram, *lielos vilcienos, es vēlreiz gribu uzsvērt,*
- uz relevances maksimu, piemēram, *īstenībā tas nav par tēmu, bet,*
- uz modalitātes maksimu, piemēram, *īsi sakot, skaidri runājot.*

Indikatori var būt arī neverbāli, piemēram, pārkāpjot kvalitātes maksimu, pārkāpumu var parādīt ar mīmikas palīdzību. Apzināti melojot, runātājs var saraukt pieri (Klockow 1978).

Runātājam vienmēr neizdodas novērst neatbilstību starp domāto un klausītāja saprasto implikatūru. Dažreiz klausītāja izdarītais secinājums nebūt neatbilst runātāja nodomam. Tanaka (1997) sniedz šādu piemēru:

- (60) (pēc koncerta B izsaka sajūsmu par spēlētajām Bēthovena sonātēm, A saka:)
A: Man ļoti patīk Šūberta vēlās klavieresonātes.
B: *Citiem vārdiem sakot, tev Bēthovena sonātes nepatīk?* (1997: 374)

Frāze *citiem vārdiem sakot* vai sinonīmais izteikums *tu īstenībā domāji p* parāda, ka klausītājs B prozodiju *p* (ka A nepatīk Bēthovena sonātes) secinājis kā konversacionālo implikatūru no A iepriekš teiktā. Turklāt *p* ir izteikuma saturs, kuru pēc klausītāja domām runātājs ir domājis, bet nav gribējis izteikt. Pēc klausītāja domām runātājs gan domājis *p*, bet nevēlas, lai klausītājs saprastu, ka *p*.

Strukturāli implikatūru indikatori ir, piemēram, izteikuma vai argumentācijas elementu izlaišana. Saskaņā ar kvantitātes maksimu mēs parasti nepasakām lietas, kas tāpat jau ir zināmas, piemēram, garus sakām vārdus vai vispārzināmus teicienus visbiežāk nepasakām pilnīgi, piemēram, *roka roku mazgā, izlaižot abas baltas* u.tml.

Argumentācijās kā *šķietamos silogismus*⁴⁰ (Toulmin 1958) kādu daļu var izlaist, jo no pārējām daļām var atvasināt konversacionālo implikatūru:

⁴⁰ Atšķirībā no loģiskajiem silogismiem, kas ir obligāti loģiski slēdzieni, piemēram, deduktīvais slēdziens:

"Likumsakarība: Visi cilvēki ir mirstīgi.

Gadījums: Enoss un Elīas ir cilvēki.

Rezultāts: Tātad viņi ir mirstīgi."

Šķietamie silogismi ir pragmatiski slēdzieni, kas pamatojas uz pieredzes vērtībām. Šķietamie silogismi ir nepilnīgi silogismi, to trūkstošo daļu klausītājs bez problēmām var secināt no pateiktā.

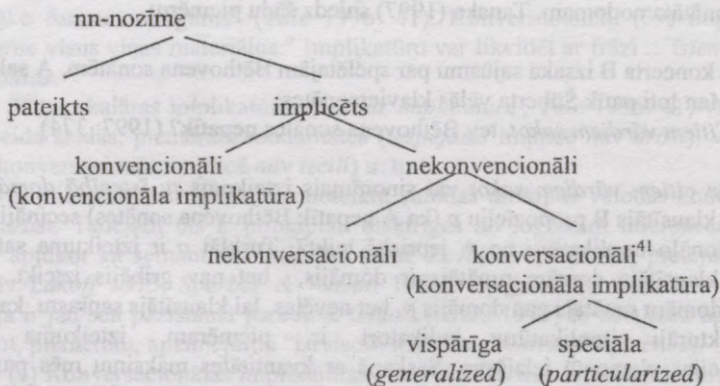
(61) Šos materiālus mēs nevaram izmantot, jo lekcija notiks angļu valodā.

- a) Lekcija notiks angļu valodā.
- b) Mēs nevaram izmantot šos materiālus.
- c) *Tā tad*: materiāli droši vien nav angļu valodā.

Implikatūrām ir dažādi veidi, piemēram konvencionālas implikatūras vienmēr izraisa leksiski elementi.

4.10 Implikatūru veidi

Graiss izstrādājis iedalījumu vispārīgās un speciālās, konvencionālās un nekonvencionālās implikatūrās. Graisa modelis pamatojas uz bināru sadalījumu un rada iespaidu, ka implikatūras veido hierarhisku sistēmu ar skaidri nošķirtām robežām (skat. 4.1 attēlu). Īstenībā pārejas no viena implikatūras veida otrā ir plūstošas, un tām ir drīzāk graduāls raksturs. Sadalījums vispārīgās un speciālās implikatūrās, kā arī konvencionālo implikatūru statuss ir neskaids un bieži kritizēts (piemēram, *Publitz* 2001: 193 f.). Tālāk īsumā tiks aplūkoti Graisa piedāvātie implikatūru veidi.

Att.4.1 Komunikatīvā satūra veidi (skat. *Levinson* 1983: 131)

Graiss (1975: 56 f.) konversacionālās implikatūras sadala speciālās (*particularized*) un vispārīgās (*generalized*) konversacionālās implikatūrās, pamatojoties uz to atkarību no konteksta. Konversacionāla implikatūra ir speciāla, jo to izraisa nevis izteikuma forma (vārdu burtiskā nozīme, sintaktiskā struktūra u.t.t.), bet gan izteikuma pragmatiskais konteksts. Iepriekš minēto piemēru *viņš vēl nav nonācis cietumā un x kungs ļoti labi runā angļiski un regulāri apmeklēja seminārus* (*Grice*) nozīmi var izprast tikai atbilstošā kontekstā kā *viņš ir potenciāli*

⁴¹ Tas nozīmē implicēts, pamatojoties uz konversācijas maksimām.

negodīgs un x kungs nav labs filozofs. Mainoties kontekstam, mainās arī sākotnējā speciālā konversacionālā implikatūra.

Vispārīgās konversacionālās implikatūras izraisa atsevišķi vārdi, parasti neatkarīgi no konteksta. Šādu izteikumu implikatūru izraisošā funkcija ir lielā mērā konvencionālizēta, jo atkarīga galvenokārt no vārdu konvencionālās nozīmes, nevis konteksta. Līdzīgi tas ir arī konvencionālo implikatūru gadījumā, tādēļ Graiss norādījis, ka grūti pamatot divu tik līdzīgu implikatūru veidu patstāvīgo statusu un gandrīz neiespējami atrast pārliecinošus piemērus divu atsevišķu grupu eksistencei. Vienīgais Graisa sniegtais vispārīgās konversacionālās implikatūras piemērs pamatojas uz lietvārda nenoteikto formu:

"Ja kāds pasaka teikumu *X šovakar satiekas ar kādu sievieti*, tad viņa izteikums implicē, ka persona, ar kuru viņš satiekas, nav viņa sieva, māte, māsa vai platoniska draudzene" (Grice 1975: 56). Daudzi autori vispārīgās konversacionālās implikatūras uzskata par konvencionālajām implikatūrām identisku grupu. Pāreja starp abām grupām ir ļoti nenoteikta, un vienīgais kritērijs, kas tās šķir, ir dzēšanas iespēja, kas vispārīgajām konversacionālajām implikatūrām ir vairāk raksturīga nekā konvencionālajām. Robežas starp semantiku un pragmatiku šajā gadījumā vairs nav skaidri nosakāmas. Graisa priekšlikums ir uzskatīt vispārīgo konversacionālo implikatūru par pārejas stadiju, ko speciālā konversacionālā implikatūra veic ceļā uz konvencionālo implikatūru.

Konvencionālās implikatūras saskaņā ar Graisa priekšlikumu atšķiras no konversacionālajām implikatūrām ar to, ka tās nav argumentatīvi rekonstruējamas. Interpretācija, kas rada izpratni par teiktā jēgu, nepamatojas uz maksimām, valodas un situatīvā konteksta, bet gan uz vārdu leksiskās 'konvencionālās' nozīmes. Šī interpretācija izraisa klausītājā konvencionālu implikatūru. Graiss sniedz konvencionālās implikatūras piemēru un paskaidrojumu:

"Dažos gadījumos konvencionālā nozīme nosaka to, kas teiktajā implicēts. Ja es (...) saku: "Viņš ir anglis; viņš tādēļ ir drosmīgs," tad es, pamatojoties uz manis izteikto vārdu nozīmi, tādējādi izsaku, ka viņa drosme ir sekas tam, ka viņš ir anglis. Tomēr sakot, "viņš ir anglis" un "viņš ir drosmīgs", es vienlaikus neesmu teicis, tas ir neesmu (parasti izprastajā nozīmē) *pateicis*, ka viņa drosme ir sekas tam, ka viņš ir anglis, kaut arī es noteikti sniedzu tādu mājienu un tādējādi to implicēju. Es negribu teikt, ka mans izteikums šajā teikumā, *stingri ņemot*, būtu nepareizs, ja strīdīgais secinājums nebūtu spēkā. Dažas implikatūras ir konvencionālas (...)" (Grice 1975: 44 f.)

Tādēļ šajā piemērā ir tikai indikators iespējamai kauzālai kopsakarībai starp abām propozīcijām *ka viņš ir anglis (p1)* un *ka viņš ir drosmīgs (p2)*. Runātājs *saka* jeb, runājot runas darbības terminoloģijā, *konstatē* gan, "ka *p1*", gan, "ka *p2*", bet ne "ka *p2, jo p1*". Pēdējais secinājums nav teiktā daļa, tas netiek konstatēts vai apgalvots. Tas ir tikai implicēts secinājums, kuru izdara klausītājs konvencionālas implikatūras veidā un uz kuru runātājs norāda ar kauzālo saikli *tādēļ*. Secinājums nav daļa no teiktā, tādēļ semantiski tas nav pakļauts patiesības nosacījumiem, kas attiecas uz *p1* un *p2*. Pat gadījumā, ja izrādītos, ka persona, par kuru ir runa, ir anglis un drosmīgs, bet viņa drosmei nav nekāda sakara ar viņa nacionālo piederību, mēs tomēr neteiktu, ka runātājs teicis nepatiesību.

Konvencionālas implikatūras izraisa arī tādi saikļi kā *tikko, tikai, tomēr*. Nākošajā piemērā *tikai* konvencionāli implicē *neviens cits vairs nebija nomodā*.

(62) Es dziedāju Ziemassvētku nakts dievkalpojumā, bet *tikai* Emīlija bija nomodā. (Bublitz 2001: 196)

Arī saiklis *bet* izraisa konvencionālas implikatūras.

(63) Māsa kā dāvanu saņēma datoru, *bet* viņa ar to nekad nestrādā.

Pirmajā brīdī šķiet, ka pirmā izteikuma propozīcija tieši attiecas uz otrās daļas propozīciju. Patiesībā runātājs kontrastē otrās daļas propozīciju ar trešā, implicētā teikuma propozīciju, ko varētu parafrazēt ar: *māsa kā dāvanu saņēma datoru (p1) un ikviens, kuram pieder dators, to (parasti) lieto (p3), bet viņa ar to nekad nestrādā (p2)*. Pretstats starp *p2* un *p3* pamatojas uz kontrastīvo saikli. Runātājs nav teicis, proti, nav konstatējis vai apgalvojis, 'ka *p2* pretstatā *p3*', tomēr to konvencionāli implicējis, lietojot saikli *bet*. Mēs kā lasītāji izdarām tieši šādu konvencionālu slēdzienu, pat tad, ja tuvāk neko nezinām par kontekstu un citiem sarunas apstākļiem.

Implicēto nozīmi no pragmatikas un semantikas viedokļa var aplūkot dažādi. Konvencionālās implikatūras un prezupozīcijas dažreiz alternatīvi izmanto, lai aprakstītu vienas un tās pašas parādības. Potenciālās prezupozīcijas un konvencionālās implikatūras atkarīgas no leksisko elementu konvencionālās nozīmes. Tomēr starp abiem jēdzieniem nevar likt vienlīdzības zīmi, jo konvencionālo implikatūru koncepts ir daudz šaurāks nekā prezupozīcijas kategorija. Ar konvencionālajām implikatūrām nav iespējams izteikt jebkādu nepasacīto saturu. Kā semantiski pragmatiska starpkategorija konvencionālā implikatūra neiederas prezupozīciju un implikāciju sistēmā. Šajā ziņā tā atšķiras no konversacionālās implikatūras, kas implikācijas un prezupozīcijas papildina ar pragmatisko aspektu. Speciālās konversacionālās implikatūras ir tuvāk skalas pragmatiskajam polam nekā vispārīgās.

4.11 Vispārīgās kvantitātes implikatūras

Kā jau šīs nodaļas ievadā uzsvērts, konversacionālās implikatūras piedāvā semantikas vienkāršojumu. Lai izvairītos no leksisko vienību pārbagātības, ar konversacionālo implikatūru palīdzību var vienu un to pašu izteikumu lietot tā, ka tiek sniegtas dažādas, kontekstam atbilstošas interpretācijas iespējas. Ievadā minētajā piemērā bija redzams, ka *un* kontekstā var interpretēt kā *un tad* (4. piemērs) un šo parādību var izskaidrot ar modalitātes maksimu.

Ar Graisa teoriju iespējams izskaidrot plašu konversacionālo implikatūru iedarbību uz valodas vienību nozīmi un valodas struktūru. Lai šo iedarbību tuvāk izprastu, nepieciešams detalizēti parādīt, kā darbojas maksimas un kā precīzi var noteikt implikatūras. Labs piemērs ir vispārīgās kvantitātes implikatūras, jo par

tām ir veikti vairāki interesanti pētījumi (Horn 1973, Gazdar 1979). Īpaši svarīgas ir divas apakšgrupas, **skalārās** un **klauzālās** (Gazdar 1979) kvantitātes implikatūras.

Valodas **skala** sastāv no vairākām valodas alternatīvām, kas pieder vienai gramatikas kategorijai un kuras lineāri var sarindot pēc tās informativitātes jeb semantiskā stipruma.

(64) e1, e2, e3, ... en (Levinson 1983: 133).

Iesaistot šo formulu teikumu virknē A, tie izskatīsies šādi: A (e1), A (e2) u.t.t., turklāt no A (e1) izriet A (e2), bet ne otrādi. Piemēram skalā *visi, daži* no (65) teikuma izriet (66), bet ne otrādi:

(65) Visi draugi iet uz koncertu.

(66) Daži draugi iet uz koncertu. (Līdzīgi piemēri skat. Levinson 1983: 133)

Ja runātājs apgalvo, ka spēkā ir skalas vājākais izteikums, kurš atrodas alternatīvu virknē pa labi, tad viņš implicē, ka augstākais jeb stiprākais punkts alternatīvu virknē pa kreisi nav spēkā. Ja runātājs apgalvo (66), tad viņš konversacionāli implicē, ka ne visi draugi iet uz koncertu. (66) teikuma patiesības nosacījumi tomēr pieļauj arī (65) teikuma patiesumu, tie nav pretrunā. Tas redzams (67) teikumā, kurš nerada pretrunu:

(67) Daži draugi iet uz koncertu, jā, pat visi.

Vispārējs likums skalāro implikatūru atvasināšanai ir šāds:

"Skalārās implikatūras: Uz jebkuru skalu, kurai ir forma e1, e2, e3 ... en attiecas: ja runātājs apgalvo A(e2), viņš implicē A (e1), ja viņš apgalvo A (e3), viņš implicē A (e2) un A (e1), vispārīgi formulējot, ja runātājs apgalvo A (en), viņš implicē A (en-1), A(en-2) u.t.t. līdz (A e1)" (Levinson 1983: 133).

Skalārās implikatūras tiek atvasinātas no izteikumiem, kas iekļauti kompleksās teikumu struktūrās. Teikumā

(68) Pēteris saka, ka daži draugi iet uz koncertu.

nav obligāti nepieciešams, ka runātājs zina, ka ne visi draugi iet uz koncertu. *Daži* atrodas palīgteikumā, kurš nav secināms no virsteikuma. Implikatūras iespējams arī dzēst, tādēļ Gazdars izsaka priekšlikumu tās sadalīt **potenciālajās** un **faktiskajās** implikatūrās (Gazdar 1979). Skalāro un klauzālo implikatūru atvasināšanas vispārīgie likumi attiecas uz potenciālu, ne obligāti uz faktisku implikatūru konstrukciju.

Skalāro implikatūru priekšnoteikums ir skalas zemāko vienību semantiskā satura savienojamība ar augstāko vienību saturu. Turklāt inference, ka augstākās vienības nav spēkā, ir tikai implikatūra. *Daži* ir savienojams ar *visi*, 'ne visi' līdz ar

to nav semantiskā satura sastāvdaļa. Dažus skalāro implikatūru piemērus piedāvā Levinsons (1983: 134):

- visi, lielākā daļa, daudzi, daži
- un, vai
- lieliski, labi
- karsts, silts
- vienmēr, bieži, dažreiz
- mīlēt, patikt
- neviens, ne visi

Ar Graisa (1975) argumentāciju var pamatot, ka šīs regulārās skalārās inferences tiešām ir implikatūras. Saskaņā ar Graisa maksimām argumentācija varētu būt šāda:

Runātājs teica A (e2). Ja viņš būtu varējis apgalvot, ka spēkā ir skalas stiprāka vienība, t.i., A (e1), tad viņš, apgalvojot A (e2), pārkāptu pirmo kvantitātes maksimu. Klausītājs pieņem, ka runātājs rīkojas kooperatīvi un negaidīti nepārkāpj kvantitātes maksimu, tātad runātājs grib pateikt, ka nav spējīgs apgalvot, ka spēkā ir skalas stiprākā vienība e1 un patiesībā zina, ka tā nav spēkā. Levinsons Graisa argumentāciju formulē šādi:

- Runātājs teica *p*.
- Eksistē izteikums *q*, kas ir informatīvāks nekā *p* (*p* var secināt no *q*) un kas iederētos līdzšinējās sarunas gaitā (iespējams, ka tā ir norādes uz relevances maksimu).
- *q* ir apmēram tikpat garš kā *p*. Tādēļ runātājs neteica *p*, lai izteiktos īsāk (proti, lai ievērotu modalitātes maksimu).
- Ja runātājs zinātu, ka *q* ir spēkā un tomēr teiktu *p*, viņš pārkāptu prasību veidot savu ieguldījumu sarunā tik informatīvu, cik nepieciešams. Tā kā runātājs rīkojas kooperatīvi, viņš acīmredzot grib, lai es kā klausītājs secinu, ka runātājs zina, ka *q* nav spēkā vai vismaz, ka viņš nezina, vai *q* ir spēkā (salīdz. Levinson 1983: 135).

Vienmēr, kad runātājs neizsaka stiprāko skalas vienību, klausītājs saskaņā ar kvantitātes maksimu secina, ka stiprākā vienība nav spēkā, jo runātājs izvēlējis vājāko. Svarīgi ir apzināties, ka netiek vienkārši noliegta stiprākās vienības atbilstība patiesībai, jo loģiski un semantiski tā var atbilst patiesībai, bet gan tiek secināts, ka runātājs zina, ka A (e1), t.i., stiprākais izteikums nav spēkā. Šeit izpaužas implikatūras pragmatiskais raksturs, jo būtiskas ir runātāja zināšanas un nevis vienīgi izteikumu atbilstība loģiskai patiesībai.

Otra svarīga kvantitātes implikatūru grupa ir **klauzālās implikatūras**. Gazdars (Gazdar 1979) piedāvā šādu definīciju:

Klauzālās implikatūras: ja runātājs apgalvo kompleksu izteikumu *p*, kurš 1) ietver teikumu *q*, 2) *q* nevar secināt no *p* un *q* nav arī *p* prezupozīcija un 3) eksistē alternatīvs izteikums *r*, kurš ir apmēram tikpat garš un satur *q*, tā ka *r* var secināt no *q* vai ir *r* prezupozīcija, tad runātājs, *r* vietā apgalvojot *p*, implicē, ka viņš nezina, vai *q* ir pareizs vai nepareizs.

Ja es lietoju izteikumu, kurš mani nesaista ar tajā izteikto propozīciju, tā vietā, lai izvēlētos citu iespējamu stiprāku izteikumu, kurš mani saistītu ar propozīciju, tad es implicēju, ka nevaru apgalvot stiprāko izteikumu. Ja es (70) teikuma vietā saku (69), tad es implicēju, ka iespējams, ka Pēteris īstenībā vēl ir šeit.

(69) Es domāju, ka Pētera vairs nav šeit.

(70) Es zinu, ka Pētera vairs nav šeit.

Pieņemsim, ka runātājs saka:

(71) Somi vai norvēģi komandu stafetē ieguva olimpisko zeltu.

No (71) var secināt, ka vai nu viena, vai otra komanda izcīnījusi olimpiskā čempiona titulu, taču runātājs implicē, ka, cik viņam zināms, iespējams, ka tie ir somi, un iespējams, ka tie nav somi. Runātājs pateicis (71), nevis, piemēram, (72) izteikumu, ar kuru viņš nepārprotami būtu izteicis, ka somi ir olimpiskie čempioni komandu stafetē:

(72) Somi un norvēģi komandu stafetē ieguva olimpisko zeltu.

Ja runātājs izsaka teikumu disjunktijas formā, viņš implicē, ka nezina, kura izteikuma daļa atbilst patiesībai, jo disjunktija nozīmē, ka neviens no tajā iesaistītajiem teikumiem nav secinājums no visa teikuma (un nav visa teikuma prezupozīcija). Runātājs būtu varējis izvēlēties stiprāko izteikuma daļu. Ja viņš to nav izdarījis, tad jāsecina, ka viņš nav bijis spējīgs izvēlēties stiprāko izteikumu. No formas *p vai q* var atvasināt implikatūru, ka *p*, arī, ka ne *p*, arī, ka *q*, arī, ka ne *q*.

Levinsons (1983: 137) piedāvā šādus stiprāku un vājāku konstrukciju pārus (*a* ir runātājs; *p* un *q* ir iespējami teikumi; *P* ir runātāja iespēja kaut ko pateikt; *Pp* ir savienojams ar visu, ko runātājs zina; *K* nozīmē „runātājs zina”; *Kp* nozīmē „runātājs zina, ka ...”; $\sim$ ir noliegums):

(a) stiprākā forma	(b) vājākā forma	(c) (b) implikatūra
- 'p un q'	'p vai q'	$Pp, P \sim q$
- 'tā kā p, tad q'	'ja p, tad q'	$Pp, P \sim p, Pq, P \sim q$
- 'a zina, ka p'	'a domā, ka p'	$Pp, P \sim p$
- 'a saprata, ka p'	'a domāja, ka p'	$Pp, P \sim p$
- 'a atklāja, ka p'	'a teica p'	$Pp, P \sim p$
- 'noteikti p'	'iespējams, ka p'	$Pp, P \sim p$

Vairākas no minētajām vienībām var būt gan skalāras, gan klauzālas implikatūras, piemēram, *iespējams p* skalārās implikatūras nozīmē atrodas blakus 'ne obligāti p'. Tā kā no *iespējams p* atšķirībā no 'obligāti p' nav secināms *p*, izteikums *iespējams p* izraisa klauzālu implikatūru, ka runātājs nezina, vai *p* atbilst

patiesībai, vai nē. Izteikumi, kuriem ir forma p vai q izraisa skalāru implikatūru $K \sim (p \& q)$, kā arī klauzālas implikatūras $Pp, P \sim p, Pp, P \sim q$.

Tā kā vienlaikus izteikumi var izraisīt vairākas dažādas implikatūras, piemēram, skalāras un klauzālas, rodas implikatūru **projekcijas problēma**, jo iespējams, ka kompleksu izteikumu implikatūras neatbilst vienkārši atsevišķo implikatūru summai. Levinsons piedāvā piemēru, kurā vienlaikus parādās gan skalāra, gan klauzāla implikatūra:

(73) Daži, ja ne pat visi strādnieki pieteica streiku.

Saskaņā ar skalārās implikatūras definīciju *daži* izraisa implikatūru:

(74) $K \sim$ (visi strādnieki pieteica streiku),

proti, runātājs zina, ka ne visi strādnieki pieteica streiku. Savukārt frāze *ja ne pat visi* izraisa klauzālu implikatūru:

(75) P (visi strādnieki pieteica streiku),

proti, saskaņā ar visu, ko runātājs zina, ir iespējams, ka visi strādnieki pieteica streiku. Abas implikatūras (74) un (75) ir pretrunā un intuitīvi šķiet skaidrs, ka klauzālā implikatūra (75) dzēš skalāro implikatūru (74). Gazdars (1979) izstrādājis projekcijas mehānismu, pēc kura iespējams noteikt implikatūru dzēšanas kārtību. Izteikuma komunikatīvais saturs U tiek novērtēts, kontekstam C vienu pēc otras pievienojot semantiskas un pragmatiskas inferences. C apzīmē pārliecību kopumu, kurš izteikuma brīdī ir runātājam. Kontekstam vispirms pievieno U loģiskos secinājumus (semantisko saturu). Pēc tam kontekstam pievieno visas *klauzālās* implikatūras, kuras ir savienojamas ar C (kas jau ir bagātināts ar U loģiskajiem secinājumiem). Ja klauzālās implikatūras nav savienojamas ar C saturu, tad tās vienkārši noraida. Tikai pēc tam kontekstam pievieno *skalārās* implikatūras, ja tās nav pretrunā ar kontekstu, kas jau bagātināts ar U loģiskajiem secinājumiem un klauzālajām implikatūrām. Šis mehānisms pareizi prognozē, ka skalārā implikatūra (74), kura kontekstam pievienota tikai pēc klauzālās implikatūras (75), tiek noraidīta, jo ir pretrunā līdz šim kontekstam pievienotajai implikatūrai. Gazdars tādējādi izskaidro implikatūru likvidācijas parādību, proti, implikatūras tiek akceptētas tikai tad, ja tās nav pretrunā ar kontekstam agrāk pievienotajām prioritārajām implikatūrām. Ar šo mehānismu var izskaidrot, kāpēc implikatūras kā (76) iespējams noliegt:

(76) Daži Pētera draugi spēlē futbolu, iespējams pat, ka visi.

Secinājums, kas izriet no otrās teikuma daļas, tiek pievienots kontekstam vispirms, un tas dzēš *daži* izraisīto implikatūru. Gazdara piedāvātais mehānisms ir universāls un lietojams kompleksu teikumu analizē.

Arī implikatūru neatdalāmības parādību (skat. 4.7) var izskaidrot ar Gazdara mehānismu. Implikatūras nevar vienkārši likvidēt, aizstājot to radīto izteikumu ar sinonīmu frāzi (*Sadock* 1978: 291), bet tikai tik ilgi, kamēr kontekstam nav pievienoti jauni secinājumi vai implikatūras, kas ar esošo implikatūru nav savienojamas.

Strādājot ar implikatūru koncepciju, var pamatot izteikumu darbības mehānismu, tomēr reizēm skaidrojumā rodas pretrunas. Piemēram, saskaņā ar kvantitātes maksimu runātājs vienmēr izvēlas visstiprāko iespējamo izteikumu. Ja viņš tā vietā izvēlas vājāku izteikumu, klausītājs to interpretē kā runātāja nespēju garantēt stiprākā izteikuma atbilstību patiesībai.

(77) Viņš nospieda pogu, un motors sāka darboties (*Levinson* 1983: 146).

Šo teikumu var interpretēt kā tik informatīvu, cik situācija pieļauj:

- a) '*p* un tad *q*'; ja interpretācijas izdodas mēģināt tālāk:
- b) '*p* un tādēļ *q*'; ja interpretācija izdodas mēģināt arī:
- c) '*p*, un *p* ir *q* cēlonis'.

Tomēr saskaņā ar modalitātes maksimu (*runā skaidri!*) nav iespējams starp abām (77) teikuma daļām noteikt cēloņsakarību. Savukārt saskaņā ar kvantitātes maksimu būtu bijis jāsaaka teikums, kurš sniedz visvairāk informācijas. Tādēļ klausītājs varētu domāt, ka runātājs, izsakot (77) teikumu, nevar garantēt, ka starp abām teikuma daļām tiešām pastāv cēloņsakarība. Tomēr, neraugoties uz vājāko izteikumu, mēs parasti interpretējam šādus izteikumus kā maksimāli informatīvus un saprotam tos kā 77 (c), proti, otrais notikums ir pirmā notikuma sekas. Ir divas iespējas pamatot, kāpēc ar maksimām nevar izskaidrot maksimālās informativitātes principu interpretācijā. Pirmkārt, varētu būt, ka jāpaplašina maksimu veidi, tomēr tādējādi maksimas ātri taptu par nejauši radītām *ad hoc* teorijām. Otrkārt, iespējams, ka pastāv no maksimām neatkarīga likumsakarība, ko varētu saukt par informativitātes principu. Šādu risinājumu piedāvā *Levinsons* (1983: 146). Saskaņā ar šo principu klausītājs izteikumā drīkst saklausīt tik daudz informācijas, cik maksimāli savienojama ar viņa zināšanām par pasauli. Noteiktos apstākļos, kurus vēl analītiski jāpēta, vispārīgais informativitātes princips iegūst virsroku pār kvantitātes maksimām, kaut gan lielākajā daļā no līdz šim aplūkotajiem piemēriem tas bija otrādi, proti, kvantitātes maksimas saglabāja savu prioritāti. (78) izteikumā prioritāte ir kvantitātes maksimai un (79) ir vienīgais pieļaujamais secinājums. Turpretī (80) svarīgāks ir informativitātes princips, kas, neraugoties uz kvantitātes maksimu, nosaka (81) inferenci. (Analogu piemēru piedāvā *Levinson* 1983: 147.)

(78) Krūmiņš ir sarakstījis romānu "Piebalga".

(79) Krūmiņš viens pats sarakstījis romānu "Piebalga".

(80) Krūmiņš un Bērziņš sarakstījuši romānu "Piebalga".

(81) Krūmiņš un Bērziņš kopā sarakstījuši romānu "Piebalga" (un nevis katrs no viņiem atsevišķi neatkarīgi vienu un to pašu romānu).

Ja (80) piemērā runātājs būtu gribējis uzsvērt, ka katrs autors atsevišķi sarakstījis romānu, viņš to īpaši uzsvērtu kā nākamajā piemērā:

(82) Brīvdienās mēs ar Aiju izlasījām "Gredzenu valdnieku" (katra atsevišķi).

Implikatūru teorija un konversācijas maksimas sniedz svarīgas teorētiskas atziņas, vienlaikus radot arī vairākas problēmas, kas galvenokārt saistītas ar atsevišķu implikatūru un pragmatisku slēdzienu savstarpēju iedarbību. Tomēr nevar piekrist šīs teorijas kritiķiem (piemēram, *Cohen 1971*), kuri implikatūru teoriju uzskata par pārlietu nedrošu un grūti formalizējamu. Vēlāk piedāvātās alternatīvās pieejas, kuras aplūkosim nākamajā nodaļā 4.12, nesniedz minēto problēmu principiāli jaunus risinājumus, bet piedāvā samazināt vai palielināt konversācijas maksimu skaitu vai revidēt Graisa komunikācijas teoriju (piemēram, *Sperber & Wilson 1986*).

4.12 Alternatīvās pieejas

Graisa komunikācijas teorijai vēlāk ir izstrādāti labojumu priekšlikumi un alternatīvās pieejas. Tomēr neviena no jaunākajām teorijām nav tik pārliccinoša, lai varētu aizstāt Graisa piedāvāto koncepciju. Turpmāk īsi tiks aprakstītas alternatīvās, kas izraisījušas visvairāk diskusiju. Viens no kritikas punktiem ir konversācijas maksimu skaits. Daži autori piedāvā to samazināt (*Horn 1984*), citi savukārt izstrādājuši papildus maksimas (*Leech 1995*), lai uzsvērtu komunikācijas sociālos aspektus.

Līčs (*Leech*) kritizē Graisa pieeju, jo tajā nav pietiekami ņemts vērā komunikācijas attiecību līmenis, bet tikai satura aspekts. Blakus kooperācijas principam Līčs kā vispārīgu komunikācijas postulātu izvirza pieklājības principu (*politeness principle*). Šī pieeja ir kritizēta, jo tajā novilkta robežlīnija starp kooperatīvi lingvistiskām maksimām (*Grice*) un pieklājības sociālām maksimām rada pretrunas un pārklāšanos.

Horns piedāvā samazināt maksimu skaitu līdz diviem sarunu principiem, proti, kvantitātes principam (*Q-principle*) un relevances principam (*R-principle*): Q-princips attiecas uz klausītāju: sniedz pietiekamu ieguldījumu sarunā (...). Saki tik daudz, cik tu vari pateikt.

R-princips attiecas uz runātāju: sniedz nepieciešamo ieguldījumu sarunā (...) Nesaki vairāk kā nepieciešams (...). (*Horn 1984: 13*)

Blakus Q- un R-principiem Horns izvirza kvalitātes maksimu, kuru viņš nemainītā veidā pārņēmis no Graisa teorijas. Q-princips sašaurināts līdz Graisa kvantitātes pirmajai maksimai ("Veido savu ieguldījumu sarunā tik informatīvu, cik nepieciešams"), savukārt R-princips ir paplašināts tā, ka tas aptver ne tikai otro kvantitātes maksimu ("Neveido savu ieguldījumu sarunā informatīvāku kā nepieciešams") un relevances maksimu, bet arī modalitātes maksimu. R-principa heterogenitāte izraisīja ievērojamu kritiku. Horns vienai grupai pieskaita gan maksimas, kas attiecas uz saturu kā kvantitātes maksima, gan formu kā

modalitātes maksima. Šāda pieeja nav pietiekami specifiska, un tas ir viens no iemesliem, kādēļ Horna modelis nav pietiekami pamatota alternatīva Graisa teorijai.

Daudz lielāku atsaucību guva Sperbera un Vilsona relevances teorija (Sperber & Wilson 1986, 1995). Tā pamatojas uz vienu vienīgu vispārīgu komunikatīvu relevances principu (*principle of relevance*). Relevances princips nav tas pats, kas Graisa relevances maksima. Tas nav arī Graisa teorijas modificēts un vispārināts variants. Sperbera un Vilsona pieeja ir jauna. Viņu teorijas pamata pieņēmums ir tas, ka cilvēku 'komunikācija un izziņa' (tas ir teorijas apakšvirsraksts) balstās uz izmaksu un ieguvuma (*cost-benefit*) jeb ieguldījuma un ienākumu principa. To var salīdzināt ar peļņas jeb produktivitātes faktoru saimniecībā. Saskaņā ar Sperbera un Vilsona teoriju, cilvēki lieto valodu, lai ar minimālām kognitīvām (interpretācijas) izmaksām sasniegtu maksimālu zināšanu pieaugumu. Ja izmaksu un ieguvuma attiecība, izprotot teikto, ir optimāla, tad klausītājs sacīto uzskata par relevantu. Izteikuma relevance ir graduāls lielums, un to var mērīt atkarībā no tā, vai zināšanu pieaugums ir sasniegts ar piemērotām, ne pārlietu lielām izmaksām. Tādējādi sasniedzams lielāks zināšanu pieaugums, ko autori sauc par kontekstuālo iedarbību (*contextual effect*). Jo mazāks interpretācijas darbs ieguldīts saprašanā, jo relevantāks bijis izteikums.

Konteksts Sperbera un Vilsona izpratnē nav absolūts, objektīvs lielums. Tas variē un ir atkarīgs no interpretatora sapratnes. Klausītājs izteikumu attiecina uz kontekstu, kurā ietilpst aktuālā sarunas situācija, sarunas līdzšinējā un gaidāmā norise un tēma klausītāja izpratnē, kā arī viņa enciklopēdisko zināšanu⁴² aktuāli nepieciešamā daļa. Runātāji un klausītāji vadās pēc diviem relevances standarta pieņēmumiem. Klausītājs pieņem, ka izteikums ir relevant, proti, ka runātājs to uzskata par relevantu un interpretācijas ieguldījuma vērtu. Runātājs pieņem, ka klausītājs uzskata, ka izteikums ir būtisks, un mēģina šo relevanci izprast. Līdz ar to ikvienā izteikumā tiek izpausta arī tā relevance. Relevances principam ir vairāki priekšnoteikumi (*presumption of relevance*):

Relevances princips: Katrs ostensīvās⁴³ komunikācijas akts pauž savas optimālās relevances priekšnoteikumus. Priekšnoteikumu kopums, kuru "runātājs ar nolūku vēlas pasniegt klausītājam, ir pietiekami nozīmīgs jeb relevant, ja izraisījis ostensīvus stimulus. Ostensīvie stimuli ir visnozīmīgākie, kādus komunikators būtu varējis lietot komunikācijas procesā." (1986: 158)

Sperbers un Vilsons sniedz piemēru:

(83) Džordžam ir liels kaķis (1986: 168).

Viņi konstruē iedomātus gadījumus, kuros klausītāji tā vietā, lai pieņemtu ar vismazākajiem interpretācijas ieguldījumiem saistīto variantu,

⁴² Tajās ietilpst klausītāja "zinātniskās hipotēzes un reliģiskā pārliecība, atmiņas par anekdotiskiem gadījumiem, vispārīgas kultūras zināšanas un viedoklis par runātāja mentālo stāvokli" (Sperber & Wilson 1986: 15 f.).

⁴³ Ostensīvs Sperbera un Vilsona izpratnē ir uz klausītāju un viņa konteksta pieņēmumiem vērst izteikums.

(84) Džordžam ir liels mājas kaķis.

nonāk pie secinājuma, ka kaķis varētu būt arī tīģeris. Ikviena cits interpretācijas veids, kas atšķiras no kontekstā domātā (83), ir mazāk nozīmīgs, jo saistīts ar lielāku kognitīvu interpretācijas ieguldījumu, piemēram,

(85) Kaķis pieder pie tīģeru cilts. Ja runātājs pieminēja lielu kaķi, tas varētu būt arī tīģeris.

Klausītāji kā pareizu pieņem variantu, kas saistīts ar vismazāko interpretācijas ieguldījumu. Ne ikviena jauna informācija automātiski ir arī relevanta. Sperbers un Vilsons min šādus raksturīgus trūkstošas komunikatīvās relevances gadījumus:

- Runātājs pazīstamajai informācijai pievieno nejausi izvēlētu jaunu, kurai ar iepriekšējo informāciju nav nekāda sakara. Ja kolēģi plāno braucienu uz konferenci Berlīnē un viens no kolēģiem pēkšņi saka (86), tad šī informācija nav nozīmīga:

(86) 1881. gada 5. maijs Kabulā bija saulaina diena (*Sperber & Wilson* 1986: 120),

- Runātājs pazīstamajai informācijai pievieno citu informāciju, kas ir acīmredzama un nesniedz nekādu jaunu informāciju. Pieņemsim, ka runātājs, braucot ar kolēģi uz Rīgu, sarunas gaitā savam kolēģim saka (87):

(87) Mēs tagad sēžam vilcienā uz Rīgu.

Pieņemot, ka runātājs nav gribējis izmantot šo teikumu, lai mainītu tēmu, un kolēģis arī zina, kur atrodas, šis izteikums nav informatīvs.

- Runātājs pievieno pazīstamajai informācijai jaunu, tomēr tā ir pretrunā ar iepriekšējo. Kāds lasa grāmatu un otrs viņam saka:

(88) Tev ātri izdevās aizmigt (*Sperber & Wilson* 1986: 120).

Šim izteikumam aktuālajā kontekstā nav nekādas nozīmes, tas nav relevant.

Sperbera un Vilsona teorija ievērojami atšķiras no Graisa koncepcijas, jo viņu izstrādātais relevances princips nav uz racionalitāti balstīta komunikatīva darbības maksima (kā Graisa kooperācijas princips), kuru parasti runātāji un klausītāji ievēro, taču var arī pārkāpt, lai radītu noteiktu iedarbību. Sperbera un Vilsona teorija ir aprakstoša un raksturo komunikācijas norisi. Lingvistiskajā pragmatikā tā izraisījusi pretrunīgākas diskusijas nekā Graisa komunikācijas

teorija⁴⁴. Relevances teorija cilvēku neaplūko kā sociālu būtni, bet drīzāk kā mehāniski funkcionējošu indivīdu, kurš izmanto savas kognitīvās spējas, lai pielīdzinātu savas iepriekšējās zināšanas aktuālā runas notikuma kontekstam un situācijai. Mejs pārmetis abiem autoriem tendenci aplūkot cilvēku mentālos procesus kā ekonomiskās racionalitātes izpausmi (Mey 2000). Sperbera un Vilsona teorija veiksmīgi papildina citas komunikācijas teorijas ar savu īpašo kognitīvā determinisma pieeju, tomēr tā nevar ieņemt galveno vietu sociāli orientētā lingvistiskajā pragmatikā, jo ir pārāk vienusīga.

⁴⁴ Kritika, piemēram, Mey1993/2000, arī citos pragmatikas ievada darbos.

5 Deiktiskās norādes

5.1 Ievads

Jēdziens deiktiskā norāde jeb *deixis* cēlies no grieķu valodas un nozīmē rādīt vai norādīt. Deiktiskās norādes visraksturīgākie veidi ir norādāmie vietniekvārdi *šis, tas*, personu vietniekvārdi *es, tu*, laika un vietas apstākļa vārdi *rīt, tur*, verbu laika un citas gramatiskās formas, kurās parādās izteikuma apstākļi. Vietniekvārdu un apstākļa vārdu lietojums var būt arī nedeiktisks. Tie var norādīt uz noteiktām personām, lietām un parādībām neatkarīgi no runas situācijas. Savukārt deiktiski lietotie vietniekvārdi un apstākļa vārdi norāda uz runas situācijas aspektiem.

Ja mums nav zināms, uz ko norāde attiecas un kādā kontekstā tā izteikta, mēs nezinām, kas ar to tieši domāts. Ja mēs nezinām, kad runātājs izsakās, mums trūkst situatīvo zināšanu, lai saprastu, ko viņš domā ar *rīt, vakar* vai *šodien*. Ja jūra krastā izskalo pudeli ar vēstījumu "Satiksīties *rīt pusdienlaikā*", tad mēs nezinām, kas to rakstījis, kam tā rakstīta un kad tikšanās paredzēta. Ja iestādes darbinieks, atstājot savu biroju, pie durvīm pielīmē lapiņu ar teikumu "Tūlīt būšu atpakaļ," "Būšu pēc desmit minūtēm," "Atgriezīšos pēc stundas" vai "Šodien slēgts", tad mēs nezinām, kad viņš šo zīmīti rakstījis. Varbūt tas bijis jau vakar un mēs vēltīgi gaidīsim viņa atgriešanos. Šajos izteikumos vārdiem "tūlīt, pēc stundas, pēc desmit minūtēm un šodien" nav savas patstāvīgas nozīmes, jo nav norādīts, kad zīmīte rakstīta. (1) sarunā kursīvā rakstītās norādes mēs varam izprast tikai tad, ja zinām, par ko ir runa:

- (1) Anna: *Man šovakar* vēl jāintervē divi politiķi.
Krista: Cikos? *Tu* būsi saģērbusies *tā*?
Mārtiņš: *Tu* neesi tam piemēroti ģērbusies.
Krista: Vai tas būs *te*?

Personu vietniekvārdi *man* un *tu* apzīmē lomas un attiecas uz aktuālo runātāju vai klausītāju. *Es* un *tu* šajā sarunā ir viena un tā pati persona, bet ne viena un tā pati loma. Anna vispirms ir runātāja un pēc tam klausītāja. Tas iespējams tikai situācijā, kurā personu vietniekvārdus izsaka dažādas personas. Vietas (*te*) un laika (*šovakar*) norādēm ārpus konteksta ir tikai vispārīga nozīme bez konkrētas atsaucē, proti, *vietā, kurā atrodas runātājs*, un *tās dienas vakarā, kurā pateikts izteikums*. Nezinot, kāda ir runas situācija, nozīme paliek neskaidra. Demonstratīvo norādi *tā* Krista savā izteikumā papildina ar žestu. Tikai redzot, uz ko viņa rāda, iespējams saprast, kas ar to domāts.

Valodas attīstījušās, cilvēkiem sazinoties ciešas tuvības apstākļos. Tuvība ir ne tikai telpas un laika distances trūkums, bet arī sociālā tuvība. Telpas un sociālo tuvību var izteikt ar žestiem, piemēram, rādot uz kaut ko vai kaut kam pieskaroties. Valodās izveidojās līdzekļi, kas izsaka šo funkciju, proti, norādes jeb deiktiskie līdzekļi. Ar to palīdzību mēs orientējamies telpas, laika un sociālajā vidē un palīdzam orientēties arī citiem. Mēs radām saikni starp deiktiskajām norādēm un valodas frāzes apstākļiem, kuros tās parādās. Tādas deiktiskās norādes kā *es, tu,*

šeit, tur, tagad un pēc tam palīdz izteikuma saturu attiecināt uz runātāju, klausītāju, sarunas laiku un vietu. Pastāv deiktiskās norādes, kas izsaka tuvību (*proximity*), piemēram, *es, šeit, tagad*. Savukārt citas norāda uz distanci (*distance*), piemēram, *tu, tur, tad, pēc tam*. Deiktiskās norādes ir saprotamas tikai lietojumā kā izteikuma nozīmes daļa, tām pašām nav savas autentiskas nozīmes. Tieši tādēļ deiktiskās norādes ir lingvistiskās pragmatikas pētījumu uzmanības centrā. Tās sniedz mums iespēju vietniekvārdus, kam pašiem nav savas atsaucē nozīmes, pārveidot par izteikumiem. Gan deiktiskās norādes leksiskā, gan gramatiskā forma, piemēram, verba laiks, iegūst runas notikuma pazīmes, līdz ar to semantiku papildinot ar pragmatiskiem aspektiem. Tādējādi deiktiskās norādes atrodas uz robežlīnijas starp semantiku un pragmatiku. Šajā nodaļā īsi būs aplūkota deiktisko norāžu pētniecības vēsture. Pēc tam tiks sniegts pārskats par svarīgākajām deiktiskās norādes formām, piemēram, personu, laika, vietas, diskursa jeb teksta⁴⁵, sociālajām un objekta deiktiskajām norādēm (skat. arī *Anderson & Keenan 1985, Levinson 1983, Fillmore 1997*).

5.2 Deiktisko norāžu lauks un modalitātes

Iepriekš minētajā piemērā (1) bija redzams, ka ar pirmās un otrās personas vietniekvārdiem var norādīt uz noteiktām personām, taču ne jebkurā izteikumā. Deiktiskie izteikumi savā lietojumā pakļauti ierobežojumiem, kurus pēta valodniecībā un valodas filozofijā.⁴⁶ Lingvistiskās pragmatikas deiktisko norāžu pētniecība galvenokārt balstīta uz Karla Bīlera (*Karl Bühler*) "divu lauku teoriju" (*Zweifeldlehre*) (1934/1999:81). Saskaņā ar Bīlera teoriju valoda ir instruments, un valodas atsevišķie elementi ir "lauka instrumenti" (*Feldgeräte 1934/1999*), kuru funkcijas nepastāv neatkarīgi no izteikuma situācijas, bet redzamas tikai noteiktā kontekstā jeb laukā. Lauks aplūkojams divējādi - gan kā *simbolu lauks* (*Symbolfeld*) (1934/1999), gan kā *norāžu lauks* (*Zeigfeld*) (1934/1999).

Simbolu lauks aptver "nominālus jēdzienus", piemēram, *koks, runāt, balts*, kuru precīzā nozīme parādās semantiskajā laukā. Ar tiem mēs nosaucam parādības, lietas, personas. Izteikums, kurā parādās tikai nomināli jēdzieni (un funkcionāli vārdi), ir patiess vai nepatiess, arī nezinot tā kontekstu. Nomināli vārdi sevi neietver nekā, kas tos automātiski iesaistītu kādā ārpus valodas esošā kontekstā.

⁴⁵ Jēdzienu *diskursa deiktiskā norāde* (*discourse deixis*) biežāk lieto angļu valodā rakstītajā literatūrā. Vācu valodā ir pieņemts lietot jēdzienu *teksta deiktiskā norāde* (*Textdeixis*). Sakt. tālāk šajā nodaļā.

⁴⁶ Valodas filozofijā lieto jēdzienu *indeksu zīmes* (*indexical expressions/indexical signs*), kuru ieviesa Pīrss (*Charles Sanders Peirce 1839-1914*). Viņš zīmes sadala ikoniskās, kas pamatojas uz līdzību jeb analogiju (piemēram, ģeogrāfiskās kartes), simboliskās, kas pamatojas uz konvencionālu vienošanos (piemēram, balodis kā putns, kurš simbolizē mieru vai reliģijā svēto garu) un indeksu zīmēs. Tās pamatojas uz lietisku jeb eksistenciālu sakarību starp zīmi un tās apzīmēto lietu (piemēram, dūmi ir uguns indekss, jo starp abām parādībām pastāv kauzāla jeb cēloņa un sekas sakarība "jo uguns, tādēļ dūmi" jeb "dūmi eksistē uguns dēļ"). Īpašā indeksa attiecība vienmēr atkarīga no konkrētās situācijas, kurā tā parādās. Valodas indeksi, piemēram, deiktiski lietotie personu vietniekvārdi, turklāt ir arī konvencionāli, jo valodā pastāv likumi, kā tie lietojami.

Piemēram, izteikumi (2) un (3) ir patiesi vai nepatiesi to fizisko vai vēsturisko faktu, nevis izteikuma apstākļu dēļ:

(2) Ūdens sāk vārties, sasniedzot 100 grādu pēc Celsija.

(3) Atmoda sākās 80. gadu beigās.

Ja šie abi izteikumi ir patiesi, tie ir patiesi vienmēr, neatkarīgi no tā, kurš, kad, kur un kam tos teicis. Savādāki ir izteikumi, kuros ietverti norādes vārdi. (4) teikuma patiesums atkarīgs no tā, uz kuriem darbiem runātājs rāda, tātad no izteikuma apstākļiem.

(4) *Šis* ir oriģināls, bet *tas* viltojums.

Deiktiskās norādes ir kā "signāli" (1934/1999), kas līdzīgi ceļa zīmēm uz kaut ko norāda. Atšķirībā no ceļa zīmēm norādes vārdi nav nemainīgi, statistiski elementi, kas rāda uz kādu vietu, bet notikuma sastāvdaļa. Šādas runas notikumus Bīlers raksturo kā "kompleksu darbību", kurā runātājs spēlē arī noteiktu lomu, runātāja lomu, kas atšķiras no uztvērēja lomas (1934/1999). Arī norādes vārdi savu nozīmi iegūst tikai kontekstā, taču nevis kā nominālie vārdi valodas kontekstuālajā simbolu laukā, bet gan ārpusvalodas situatīvajā norāžu laukā. Norādes vārdu nozīme katru reizi var būt cita, tā mainās atkarībā no konteksta. Tas, kas vienā situācijā, ir *šeit* un *tur*, mainoties runātāja atrašanās vietai, mainās tāpat kā *es* un *tu*, ja runā cita persona (skat. Bühler 1934/1999: 80). Izteikumi, kuros ir norādes vārdi, tikai tad ir patiesi vai nepatiesi, ja mēs varam noteikt, uz ko attiecas *es*, *tu*, *tagad* un *šeit*.

Es, *tagad* un *šeit* atrodas subjekta orientācijas centrā. Norādes centra *es-šeit-tagad-origo* (Bühler 1934/1999: 102) sauc par deiktisko centru (*deictic centre*). Tas maina savu atrašanās vietu gan dialogā, gan monologā. Ja sarunas partneri stāv tieši pretī viens otram, vietas un laika koordinātes mainās tikai nedaudz. Ja es runāju pa telefonu ar savu draugu, kurš atrodas okeāna viņā krastā, vietas koordinātes atrodas tālu viena no otras. Ja es kādam rakstu vēstuli uz tālu zemi, vietas un laika koordinātes ļoti atšķiras. Šo problēmu sauc par *deiktisko projekciju*. Tā parādās arī stāstos un citos literāros sacerējumos, tādēļ to pēta ne tikai valodniecībā, bet arī literatūrzinātnē (Maingueneau 2000). Origo jeb deiktisko norāžu centrs ir abstrakta kategorija, nevis konkrēta norāde. Tas ir koordinātu sistēmas centrs, tomēr to nedrīkst sajaukt ar konkrētu norādi. Jebkura laika, telpas vai personālā dimensija pamatojas šajā nulles jeb atskaites punktā, bet pat personas norāde *es*, kas sakrīt ar origo, nav deiktiskā centra apzīmējums, bet deiktiska norāde, kas iekļauj sevī origo.

Bīlers raksta par dažādām norāžu modalitātēm: *ad oculos* jeb uzskatāmo, *anaforisko* un *fantāzijas* norādi (Bühler 1934/1999: 80).

Uzskatāmās deiktiskās norādes runā var saskaņot un saklausīt. Tās atrodamas sarunas dalībnieku kopējā uztveres laukā (Bühler 1934/1999: 124) un ir vai arī nav saistītas ar žestiem (*gestural usage vs. non-gestural/symbolic usage*). Piemērs ar žestiem saistītajām norādēm ir norādes vietniekvārdi *šis* un *tas*, personu

vietniekvārdu otrā un trešā persona, kā arī apstākļa vārdi *tagad* un *šeit*. (4) teikums saprotams tikai tad, ja deiktisko norādi papildina ar žestu un norāda uz katru gleznu. Objekta deiktisko norādi uz trešo personu var papildināt ar acu skatu personas virzienā:

(5) *Viņš* nav hercogs, *tas* ir hercogs. *Viņš* ir kalps. (Levinson 1983: 65)

Lasītājam nekļūst skaidrs, kuras personas runātājs domā. Lai saprastu izteikuma jēgu, mums jābūt izteikuma aculieciniekiem un jāredz runātāja žesti un mīmika.

Ja deiktiskās norādes nav saistītas ar žestiem, to interpretācijai nepieciešams zināt tikai izteikuma vispārīgos telpas un laika komponentus. Lai saprastu (6) teikumu vēstulē, nav noteikti jābūt klāt tā izteikuma brīdī:

(6) *Šajā* mājā mēs dzīvojam jau septiņus gadus.

Lasītājam ir skaidrs, ka vēstules autors domā māju, kurā pats dzīvo. Nav svarīgi, vai rakstīšanas brīdī autors atrodas dzīvojamā istabā, virtuvē vai bēniņos. (7) piemērā lasītājam nav noteikti jāzina, vai vēstules autors rakstījis par savu Somijas braucieni martā vai aprīlī, no rīta vai vakarā:

(7) *Nākamgad* es braukšu uz Somiju studēt Tamperes universitātē.

Otrā deiktisko norāžu modalitāte ir fantāzijas norāde (*Deixis am Phantasma*), kas iespējama tikai tad, ja klausītājs iztēlojas runātāja teikto, to neredzot, bet gan konstruējot savā iztēlē (Bühler 1934/1999: 124). Iedomu pasaulē deiktiskais centrs neattiecas uz runātāju, bet gan uz stāstu un iztēles personām. Stāstā (8) aprakstīta tikšanās:

(8) *Šodien* mēs tikāties ar draugiem, kurus ilgi nebijām redzējuši.

Darbības deiktiskais centrs attiecas uz brīdi, par kuru stāstīts notikumā, bet nevis uz laiku, kad rakstīts stāsts vai mēs to lasām. *Šodien* attiecas uz laiku pirms teksta rakstīšanas un *mēs* attiecas uz personām, kas piedalās sarunā, nevis uz personām, kas ir klāt teksta rakstīšanas brīdī. Lai saprastu tekstu, lasītājam visu laiku jāpatur prātā, kas ir aprakstītā notikuma deiktiskais centrs.

Bīlers min vēl vienu deiktiskās norādes modalitāti - *anaforu*. Pragmatikā nepastāv vienots uzskats, vai anaforas vispār ir deiktiskas norādes. Atšķirībā no Levinsona (1983: 67 f.), Bīlers tās pieskaita deiktiskajām norādēm. (9) piemērā *tas* ir teksta deiktiska norāde, jo attiecas uz kaut ko iepriekš sarunā pateiktu.

(9) Piedod, *tas* man tikai tā netīšām izspruka.

Ja *tas* attiecas uz kādu iepriekš minētu izteikumu kā teksta vienību, tā ir teksta deiktiskā norāde. Ja *tas* attiecas uz kādu iepriekšēju izteikumu un referē uz šī izteikuma ārpus valodas esošo realitāti, tad tā ir anafora.

Norādes ar deiktisku un nedeiktisku lietojumu var vēl smalkāk diferencēt. Ja norādāmie vārdi *šis, tas, šeit, tur* ir lietoti deiktiski, tie var būt vai nebūt saistīti ar žestiem. Ja šos vārdus lieto nedeiktiski, tie var būt vai nebūt anaforas. Tomēr bieži ir grūti noteikt norādāmo vārdu lietojumu. Levinsons sniedz divus piemērus. Pirmajā (10) apstākļa vārds *tur* var būt lietots gan deiktiski, gan anaforiski. Otrajā (11) norādāmais vietniekvārds *šajā* vienlaikus gan ir, gan nav deiktisks.

Aplūkojot pirmo piemēru:

(10) "Esmu dzimis *Londonā* un vienmēr *tur* dzīvojis,"

redzams, ka *tur* atsaucas uz to pašu vietu, kur *Londona*, vienlaikus esot kontrastā ar deiktisko telpas dimensiju *šeit*, tādējādi norādot, ka izteikums izdarīts, runātājam neesot *Londonā*. Arī žestus var kombinēt ar nedeiktiskiem anaforiskiem izteikumiem, kā redzams nākamajā piemērā:

(11) Esmu iegriezis sev pirkstā - *šajā*.

Šajā atsaucas uz to pašu, uz ko attiecas *pirksts*, tomēr ievainotais pirksts uzskatāmi jāparāda (Levinson 1983: 66). Levinsons piedāvā vairākus piemērus deiktiskām norādēm ar žestiem (a piemēri), bez žestiem (b) un nedeiktiskam vārdu lietojumam (c):

- A. a. *Jūs* un *jūs* esat atlaisti, bet *jūs* nē.
b. Ko *jūs* teicāt?
c. Šodien *jūs* zēnus nevarat atšķirt no meitenēm.
- B. a. Spied pogu nevis *tagad*, bet *tagad*.
b. Iesim labāk *tagad*, nevis rīt.
c. Tas *tagad* gan tā nenotiks.
- C. a. Ne jau *tas*, idiot, bet *tas*.
b. *Tas* ir skaists skats.
c. Man padomā ir šis un *tas*. (Levinson 1983: 66).

Deiktiskās norādes ir stīpras un vājas⁴⁷ (Diewald 1991: 51 ff.). Stīprās jeb pamata deiktiskās norādes ir *deixis* prototipi, piemēram *es, tu, šeit, tagad*. To nozīme sastāv no deiktiskā procesa aspektiem, piemēram, distance, demonstrācija, virziens. Stīprās deiktiskās norādes automātiski izraisa denotāciju, norāda uz izteikuma apstākļiem. Stīprās deiktiskās norādes tik ilgi saglabā iespējamības statusu, kamēr nav zināms, kur atrodas izteikuma origo jeb norādes centrs. Zinot runātāja atrašanās vietu, deiktiskās norādes iegūst konkrētu, klausītājam saprotamu nozīmi.

Vieni un tie paši apstākļa vārdi teikumā var būt gan deiktiskas norādes, gan nomināli jēdzieni. Atšķirībā no nominālajiem jēdzieniem stipro deiktisko norāžu

⁴⁷ Vājā deiktiskā norāde precīzāk būtu jāsauc par nominālu vārdu vāji deiktisku lietojumu, piemēram, darbības vārdu laika forma.

semantikā ir "tukša vieta", kas vienmēr jāaizpilda ar izteikuma konteksta pragmatiskiem elementiem. Piemēram, (12) teikumā *pa labi* vienlaikus var būt gan deiktiska norāde, gan nomināls jēdziens.

(12) Mārtiņš sēž *pa labi* no Kristīnes.

Ja runātājs *pa labi* lieto, raugoties no sava redzes punkta, tad tā ir deiktiska norāde. Turpretī, ja Mārtiņš no runātāja pozīcijas sēž kreisajā pusē Kristīnei, tad, sakot *pa labi*, runātājs lieto to kā nominālu jēdzienu, kas nav atkarīgs no runātāja perspektīvas un saistīts tikai un vienīgi ar personu objektīvo atrašanās vietu telpā. *Pa labi* nominālā nozīmē nav "tukšas vietas", izteikuma semantika ir pilnīgi skaidra. Nomināliem jēdzieniem pašiem nav piesaistes ārpus valodas kontekstam. Tie tikai nosauc lietu un parādību īpašības. Lai kļūtu par deiktiskām norādēm, tiem vajadzīgs vājo deiktisko norāžu atbalsts. Vājās deiktiskās norādes var parādīties kā norādāmā vietniekvārda sasaiste ar lietvārdu, piemēram, *tā māja*, vai darbības vārda laiks un modalitāte.

(13) Bērns *guļ* mierīgi.

Šajā piemērā darbības vārda tagadnes laiks ir vāja deiktiska norāde uz to, ka darbība notiek pašlaik. Laika apstākļa vārds *tagad* būtu bijis stipra deiktiska norāde.

Līdzīgi piemēri ir (14) un (15) teikums, kuros redzams, kā vājā deiktiskā norāde parādās kā verba *būt* laika forma:

(14) Otrdiena bija grūta diena.

Šajā izteikumā tikai tad var saprast, kura otrdiena ir domāta, ja ir radīta saikne ar izteikuma origo jeb atsaucē centru. Konteksta piesaiste nerodas, pamatojoties uz vārda *otrdiena* semantisko struktūru, bet gan uz teikuma kopējo kontekstu un darbības vārda *būt* laika formu. *Otrdiena* ir nomināls jēdziens un atšķirībā no deiktiskās norādes tas nav principiāli saistīts ar kontekstu. Lai uz kaut ko norādītu, tam nepieciešams vājās deiktiskās norādes - verba laika formas - atbalsts. (15) teikumā laika norāde ir pavisam cita un arī atkarīga no darbības vārda laika formas nākotnē:

(15) Otrdiena būs grūta diena.

Deiktiskās norādes var būt izteiktas tieši vai implicēti. Literatūrā bieži minēts piemērs:

(16) Līst lietus.

Klausītājam ir skaidrs, ka lietus līst tagad un šeit, jo deiktiskā laika un vietas norāde ir implicēta. Ja tā nebūtu, runātājs noteikti būtu konkretizējis laiku un vietu. Deiktiskās norādes izteikums tiešā veidā šajā gadījumā ir pilnīgi lieks: *Tagad un te līst lietus*.

Nedeiktiskas attieksmes teikumā var būt simetriskas vai asimetriskas. Deiktiskas norādes vienmēr ir asimetriskas jeb vērstas uz kaut ko, tās var būt gan statiskas (17), gan dinamiskas (18):

- (17) Viņa stāv *tur/te*.
- (18) Viņa skrīen *turp/šurp*.
- (19) Viņa stāv *augšā*.
- (20) Viņa kāpj *no augšas lejā/no lejas augšā*.

(17) un (18) izteikumos kursīvā rakstītie vārdi ir deiktiskas norādes, savukārt (17) piemēra statiskajā un (20) izteikuma dinamiskajā attieksmē tie ir nomināli atsaucēs vārdi, kas ir simetriski un nav vērsti noteiktā virzienā.

Attieksmi izsakoši vārdi var mainīt savu funkciju no deiktiskām norādēm uz nomināliem jēdzieniem.

- (21) Mūsdienu cilvēka *es* nerod mieru un cieš no neirozēm (Diewald 1991: 95).

Es šajā piemērā nav personas deiktiska norāde, bet gan nomināls jēdziens, kuram ir lietvārda funkcija. Tas nav atkarīgs no konteksta un nenosauc deiktisku objektu.

Filmors (Fillmore 1971: 236) sniedz vairākus piemērus ar vietas apstākļa vārdiem *augšā, apakšā, priekšā, aizmugurē, pa kreisi* gan deiktiskā, gan nedeiktiskā lietojumā:

- (22) Kaķis tup automašīnas *priekšā*.

Priekšā var būt gan deiktiska, gan nedeiktiska interpretācija. Ja *priekšā* ir domāts, raugoties no runātāja pozīcijas, tā ir deiktiska norāde. Ja *priekšā* apzīmē automašīnas priekšpusi, neatkarīgi no runātāja pozīcijas, tad tas ir nomināls izteikums. Ja automašīna ir apvēlusies uz muguras, tad tās apakša tik un tā ir apakša, kaut arī atrodas augšpusē. Šādos gadījumos pragmatikā lieto jēdzienu "iekšējais skata punkts", kas nav atkarīgs no runātāja pozīcijas, bet pārvietojies uz nosauktās lietas vai parādības centru. Dīvalde vēl detalizētāk sadala iekšējo (*intrinsische*) perspektīvu šādi:

- iekšpusējā (*inhärent*) orientācijā, kas piemīt visām radībām un lietām, kuras pašas kustas, piemēram cilvēka vai mašīnas priekšpuse un aizmugure un
- kanoniskajā orientācijā, kas parasti ir vispārpieņemtā, bet var arī mainīties, piemēram, cilvēks, nostājoties uz galvas, var teikt, ka viņa augšpuse ir tur, kur galva, vai tur, kur kājas, un aktuālajā orientācijā, kas pilnībā atkarīga no situācijas (Diewald 1991: 104).

Iekšpusējā un kanoniskā orientācija nav deiktiskas, bet aktuālajai orientācijai ir deiktiska perspektīva. Tālāk aplūkosim deiktisko norāžu leksiskos un gramatiskos izpausmes veidus. Runātāji dažādus deiktisko norāžu veidus izmanto, lai savus izteikumus iesaistītu aktuālajā runas situācijā.

5.3 Deiktisko norāžu veidi

5.3.1 Personu deiktiskās norādes

Personu deiktiskās norādes atkarīgas no lomu sadalījuma runas notikumā. Mainoties runātājam, deiktiskais centrs pārvietojas. Sarunas dalībnieku lomas izpaužas kā pirmās un otrās personas vietniekvārdi *es, tu, Jūs* vienskaitlī un *mēs, jūs, Jūs* daudzskaitlī. Pirmā persona runas notikumā apzīmē runātāju, otrā uzrunāto. Tā kā *es, tu* un *jūs* apzīmē runas notikuma dalībnieku komunikatīvās lomas, šīm norādēm ir deiktisks raksturs. Trešās personas vietniekvārdi savukārt norāda uz klāt esošām vai neesošām personām, kuras nepiedalās runas notikumā.⁴⁸ Parasti trešās personas nosaukšana nav deiktiska norāde, jo trešā persona nav ne runātāja, ne klausītāja. Izņēmums ir norāde ar žestu un dažās valodās trešās personas lietojums kā ļoti distancēta uzruna. *Es* iekļauj sevi origo un *tu* atrodas ārpus deiktiskā centra. Šīs lomas nesaglabājas visā runas notikuma gaitā, bet var ceļot no viena runātāja pie otra, mainoties runas dalībnieku lomām. Runātāja maiņa, vienlaikus ir arī origo maiņa. *Es* ir aktuālais runātājs jeb origo īpašnieks un *tu* ir iespējamais nākamais origo īpašnieks. Trešā persona nevar nokļūt runas notikuma centrā. Tas iespējams tikai fantāzijas deiktiskajās norādēs, piemēram, literārā sacerējumā netiešās runas formā. Šajā gadījumā notiek origo nobīde uz trešo personu un origo ir drīzāk fantāzijas origo statuss.

Runātājs atstāta kādu telefona sarunu, kurā ir šāds izteikums:

(23) Viņa teica: "Studenti grib redzēt *tevi*, nevis *mani*".

Ja runātājs nav iepriekš paskaidrojis, uz ko attiecas personu deiktiskās norādes un kā tās telefona sarunā lietotas, klausītājs var domāt, ka studenti grib redzēt viņu pašu un nevis runātāju.

Anekdotēs bieži rodas, neizprotot izteikumu pragmatisko jēgu. Nākamajā piemērā, nepareizi interpretējot personu vietniekvārdu "es", deiktiskā norāde ir sajaukta ar nominālo referenci jeb, runājot Karla Bīlera terminoloģijā, norāžu lauks tiek uzskatīts par simbolu lauku. Šis joks ir no laikiem, kad vēl pastāvēja divas Vācijas valstis:

"Austrumvācijas valsts galva Ērihs Honekers atbraucis vizītē uz Bonnu, Rietumvācijas toreizējo galvaspilsētu. Rietumvācijas kanclers Helmūts Šmits vēlas oficiālo pieņemšanu padarīt brīvu un nepiespiestu. Viņš saka grāfam Lambsdorfam: "Atminiet manu mīklu: tas ir Jūsu ģimenes tuvs loceklis, bet tas nav ne Jūsu tēvs, ne Jūsu māte, ne Jūsu brālis, ne Jūsu māsa. Kas tas ir?" - "Tas taču skaidrs. Tas esmu es pats," atbild grāfs Lambsdorfs. Honekers atgriežas

⁴⁸ Par trešās personas piederību personas kategorijai ir dažādi viedokļi. Dīvalde (*Diewald* 1991: 202) pamatoti norāda, ka gramatikā visas trīs personas pieder personas kategorijai, taču komunikatīvi pragmatiskajā pieejā - tikai pirmā un otrā persona, jo tikai tās ir runas notikuma dalībnieces. Trešajai personai ir objekta statuss. Levinsons (1983: 75) piedāvā no gramatiskās personu kategorijas neatkarīgu pragmatisku runas dalībnieku lomu sadalījumu runātājā (kurš var nesakrist ar runas avotu), uztvērējā (kurš var nesakrist ar mērķi) un klātesošajos jeb klausītājos (kuri var arī nebūt uzrunātie jeb izteikumu mērķa personas).

Austrumberlīnē, satiek VDR valsts drošības dienesta vadītāju Ērihu Mīlki un saka: "Atmini manu mīklu. Tas ir tuvs Tavas ģimenes loceklis, bet nav ne Tavs tēvs, ne Tava māte, ne Tavs brālis, ne Tava māsa. Kas tas ir?" - "Tas taču skaidrs," atbild Mīlke: "Tas esmu es pats." - "Nē," iebilst Honekers: "Tas ir grāfs Lambsdorfs." (cit. Schiewe 1998: 265).

Personas deiktiskajās norādēs izpaužas arī sociālā distance un tuvība. *Tu* kā tuvības un solidaritātes un *Jūs* kā distances izpausme raksturīga daudzām valodām. Latviešu valodā 2. personas daudzskaitlī no situācijas ir atkarīgs, vai runa ir par vienu personu (24) vai par vairākām (25):

(24) Vai *Jūs* runājat latviski?

(25) Vai *jūs* brauksiet uz Siguldu?

Es un *tu* daudzskaitlis atšķirībā no trešās personas daudzskaitļa ir tikai šķietama pluralizācija deiktiskā nozīmē. *Mēs* nozīmē, ka blakus runātājam ir vēl citas personas, kuras nav runātājas un ir blakus runātājam izteikuma brīdī. Pirmās personas daudzskaitļa būtiska pazīme ir runātāja iekļaušana minēto personu lokā *es - runātājs un vēl citas personas*. *Mēs* var būt gan inkluzīvs, gan ekskluzīvs. Ekskluzīvais *mēs* neietver uzrunāto personu un nozīmē *es un vēl citas trešās personas*. Piemēram, *Mēs ar Kristīni rīt atnāksim pie jums ciemos*.

Inkluzīvo jeb uzrunāto iekļaujošo *mēs* savukārt var izteikt kā *mēs abi* vai *mēs visi*, proti *es, tu (un citas trešās personas)*. Piemērs ir latviešu valodas *mēs ar tevi* un lietuviešu valodas *mes su tavimi* forma, ja ar *mēs* ir domāta pirmā persona *es un tu*.

Otrās personas daudzskaitļa būtiska pazīme ir uzrunātā iekļaušana minēto personu lokā. *Jūs* varētu būt visi uzrunātie. Tomēr runas notikuma nozīmē tikai viena no uzrunātajām personām var būt nākošā origo īpašniece. Pārējie saglabā tikai sarunā klātesošu personu statusu. Tādējādi arī otro personu deiktiskās norādes nozīmē nevar pluralizēt.

Pastāv arī vairākas citas iespējas norādīt uz runas dalībnieku lomām. Radinieku apzīmējumus, titulus un īpašvārdus var lietot ne tikai kā atsauci, bet arī kā uzrunu vokatīva formā. Uzrunas formas vokatīvā ir interesanta gramatiskā parādība. Tās sintaktiski un semantiski neiekļaujas teikumā un prosodiski šķirtas no teikuma, kuram tās, iespējams, pieder (Levinson 1983: 77). Uzrunas var būt gan uzsaukuma (26), gan uzrunas (27) formā:

(26) *Ei tu*, vai neredzi, kur brauc!

(27) Es jums jau teicu, *ciēnītā kundze*, ka rīt mums nebūs laika jūs pieņemt.

Uzsaukums ir no pārējā teikuma neatkarīgs runas akts un tiek lietots kā žests. Tas vienmēr atrodas teikuma vai sarunas sākumā. Uzrunai turpretī ir iestarpinājuma jeb parentēzes forma. Uzrunas var lietot kā uzsaukumus, bet uzsaukumus turpretī nelieto kā uzrunas.

Personu deiktiskās norādes vokatīvā var pārklāties ar sociālajām deiktiskajām norādēm, jo uzrunas formā bieži izpaužas runātāja tuvums vai

distance uzrunātajam. Daži autori, piemēram, Dīvalde (*Diewald* 1991) sociālās deiktiskās norādes pieskaita personu deiktiskajām norādēm. Tomēr vairums autoru (*Levinson* 1994, *Bublitz* 2001) pamatoti sociālās deiktiskās norādes aplūko kā atsevišķu grupu, jo sociālās distances norādes izteiksmes veidi ir daudzveidīgi un nav reducējami uz personu deiktiskajām norādēm (skat. tālāk šajā nodaļā).

Runājot par personu deiktiskajām norādēm, svarīgi nejaukt runātāju un izteikuma avotu, piemēram, Levinsona sniegtajā piemērā (*Levinson* 1983: 79) stjuarte nav izteikuma *Lūdzu piesprādzējieties* avots, bet tikai runātāja. Tāpat svarīgi ir diferencēt starp uzrunāto un klausītāju. Bieži valodas filozofijā un valodniecībā klausītāja jēdzienu nepareizi vienādo ar uzrunāto. Kā jau iepriekš minēts, tikai uzrunātais, nevis jebkurš klātesošais klausītājs ir nākamais iespējamais deiktiskās norādes centrs jeb origo īpašnieks.

5.3.2 Vietas deiktiskās norādes

Atsaukties uz kādu priekšmetu vai parādību nozīmē to identificēt, lai klausītājs vai lasītājs zinātu, par ko ir runa. Objektu var

- nosaukt (*naming*), piemēram, tas ir alus,
- aprakstīt (*describing*), uzskaitot tā īpašības, piemēram, alus ir rūgts, vai arī
- lokalizēt (*locating*), to parādot, uz to norādot vai nosakot tā vietu attiecībā pret klausītāju vai kādu viņam zināmu vietu, piemēram, alus ir tur.

Vietas deiktiskās pamata norādes ir apstākļa vārdi *šeit*, *te* un *tur*. Origo jeb centrā ir vietas apstākļa vārdi *šeit* un *te*. Vietas apstākļa vārds *šeit* nozīmē no origo noteiktu, origo ietverošu vietu. Savukārt *tur* apzīmē no origo noteiktu, bet origo izslēdzošu vietu. Deiktiski līdzīgi lieto norādāmos vietniekvārdus *šis* un *tas*. Veikalā pircējs uz vēlamo lietu rāda no savas pozīcijas.

(28) Es vēlētos *šo* maizīti.

Ja maizīte ir tuvāk pārdevējam, nevis pircējam, tad lūgums būs:

(29) Lūdzu dodiet man *to* maizīti.

Tā ir tālāk no manis kā runātāja un tuvāk pārdevējam kā klausītājam. Tomēr vairāki autori (*Buřmann* 2002, *Diewald* 1991) pamatoti šo deiktisko norādi uzskata par objekta deiktisko norādi (skat. tālāk nod. 5.3.4), jo tās priekšplānā ir nevis vieta, bet gan priekšmets kā runātāja intereses objekts.

Origo kā centrs vienmēr jānosaka, raugoties no runātāja viedokļa. Ja telefona sarunā runātājs saka: "Šeit list lietus," tas nozīmē pavisam ko citu, ja runātājs atrodas Rīgā vai Ņujorkā.

Nākamajā autentiskajā piemērā Harijs, piezvanot karstā laikā, jautā: "Vai piejums ir tikpat karsts kā šeit?" Klausītāja atbild: "Kur tas ir *šeit*?", jo nezina, no kurienes Harijs zvana. Turklāt viņa zina, ka Harijs pusedēļu strādā nevis Tbingenā, kur abi dzīvo, bet Freiburgā, kur parasti ir karstāks un domā, ka Harijs, iespējams, zvana no Freiburgas. Viņš atbild: "Šeit, kur es dzīvoju." Tomēr

klausītāja ar teikto daudz nevar iesākt, jo nekad nav bijusi pie Harija ciemos un tikai aptuveni zina, kur viņš dzīvo.

Filmā "Komisārs Reksis" pāri tiltam dodas divi izmeklētāji. Atrodies pašā tilta vidū, viņi veselu minūti strīdas, vai rīt satiksies upes *šinī* vai *tajā* krastā, un nespēj vienoties, kurš tad īsti ir *šis* un kurš *tas* krasts, tā arī neatrodot kopēju risinājumu.

Vietas deiktiskā norāde var ieņemt dažāda lieluma telpiskās dimensijas.

(30) *Šeit* gan ir skaisti.

Ja lidmašīnā virs Rīgas kāds izsaka (30) teikumu, viņš ar *šeit* var domāt Rīgu, Latviju vai Eiropu. Klausītājam ne vienmēr ir skaidrs, cik lielu telpu domājis runātājs.

Nākošajā piemērā (31) vēstules rakstītājs identificē vietu *Tībingena*, nosakot tās attiecību pret citām, lasītājiem pazīstamām vietām:

(31) Aprīlī es ieradus Tībingenā (tā atrodas 30 km uz dienvidiem no Štutgartes, Bādenes Virtmebergas federālajā zemē, Dienvidrietumvācijā).

Šīs nedeiktiskās lokalizācijas vietā būtu bijusi iespējama arī deiktiska norāde kā (32) piemērā, kurā rakstītājs vietu lokalizē tiešā telpiskā attiecībā pret sevi kā origo:

(32) Tībingena ir 30 kilometru *no šejienes*.

Vājās deiktiskās norādes var parādīties kā darbības vārdi *nākt* un *iet*. Parasti *nākt* nozīmē kustēties virzienā uz runātāju un *iet* ir kustība projām no runātāja. Tomēr runātājs var iejusties arī klausītāja lomā un teikt: "Es nākšu pie tevis." Ja *turiene* ietver pašu runātāju, viņš var teikt: "Es trešdien būšu institūtā. Atnāc pie manis *uz turieni* paņemt savu atsauksmi," nevis *uz šejieni*, kur esmu patlaban.

Perifērās⁴⁹ vietas deiktiskās norādes ir prievārdi un apstākļa vārdi *priekšā/aizmugurē*, *augšā/apakšā*, *pa kreisi/pa labi*, *iekšā/ārā*, kuri lietoti deiktiski, ja attiecas uz runātāja atrašanās vietu, kā arī piedēkļi *at-* un *aiz-*, kuri uzrāda kustības virzienu (Aiziet "no kā?", no kurienes?", atnākt "pie kā?").

Vietas deiktiskās norādes vienmēr sevī ietver arī laika elementu, jo jāņem vērā runātāja atrašanās vieta izteikuma brīdī jeb kodēšanas laikā (*CT-coding time*).

⁴⁹ Perifērās norādes arī pieder stiprajām deiktiskajām norādēm, taču atšķirībā no centrālajām jeb pamata stiprajām deiktiskajām norādēm tās nav prototipiskas. Tomēr noteiktā kontekstā, proti, attiecībā pret runātāju, tās var parādīties kā deiktiskās norādes.

5.3.3 Laika deiktiskās norādes

Laika deiktiskā norāde ir visabstraktākā *es-tagad-šeit*-origo kategorija. Šajā deiktisko līdzekļu grupā ietilpst laika apstākļa vārdi, piemēram, *tagad, tad, šodien, rīt, vakar*, verba laika formas un vārdkopas *šajā nedēļā, nākamajā gadā*, kas sastāv no deiktiskā modifikatora *šis, pagājušais, nākamais* un nedeiktiska laika vienības nosaukuma. Gan laika, gan vietas norāde ir *a priori* eksistējoši apkārtējās vides faktori, kurus cilvēki parasti nosaka egocentriski, nostādot sevi laika un vietas centrā. Laika norise ir neatgriezeniska un atšķirībā no vietas tā pieejama visur vienādā veidā. Laiks kā nepārtraukts process ir vienas dimensijas parādība un nav strukturēts tik diferencēti kā vieta.

Kā jau iepriekš minēts, vietas deiktiskās norādes *šis* un *tas* var lietot arī abstraktu laika punktu vai laika telpu apzīmēšanai⁵⁰, piemēram, *šī nedēļa, tas mēnesis*. Notikums notiek pirms vai pēc runas notikuma, vai vienlaikus ar to. Laika norādi var izteikt ar gramatisku un leksisku līdzekļu palīdzību. Svarīgākais gramatiskais līdzeklis ir verba laika forma⁵¹. Laika forma vienmēr ir deiktiska, izņemot gadījumus, ja izteikums satur no laika neatkarīgu vispārīgu patiesību. Ja izteikuma un notikuma laiks sakrīt, tad deiktiskā norāde attiecas uz tagadni. Ja izteikums seko notikumam, deiktiskā norāde attiecas uz pagātni. Ja izteikums izdarīts pirms notikuma, tad norāde ir uz nākotni. Visos gadījumos laika posms tiek attiecināts uz deiktisko centru. Vairāki autori (*Lyons* 1983: 110, *Diewald* 1991: 177) laika dimensiju sadala tikai divās - pagātnes un ne-pagātnes - kategorijās. Attiecībā pret runātāju, pagātnes notikumi neietver origo un ir objektīvi neatgriezeniski. Turpretī tagadnes un nākotnes notikumi sevī ietver origo, izņemot tālākus nākotnes notikumus. Tagadnes un nākotnes līdzīgo lietojumu pierāda arī tagadnes lietošana nākotnes vietā, kas gan mazāk nekā vācu un angļu valodā, parādās arī latviešu valodā, piemēram,

(33) *Šovakar* mēs ejam uz kino.

Tuvākā nākotne parasti iekļauj sevī origo, taču tālākā nākotne to izslēdz. Nav iespējams skaidri novilkt robežas starp origo ietverošo un izslēdzošo nākotni.

⁵⁰ Vairāki autori (*Fillmore* 1971: 237, *Wunderlich* 1985: 69) norāda uz to, ka laika deiktiskās norādes ir atvasinātas no vietas deiktiskajām norādēm. Šo pieņēmumu apliecina arī pētījumi indoeiropiešu valodniecības vēsturē, piemēram, vācu valodas vārds šodien *heute* senvācu valodā bija *hiu tagu* (šajā dienā) un cēlies no ide *ki- (skat. *Kluge* 1989, kas saskaņā ar Brugmana teoriju (*Brugmann* 1904: 46, 52) ir arī *Ich-Deixis* (es deiktiskās norādes) un vietas deiktiskās norādes *hier* (šeit) izcelsmes pamatā. *Dann* (tad) un *da* (temporālais tad), kā arī vietas norāde *da* (tur) cēlušās no ide *to- (*Kluge* 1989). Brugmans tās pieskaita "*Dér-Deixis*" grupai. Tātad laika apstākļa vārdi sākotnēji cēlušies no jēdzieniem ar vietas vai objekta nozīmi. Šo tēzi atbalsta arī pētījumi par valodas apguvi, kuros pierādīts, ka bērni vispirms apgūst vietas izteikumus, uz kuru pamata vēlāk iemācās laika norādes (*Wunderlich* 1985: 69). Arī vairāki piemēri norāda uz vietas un laika koncepciju analogiju: *tas jau tev ir aiz muguras, mums priekšā ir grūti eksāmeni*. Šajos piemēros redzams, ka laika norāde izteikta ar vietas koncepcijas palīdzību.

⁵¹ *Laiouss* (*Lyons* 1977) norāda, ka ir svarīgi laiku kā semantiski teorētisku kategoriju ar pagātni, tagadni un nākotni atšķirt no laika kā lingvistiskas kategorijas, kurai raksturīgas formas ir, piemēram, saliktā tagadne jeb perfekts, saliktā pagātne jeb pluskvāmpfekts, tagadne, nākotne un saliktā nākotne.

Laika dimensijā ir svarīgi atšķirt objektīvo laika lietojumu no relatīvā. Virsteikumos laika lietojums ir absolūts, palīgsteikumos relatīvs. Relatīvs laiks nozīmē, ka palīgsteikumos parādās no "origo" jeb runas notikuma laika atšķirīgs laiks, kas jāattiecina uz origo, piemēram,

(34) Kad tu man vakar zvanīji, es vēl nebiju mājās.

Leksiskie līdzekļi var būt lietoti deiktiski vai nedeiktiski. Nedeiktiski ir absolūti lietoti laika dati, piemēram, 2002. gada Ziemassvētki vai datums (35) piemērā:

(35) Viņa ir dzimusi 1963. gada 20. janvārī Salacgrīvā.

Arī laika dati, kas izteikti attiecībā pret absolūti noteiktu laiku, nav deiktiski lietoti, piemēram, *2 minūtes pēc 2002. gada ziemas saulgriežiem*. Nedeiktiski lieto arī nominālus laika datus, piemēram, *vakarā, pirmdien, maijā, 1980. gadā*, arī apzīmētājus *bieži, vienmēr, sākumā* vai saliktas konstrukcijas, piemēram, *sava mūža pēdējā gadā viņa dzīvoja Amerikā, savā aizbraukšanas dienā*.

Deiktisks vai nedeiktisks lietojums vienmēr atkarīgs no izteikuma attiecības pret origo:

(36) Viņš atnāca vakar/pirms trim dienām, pagājušonedēļ.

(37) Viņš atnāca trīs dienas pirms tam/pirms kāda laika.

(36) teikumā kursīvā rakstītās norādes lietotas deiktiski, jo attiecināmas uz runātāju kā origo centru. Turpretī (37) piemērā laika norādes nav lietotas deiktiski, bet gan kā teksta anaforas, jo nav attiecināmas uz runātāju, bet uz kādu citu laika punktu kā atskaites sistēmu.

Deiktiskā laika norādes atrodas mijiedarbībā ar kalendārām vai mēra laika⁵² vienībām. Kalendārās vai mēra deiktiskās norādes attiecas uz kādu absolūtu laika sākuma punktu, piemēram, *mēs tiksimies aizparīt*. Nekalendāri lietotas laika norādes nevar sadalīt laika mērvienībās, piemēram, *tagad, tūlīt*.

Ja kalendāros laika apzīmējumus lieto savienojumā ar norādi *nākamais*, var rasties neskaidrība, kura laika vienība tieši domāta. Piemēram *nākamā ceturtdiena* varētu būt gan šīs nedēļas ceturtdiena, ja tā vēl izteikuma brīdī nav pienākusi, vai nākošās nedēļas ceturtdiena. Levinsons norāda, ka piektdien, sestdien vai svētdien šāda neskaidrība nevarētu rasties. Ņemot vērā, ka runātāji priekšroku dod norādei *šodien* vai *rīt*, arī trešdien un ceturtdien drīzāk ir domāta nākamās nedēļas ceturtdiena. Pārpratumi varētu rasties, sakot *nākamceturtdien* (Levinson 1983: 75 f.). Šeit parādās deiktiskās norādes *nākamais* mijiedarbības problēma ar absolūtās laika atskaites sistēmas lietošanu un tās atkarību no laika koncepcijas dažādās kultūrās.

⁵² Mēra laika vienības attiecas uz deiktisko centru, kalendārās uz kādu absolūtu, kalendārā noteiktu cikliska laika posma sākuma punktu.

Lai precīzi aprakstītu laika deiktiskās norādes, svarīgi izteikuma laiku (*CT: coding time*) atšķirt no izteikuma klausīšanās vai lasīšanas jeb uztveres laiku (*RT: receiving time*) (Levinson 1983: 74, Fillmore 1997: 61)⁵³.

Tagad ir pragmatiski noteikts ilgāks (38) vai īsāks (39) laika posms, kas ietver kodēšanas laiku:

(38) *Tagad* Rīgā ir auksts un drēgns laiks.

(39) Tev tas nav jāsaka *tagad*, bet *tagad* (runātājs papildina izteikumu ar žestu).

(40) *Tagad* gari mati ir modē.

(39) piemērā kodēšanas laiks sakrīt ar uztveres laiku⁵⁴, savukārt (38) un (40) piemērā abi laiki var nesakrist. (40) piemērā nav skaidrs, uz cik ilgu nākotnes laika posmu izteikums attiecas. *Tagad* nenoteiktības dēļ laika posms bieži jāprecizē, papildinot to ar *tieši tagad*, piemēram,

(41) *Tieši tagad* man ir mazāk laika.

Arī *šodien* tāpat kā *tagad* ietver kodēšanas laiku, tomēr atšķirībā no *tagad* laika posma *šodien* nozīme pamatojas uz konvenciju vai nu pēc stingriem kritērijiem "no pusnakts līdz pusnaktij" vai mazāk stingri *šodien dienas laikā*:

(42) *Šodien* mēs sagatavosim projekta pieteikumu.

Šodien latviešu valodā lieto arī *mūsdienu* nozīmē:

(43) *Šodien* galējās partijas Eiropā negūst panākumus.

Arī vietas deiktiskās norādes *šis* un *tas* var iegūt laika nozīmi, ja tās lieto savienojumā ar laika norādēm, jo tās izsaka tuvību origo. *Šajā mēnesī, šajā gadā* u. tml. ietver sevī kodēšanas laiku.

Norāde *nākamais* ir prospektīva un laika norisē attiecas uz laika punktu vai periodu, kas seko kodēšanas laikam. *Nākamais* kontrastē ar retrospektīvo *pagājušais*, kas laika norisē atrodas pirms kodēšanas laika.

Norādes *toreiz* un *tad* norāda uz distanci no deiktiskā centra. Tās galvenokārt lieto kā anaforas:

(44) *Pagājušovasar* mēs aizbraucām uz Lielvārdi. *Toreiz* mēs daudz ko redzējām.

(45) *Nākamtrešdien* es lasīšu lekciju universitātē, *tad* mēs varēsim satīties.

⁵³ Filmors CT arī nosaka kā runas akta kodēšanas laiku (*coding time*), savukārt RC viņš definē kā references laiku (*reference time*), proti, laika punktu vai brīdi, kad izteikums sasniedz savu atsauces vai fokusa mērķi (1975: 9).

⁵⁴ CT un RT sakrītība ir sarunas situācija, kurā ir klāt gan runātājs, gan klausītājs. Šo situāciju sauc par deiktisko sinhronitāti (*deictic simultaneity*) (Lyons 1977: 685).

Tomēr Levinsons uzskata, ka *toreiz* un *tad* var lietot arī deiktiski, piemēram, norādot uz 1962. gada modeļa ševroletu un sakot:

(46) *Toreiz* es vēl biju bērns (Levinson 1983: 74).

Interesanti, ka laika deiktiskās norādes lieto arī citu deiktisku elementu izpaušmei, piemēram, sveiciens ir spēkā tikai noteiktā laikā. *Labrīt* var teikt tikai priekšpusdienā. Turklāt *labrīt* lieto, lai sasveicinātos, turpretī *ar labu nakti*, lai atvadītos. Kā norāda Levinsons, šeit laika deiktiskā norāde atrodas mijiedarbībā ar diskursa deiktisko norādi (Levinson 1983: 79).

5.3.4 Objekta deiktiskās norādes

Vēl viena deiktisko norāžu grupa, kuru tikai daži autori uzskata par patstāvīgu kategoriju (skat. Bußmann 2002: 149, Diewald 1991: 227), ir objekta deiktiskās norādes. Dīvalde (Diewald) savā fundamentālajā pētījumā par deiktiskajām norādēm šīs grupas nepieciešamību pamato ar argumentu, ka deiktiski var norādīt arī uz lietām, personām un parādībām, kas atrodas ārpus dialoga lomām, proti, uz "nepersonām" jeb trešajām personām. Tie ir trešās personas vietniekvārdi un norādāmie vietniekvārdi *šis, tas*.⁵⁵ Tādējādi objekta deiktiskajām norādēm ir noteikta līdzība gan ar personu, gan vietas deiktisko norāžu grupu, tomēr objekta deiktiskās norādes ar tām nedrīkstētu vienādot.

Kā jau iepriekš norādīts, objekta dimensiju kā trešās personas dimensiju nevar pieskaitīt personu deiktiskajām norādēm, jo trešā persona kā "ne-persona" nav dialoga loma. Tādēļ objekta deiktisko norāžu grupas pamatojumu var balstīt uz tās atšķiršanu no vietas deiktisko norāžu grupas.

Šo argumentāciju Dīvalde izstrādā, pirmkārt, sinhroni, atšķirot objekta dimensiju no personu un vietas dimensijas, otrkārt, diahroni, balstoties uz indociopiešu valodniecības atziņām. Pirmā veida argumentācijā galvenais ir objekta dimensiju atšķirt no vietas dimensijas, jo objekta dimensijas principiālā atšķirība no abām dialoga lomām *es* un *tu* jau iepriekš tika pamatota. Autori, kuri uzskata, ka objekta dimensija sakrīt ar lokālo, to pamato ar norādes žestu nepieciešamību (Sennholz 1985: 167).

(47) *Tas* bija *viņš*.

Šajā izteikumā *viņš* esot jāpapildina ar žestu, kas nozīmē *viņš tur*. Tomēr šajā gadījumā nevar piekrist pamatojumam par obligāto elipsi, proti ka *viņš*

⁵⁵ Angļu un vācu valodā objekta deiktiskās norādes parādās arī lietvārdu noteikto artikulu formā. Attieksmes vietniekvārdi *kurš, kas* parasti ir teksta norādes, jo norāda uz kādu tekstā jau minētu parādību. Nenoteikta grupa ir jautājamie vietniekvārdi *kas?* un *kurš?*. Pirmkārt, tie norāda uz kādu tekstā minētu parādību, tāpat tiem ir teksta norādes funkcija. Otrkārt, tie liek nosaukt kādu nezināmu parādību, tādēļ tiem ir arī objekta deiktiskās norādes funkcija. Tādējādi jautājamie vietniekvārdi atrodas pa vidu starp personu un objekta dimensiju.

ietverot obligātu vietas aspektu, tikai tas parasti tiekot izlaists. Tā kā objekta deiktiskās norādes var norobežot gan no personu, gan vietas deiktiskajām norādēm, ir pamats ieviest atsevišķu objekta deiktisko norāžu grupu. Deiktiskās norādes priekšnoteikums ir kāda vides faktora denotācija, kas pastāv ārpus valodas un ārpus teksta, kuru ar valodas palīdzību nosauc un deiktiski nosaka. Personu dimensija nosauc personas kā vides faktoros, tie ir humāni vides faktori. Objekta norādes savukārt nosauc arī nedzīvus faktoros, lietas. Tas ir kritērijs personu un objekta deiktisko norāžu grupu nodalīšanai. Atšķirībā no vietas deiktiskās norādes objekta norādes nosauc nedzīvus priekšmetus, kas ir konkrēti laikā un telpā, kamēr vieta var būt ļoti nekonkrēta. Vietas apzīmējumi parasti izteikti ar adverbiāliem līdzekļiem, savukārt objekti parasti ar nomināliem. Tādējādi objekta deiktiskās norādes nosauc vides parādības, kuras var uztvert kā lietas vai objektus, kas nav personas.

Diahronie pētījumi pierāda, ka trešās personas vietniekvārdi un noteiktie artikuli radušies no demonstratīvajām norādēm (skat. *Brugmann* 1904. gadā publicēto pētījumu par "dér-Deixis"). Vietniekvārdu un artikulu sākotnējā izcelsme ir attiecībā uz distanci neitrālas demonstratīvas *dér-* (tas)-norādes.

Objekta deiktisko norāžu vienojoša pazīme ir to modifikācija pēc dzimtes un skaitļa. *Šis* ietver origo, savukārt *tas* neiekļauj norādes centru. Demonstratīvās objekta norādes var lietot kā teksta norādes vai kā deiktiskas norādes. Tās var lietot kā nominālfrāzes "Šis ir tas" vai atributīvi "Šis ir tas lietussargs."

5.3.5 Situācijas deiktiskās norādes

Situācijas deiktiskās norādes īsti neiekļaujas līdzšinējo deiktisko kategoriju grupā, jo attiecas uz ārpus valodas esošām parādībām, piemēram, mīmiku, žestiem, intonāciju, komunikācijas notikuma situāciju un tās faktoriem, piemēram, vai runātājs steidzas, kādi ir izteikuma blakus apstākļi. Lielākajā pragmatikas pētījumu klāstā situācijas deiktiskās norādes nav minētas kā atsevišķa grupa, jo situācijas deiktiskie elementi var vispār neizpausties valodas formā. Turklāt jebkuru deiktisku norādi var uzskatīt par situatīvu, jo tā vienmēr norāda uz izteikuma apstākļiem.

Tomēr Ernsts (*Ernst* 2002: 58f.) uzskata, ka situācijas deiktiskās norādes ir patstāvīga grupa, jo situācija ir vienīgais faktors, kas izskaidro izteikuma jēgu. Piemēram, teikumā:

(48) Nerunā tagad par sliktu dūšu (pie galda)

norāde *tagad* neattiecas uz laiku, bet gan uz situāciju *malīte pie galda*. Nākamajā piemērā teikumā vispār nav neviena valodas līdzekļa, kas varētu būt deiktiska norāde:

(49) Kauliņi vien palikuši.

Šo teikumu saka runātāja, sēžot pie televizora un skatoties filmu par faraonu mūmijām Ēģiptē. Blakussēdētāja īsti neiedziļinās raidījumā un sēž pie televizora ar šķīvi rokā, uz kura palikuši tikko apēstā granātābola kauliņi. Viņa saka: "Bet varbūt tu tomēr arī gribēji, re kā es visu apēdu." Seko atbilde: "*Tur, tur* kauliņi vien palikuši" un žests uz televizora ekrāna pusi, kur vēl joprojām rāda izrakumus ar faraonu apbedījumiem. Varētu iebilst, ka šajā piemērā *tur* ir vietas deiktiskā norāde, kas nav tieši izteikta (49) teikumā, bet tajā implicēta, tomēr norāde attiecas uz situāciju nevis vietu, jo vietas deiktiskās norādes apzīmētu vienu un to pašu kauliņu atrašanās vietu - kauliņi ir nevis *tur*, bet gan *tur*. Tomēr šajā gadījumā domāta nevis vieta, bet gan divas pilnīgi dažādas situācijas. (49) teikumā nav ne tieši izteiktu stipru, ne vāju deiktisku norāžu. Izteikuma jēga atkarīga tikai un vienīgi no ārpus valodas situācijas, šajā gadījumā runātājas skatiens televizora virzienā, nevis blakussēdētājas šķīvi.

Situācijas deiktiskajās norādēs priekšplānā izvirzās izteikuma sasaiste ar tā lietojuma nosacījumiem. Lietojuma nosacījumi ir izteikuma nozīmes sastāvdaļa.

Situācijas deiktiskās norādes galvenokārt parādās mutiskā runā. Rakstītā tekstā tās grūtāk izsakāmas, tomēr arī rakstībā var lietot īpašus grafiskos līdzekļus, lai izceltu kādu izteikuma daļu, kas attiecas uz situāciju, piemēram, izsaukuma zīmi, kursīvu vai internetā lietotās situācijas deiktiskās zīmes, piemēram, ;-) nozīmē, *tas nav gluži nopietni domāts*.

5.3.6 Sociālās deiktiskās norādes un pieklājība

Ar sociālo deiktisko norāžu palīdzību tiek izteiktas runas notikumu dalībnieku sociālās attiecības. Tās parādās, piemēram, kā uzrunu veidi no pieklājīgas distances līdz pat tuvībai un distances trūkumam. Salīdzinot ar citiem deiktisko norāžu veidiem, sociālās deiktiskās norādes ir vienīgās, kurās nepastāv origo kā centrs ar tā komponentiem - vietu, laiku un personu.⁵⁶ Sociālo deiktisko norāžu pamata jautājums ir, kā runas dalībnieki valodā un komunikācijas stratēģijā izsaka savas sociālās attiecības, kas atkarīgas no viņu stāvokļa sabiedrībā. Tādējādi sociālajās deiktiskajās norādēs galvenokārt izpaužas attiecību līmenis, atstājot satura aspektu otrajā vietā. Tomēr, līdzīgi kā citas deiktiskās norādes, arī sociālās norādes ietver runas notikuma situācijas aspektus, bez kuriem runas notikums nebūtu izprotams, piemēram, tuvību un distanci starp runātāju un klausītāju. Raksturīgi sociālās deiktiskās norādes piemēri ir pieklājīgas uzrunas kā *Jūs*, tituli, taču tā parādās arī daudzās citās gramatiskās formās, piemēram, vēlējuma izteiksmē, dažādās partikulās un apstākļa vārdos, piemēram, *iespējams, varbūt*, kā arī visdažādākajās netiešās izteiksmes formās.

Sociālajās deiktiskajās norādēs izpaužas sociālais stils un tā piemērotība ikreizējai runas situācijai. Sociālais stils daudzveidīgi izpaužas pieklājības izteiksmes līdzekļos (*honorifics*). Valodniecībā pieklājība tiek aplūkota kā pragmatiska parādība, kas atkarīga no konteksta un runas situācijas, un to dažādos

⁵⁶ Levinsons runā par sociālo deiktisko centru, kuru izprot kā runātāja sociālo statusu (Levinson 1983).

veidos mēģināts iekļaut Graisa kooperācijas modeli. Nozīmīgākos pieklājības modeļus piedāvā Līčs (*Leech* 1995) un Brauns/Levinsons (*Brown & Levinson* 1978). Levinsons kritizē Filmoru (*Fillmore* 1975: 76) par mēģinājumu sociālo deiktisko norāžu tematikā iesaistīt visu runas aktu teoriju (*Levinson* 1983: 89), tādējādi to nevajadzīgi atšķaidot, tomēr svarīgi aplūkot sociālo deiktisko norāžu vietu vispārīgos komunikācijas modeļos, kādu izstrādājis, piemēram, Graiss.

5.3.6.1 Pieklājības princips un maksimas

Līčs kritizē Graisa komunikācijas modeli, jo viņa kooperācijas princips un tam pakārtotās maksimas ietverot vienīgi satura aspektu. Tādēļ Līčs (*Leech* 1995), atsaucoties uz Graisa norādi, ka blakus saturiskajām kooperācijas maksimām pastāv arī estētiskas, sociālas un morālas maksimas, (piemēram, esi pieklājīgs) (*Grice* 1975: 47), piedāvā papildus maksimas, kas ietver komunikācijas dalībnieku attiecību aspektus. Tās ir takta (*maxim of tact*), augstsirdības (*generosity*), atzinības (*approbation*), pieticības (*modesty*), saskaņas (*agreement*) un simpātiju (*sympathy*) maksimas, kuras Līčs definē kā minimālos un maksimālos imperatīvus:

- takta maksima: samazini sarunu partnera izdevumus, palielini partnera ieguvumu,
- augstsirdības maksima: samazini savu paša ieguvumu, palielini savus izdevumus,
- atzinības maksima: samazini sarunu partnera nopelumu, palielini partnera uzslavu,
- pieticības maksima: samazini sevis slavēšanu, palielini paškritiku,
- saskaņas maksima: samazini nesaskaņu starp sarunu partneri un sevi, palielini saskaņu ar sarunu partneri,
- simpātiju maksima: samazini antipātijas starp sarunu partneri un sevi, palielini simpātijas starp sarunu partneri un sevi (*Leech* 1995).⁵⁷

Šīs maksimas pakārtotas vispārīgajam pieklājības principam, kuru Līčs nostāda blakus Graisa vispārīgajam kooperācijas principam. Abi principi Līča teorijā ir spēkā vienlaikus. Pieklājības principu "Samazini nepieklājības izpausmes un palielini pieklājības izpausmes" (1995: 81) Līčs uzskatāmi parāda ar šādu piemēru:

- (50) Māte: Kāds no tortes virsas ir noēdis krēmu.
Bērns: Es tas nebiju. (*Leech* 1995: 80).

Līčs parāda, ka māte ir izvēles priekšā. Pirmkārt, viņa bērnu var tieši apvainot krēma apēšanā, piemēram, sakot "Tu esi apēdis tortes krēmu" vai arī "Es taču tev teicu, ka nedrīkst ēst tortes krēmu". Tiešs pārmetums bērnam varētu nodarīt pāri, īpaši, ja ņem vērā, ka apvainojums varētu būt nepatiess. Tādēļ māte

⁵⁷ Arī Lakofs (*Lakoff* 1973a: 298) vēl pirms Līča runā par pieklājības principu un tā trim pieklājības likumiem: 1) neesi uzbāzīgs, 2) dod citiem iespēju izteikties, 3) esi draudzīgs pret sarunu partneriem.

ievēro pieklājības principa takta maksimu un veic netiešu runas darbību, izsakot patiesu apgalvojumu, kurā iekļauts nenoteiktais vietniekvārds *kāds*. Māte izvairās lietot tiešu, nepieklājīgu pārmetumu, tādējādi atstājot bērnam iespēju atvasināt netiešā apgalvojuma implikatūru, kas radusies, pārkāpjot kvantitātes maksimu, proti, nesniedzot pietiekamu informāciju, kurš tad īsti, pēc viņas domām, tortes krēmu apēdis. Māte samazinājusi netiešā apvainojuma "*Tu esi apēdis tortes krēmu*" iedarbību, izvēloties netiešu izteikumu. Izteikumu pieklājība vai nepieklājība atkarīga no tā, vai tā nekaitē vai kaitē klausītājam.

Līčs norāda, ka no sarunas situācijas atkarīgs, vai pieklājības un kooperācijas princips tiek ievēroti vienādā pakāpē. Ja sarunas galvenais mērķis ir labu attiecību saglabāšana vai veidošana, pieklājības princips ir augstāks par kooperācijas principu. Savukārt gadījumā, ja svarīgākais mērķis ir informācijas apmaiņa, pirmkārt tiek ievērots kooperācijas princips. Runātājs tādējādi atrodas it kā starp diviem dzirnakmeņiem, viņam jāizvēlas, kas svarīgāks. Šis konflikts nerodas atsevišķu maksimu sadursmes dēļ, bet vispārīgo principu sadursmes rezultātā. Bieži sarunā priekšroka tiek dota pieklājības principam, tādējādi pārkāpjot kooperatīvās sarunu maksimas. Klausītājam ir tiesības uz pašcieņas un pozitīva paštēla (*face*) saglabāšanu, tādēļ sabiedrībā biežāk pieklājības principu vērtē augstāk nekā kādas sarunu maksimas ievērošanu.

Līčs Graisa saturisko, uz patiesības vērtībām vērsto kooperācijas principu papildinājis ar pieklājības sociālajām maksimām, kas ietver sarunas dalībnieku attiecību aspektus. Līča modelis ir kritizēts (skat. *Bublitz* 2001: 222) maksimu veida un skaita dēļ. Vispārīgā principa sadalījums kooperatīvajā, pieklājības un ironijas principā, neizslēdzot vēl citu principu eksistenci un sadalot katru principu četrās maksimās, traucē vispārinājumam un izraisa principu savstarpēju pārklāšanos.

5.3.6.2 Racionalitāte un pieklājība

Brauns un Levinsons savā fundamentālajā darbā par pieklājības universālajiem principiem valodas lietojumā "*Politeness - Some Universals in Language Usage*" (*Brown & Levinson* 1978) radījuši teorētisko pamatu daudziem empīriskiem pētījumiem. Viņi pieklājības principus pēta, pamatojoties uz netiešām runas darbībām, piemēram, lūgumiem:

(51) Atvainojiet, vai Jums nebūtu iebildumu, ja ...

Netieši lūgumi var būt izteikti dažādiem līdzekļiem, piemēram, ar implikatūru palīdzību, ar izvairīgu atbilžu palīdzību un atvairošanos par traucējumiem. Abi autori šos, pēc viņu domām, universālos komunikatīvos līdzekļus apkopojuši modelī, kas balstās uz diviem galvenajiem principiem - racionalitāti un pašcieņas saglabāšanu.

- *Racionalitāte* Brauna un Levinsona modelī ir augstākais princips un runātāja darbības vadmotīvs. Runātāja valodas darbība ir aprakstāma saskaņā ar Graisa komunikācijas modeli. Šis pamata princips attiecas uz satura aspektu.

- *Pašcieņas saglabāšana (face)* ir klausītāja pamattiesības uz pašnoteikšanos un pozitīvu paštēlu (*self-image*). Šis ir otrs runātāja darbības vadmotīvs. Tas aptver attiecību aspektu.

Abi principi kopā garantē uz mērķi virzītu, efektīvu sarunas attīstību bez konfliktiem. Brauns un Levinsons savā tekstā nepiedāvā pieklājības definīciju, taču redzams, ka viņi to saprot kā pašcieņas principa ievērošanu. Rīkoties pieklājīgi nozīmē ievērot klausītāja vajadzības un, lai to panāktu, lietot atbilstošus valodas līdzekļus. Valodas pieklājība izpaužas kā centieni vismaz daļēji vai pilnīgi izvairīties no tādām valodas darbībām, kas samazinātu klausītāja tiesības uz pašnoteikšanos vai kaitētu viņa pašvērtības sajūtai.

Pašnoteikšanās un pašvērtība ir divi jēdzieni, ar kuriem var aprakstīt Brauna un Levinsona angļu valodas jēdzienu *face* "seja", kuru viņi aizguvuši no sociologa Gofmana (*Goffman*) darbiem. "Seja" ir paštēls, uz kuru tiesības ikvienam sabiedrības loceklim. Tā mums nav iedzimta un var mainīties laika gaitā. To mēs iegūstam, esot apmaiņā ar citiem sabiedrības locekļiem un nosakot vienmēr no jauna dažādās ikdienas dzīves komunikatīvās situācijās. Brauns un Levinsons runā par pozitīvo un negatīvo paštēlu.

Negatīvais tēls ir tas, ko mēs parasti ikdienā saprotam ar pieklājību. Tās pamatā ir pretruna starp pašnoteikšanos un atkarību no citiem. Katrs cilvēks tiecas pēc respekta, lai citi pret viņu izturētos kā patstāvīgu un atbildīgu sabiedrības locekli. Tādēļ, runājot ar patstāvīgu un atbildīgu adresātu, viņam jāgarantē, ka netiks aizskarta viņa cieņa un traucēta personības attīstība.

Pozitīvais tēls ir saistīts ar to, kā katrs sevi redz un kā vēlas, lai viņu uztvertu sabiedrībā. Abas perspektīvas izpaužas dažādos jēdzienos. No sava viedokļa mēs runājam par (pozitīvu) paštēlu vai pašvērtības sajūtu. No citu viedokļa tas ir imidžs un cieņa. Tādēļ mēs saviem klausītājiem izrādām uzmanību, apstiprinājumu, respektu un arī apbrīnu.

Klausītāja vēlmes var apkopot divos galvenajos aspektos. Pirmkārt, tā ir vēlme, lai citi neapspiestu viņa brīvo gribu, otrkārt, tā ir vēlme saņemt atbalstu un apstiprinājumu. Tomēr mēs visi esam klausītāji, tādēļ nemaz nebūtu iespējams visas šīs vēlmes īstenot. Bieži mums neizdodas ievērot klausītāja pašnoteikšanās tiesības, vienlaikus neierobežojot savas. Ne vienmēr mēs varam pastiprināt klausītāja pašvērtības sajūtu, nezaudējot savu kā runātāja pašcieņu. Valodas darbības teorijā ir parādīts, ka mēs ar runas darbību mainām pasauli, radām jaunus parādības, liekam klausītājiem kaut ko darīt vai pārtraukt, pieņemt vai noraidīt. Ar izteikumu palīdzību mēs ne tikai informējam klausītājus par saviem uzskatiem, bet arī bieži īstenojam savas intereses uz klausītāju rēķina. Tādējādi runas darbība var iespaidot klausītāja pašnoteikšanās tiesības un potenciāli apdraudēt viņa paštēlu. Šo parādību Brauns un Levinsons sauc par paštēla apdraudēšanas aktu (*face threatening act*) (Brown & Levinson 1987: 60), kas parādās tādās runas darbībās kā uzaicinājums, priekšlikums, solījums vai nopelums. Pieklājība izpaužas kā pastāvīgi mēģinājumi samazināt paštēla apdraudējumu un saglabāt labas attiecības ar klausītāju.

Klausītāja pašnoteikšanās tiesības ir apdraudētas, ja runātājs parāda, ka neatzīst klausītāja brīvas izvēles iespējas. Raksturīgās runas darbības ir, piemēram, draudi, rīkojumi, negatīvu emociju izpausmes. Paštēls savukārt ir apdraudēts, ja runātājs signalizē, ka nevar ņemt vērā klausītāja vēlmes un jūtas, piemēram, izsakot kritiku, iejaucoties, aizskarot tabu tēmas u.tml.

Klausītāja un runātāja paštēli ir savstarpēji saistīti. Runātājs ar savu runas darbību var apdraudēt arī savu paštēlu, piemēram, pieņemot klausītāja kritiku vai pārmetumus, dodot nevēlamus solījumus, atvainojoties u.tml.

Ja klausītāja interešu ievērošana ir pretrunā ar izteikuma informācijas svarīgumu, runātājs mēģina mīkstināt izteikumu, izmantojot trīs stratēģijas (*Brown & Levinson* 1987: 69): netiešo, pozitīvo un kompensējošo jeb negatīvo pieklājības stratēģiju. Netiešā ir noklusēšanas stratēģija. To runātājs izmanto situācijās, kad vēlas aizskart klausītāja pašnoteikšanās tiesības, bet negrib, lai viņa nodoms būtu tūlīt pamanāms. Runātājam jāizsakās neskaidri, varbūt arī divdomīgi. Ja klausītājs to pieņem, runātāja intereses ir ievērotas. Ja klausītājs runātāja nodomu saprot un interpretē to runātājam par sliktu, runātājs ar netiešu stratēģiju var no atbildības izvairīties vai klausītāja pārmetumu tieši noraidīt.

(52) Ak tu, nolāpīts, man nav naudas, aizmirsu šodien aiziet uz banku. (*Brown & Levinson* 1987: 69)

Sakot (52) teikumu, es varu domāt, ka klausītājam man jāaizdod nauda, tomēr es to viņam nevēlos tieši lūgt, lai viņš to neuzvertu kā savu pienākumu, tādēļ es labāk izsaku netiešu mājienu. Netiešajā stratēģijā var izmantot daudz un dažādus izteiksmes līdzekļus, piemēram, metaforas, ironiju, pārspilējumus, mājienu. Brauns un Levinsons (1987: 211 ff.) piedāvā vairākas netiešās stratēģijas, kas pielāgotas sarunu maksimām ('k.i.' nozīmē 'konversacionālā implikatūra'):

- relevances maksimas pārkāpums, piemēram, mājienu sniegšana: *Te ir auksts.* (k.i. *Aizver logu.*) vai prezupozīcijas: *Es to neizdarīju* (k.i. *Kāds to izdarīja.*),
- kvantitātes maksimas pārkāpums, piemēram, izvairīšanās no tieša vērtējuma: *Kā tev patīk Kristīnes jaunā frizūra? - Normāli.* (k.i. *Tā man īsti nepatīk.*) vai tautoloģijas: *Zēni ir un paliek zēni.* (k.i. *Es nosodu viņu izturēšanos.*),
- kvalitātes maksimas pārkāpums, piemēram, retoriski jautājumi: *Nu ko lai es saku?* (k.i. *Tas ir tik slikti, ka man nav ko teikt.*), metaforas: *Harijs peld kā zivs.* (k.i. *Harijs labi peld.*), ironija: *Lietus līst strauvē. Jūs sakāt pastniekam uz ielas: Jauks laiciņš, vai ne?* (k.i. *Laiks nav labs.*),
- modalitātes maksimas pārkāpums, piemēram, neskaidra, nesaistoša izteiksme: *Es esmu centrā un eju kaut ko iekost.* (k.i. *Es eju uz restorānu.*), izteikuma attiecināšana uz citu personu cerībā, ka klausītājs sapratīs, ka domāts viņš.

Iespējamās arī tiešās stratēģijas, kas skaidri atspoguļo runātāja vēlmes un intereses. Tiešās stratēģijas izmanto, ja saruna notiek īpašos apstākļos vai starp runātāju un klausītāju nav lielas distances. Runas akti ir tieši, īsi, atklāti. Bez aplinkiem, kompensējošām vai izlīdzinošām frāzēm runātājs aicina klausītāju veikt

vai neveikt kādu darbību. Brauns un Levinsons (1987: 69) apraksta trīs situācijas, kurās runātājs izvēlas šādu stratēģiju:

- a) Nav laika gaidīt. Runātājs un klausītājs ir vienprātis, ka situācija ir nopietna un pašcieņas saglabāšana nav pirmajā vietā, jo lieta ir steidzama. Ja Jūsu māja deg zilās liesmās, Jūs nelūgsiet palīdzību garāmgājējam šādi: *Atvainojiet, lūdzu, vai Jūs nebūtu tik laipns un nepiezvanītu ugunsdzēsējiem, es Jums par to būtu ļoti pateicīgs.*
- b) Runas darbība ir klausītāja interesēs. Uzaicinājumi, kuri klausītājam dod labumu, nav jāmīkstina, tos var izteikt tieši. Piemēram, kāds students aizgājis uz konsultāciju pie profesora, kurš viņu pieklājīgi un taktiski pārliecina, ka eksāmenu tomēr vajadzētu nolikt. Telpā sēž arī profesora dēls, kuru students nepazīst. Pēkšņi dēls studentam saka: *Ja Tu nenoliksi eksāmenu, Tu to baigi nožēlosi un atcerēsies manus vārdus vēl ilgi.* Profesors ir šokā par dēla uzvedību, bet students eksāmenu noliek, jo tiešais uzaicinājums viņu iespaidojis. Tādus teicienus kā *uzmanies, piesprādzējieties, apsēdies* var izteikt tieši, jo tie ir klausītāju interesēs.
- c) Runātājam ir daudz augstāks sociālais statuss nekā klausītājam. Sabiedrības grupās ar ļoti hierarhisku sistēmu, piemēram, armijā, parasti pieņem ļoti tiešu runātāja izteiksmes veidu.

Brauns un Levinsons nepiemin vēl citus gadījumus, kad pieļaujams tiešs, šķietami nepieklājīgs runas veids, piemēram, ļoti labu draugu starpā, jo sociālā distance gandrīz nepastāv un partneri zina, ka pašcieņa tāpat ir nodrošināta.

Kompensējošā pieklājība ir stratēģija, ar kuru runātājs mēģina samazināt iespējamo klausītāja pašvērtības zaudējumu, savukārt pozitīvā pieklājība palīdz nostiprināt un kāpināt klausītāja pozitīvo imidžu. Pozitīvā pieklājība samazina distanci starp sarunu partneriem.

Brauns un Levinsons piedāvā pozitīvo un kompensējošo stratēģiju apkopojumu, kurā redzama pieklājības lielā nozīme komunikācijā. Dažas no svarīgākajām pozitīvās pieklājības stratēģijām ir šādas:

- Izrādīt interesi par klausītāju, izteikt viņam simpātijas: *Cik Jums skaista vāze! No kurienes tā ir? Tas gan ir vienreizēji!*
- Veidot solidaritāti ar klausītāju, iesaistot viņu sarunā kā grupai piederīgu, lietojot personu vietniekvārdu *mēs*.
- Parādīt savstarpējo saistību ar klausītāju: *Ja Jūs izdarīsiet X, es savukārt izdarīšu Y.*
- Izrādīt optimismu: *Jūs taču man aizdosiet savu zāles plāvēju uz nedēļas beigām, vai ne?*
- Iesaistīt klausītāju kopējā aktivitātē: *Iesim uz sanāksmes zāli!*
- Izteikt klausītājam solījumus, sadarbības piedāvājumus, sapratni. (Brown & Levinson 1987: 101 ff.)

Kompensējošās pieklājības stratēģijas ir šādas:

- Izteikt lūgumus netieši: *Es labprāt aizņemtos šo grāmatu, ja tas būtu iespējams.*

- Izteikt uzmanīgus apgalvojumus par lietām, kas klausītājam svarīgas: *Es domāju, ka Harijs jau varētu būt atnācis.*
- Izrādīt pesimismu: *Tev nav nekas jānoklusē, vai tev patiešām vēl ir kādas iespējas mainīt situāciju?*
- Samazināt negatīvas informācijas intensitāti, iesaistot abus sarunu partnerus situācijā: *Man žēl, bet mēs nekā nevaram mainīt.*
- Norādīt klausītājam uz citām iespējām, kas kompensētu viņa negatīvo paštēlu: *Es domāju, ka būtu labi, ja tu darītu tā ... (Brown & Levinson 1987: 129 ff.).*

Brauna un Levinsona modelis ir piemērots, lai analizētu tekstus pieklājības aspektā, tomēr viņu sniegtais pārskats ir nepilnīgs un tajos tiek sajauktas dažādas kategorijas, piemēram, funkcionālās (*jautāt*) un formālās (*nosaukt*). Uzskaitītās stratēģijas un līdzekļus var izmantot arī citiem mērķiem, ne tikai pieklājībai. Uz šīm problēmām autori paši jau norāda sava darba ievadā. Tomēr lielākā kritika tika izteikta autoru pārlicēbībai, ka pieklājības stratēģijas ir universālas. Pieklājība ir ļoti atkarīga no sarunas situācijas un katras sabiedrības sociālajām un kultūras tradīcijām un tikai pēc tam no pieklājības vārdiem. Piemēram, izteikumi ar *lūdzu* var būt arī nepieklājīgi. Meiers norāda uz to, ka daudzi runas akti var būt gan pieklājīgi, gan nepieklājīgi atkarībā no situācijas konteksta (*Meier 1995: 352*). Publics Brauna un Levinsona modeli uzskata par etnocentrisku (*Bublitz 2001: 231*), jo angļu un amerikāņu valodas izteiksmes līdzekļi tajā tiek uzskatīti par vadošajiem. Tādējādi valodas un kultūras ir iedalītas pieklājīgās un mazāk pieklājīgās.

Pragmatikā pieklājību ir svarīgi aplūkot nevis kā tikumu, sabiedrības normu vai etiķeti, bet gan kā racionālu valodas darbību. Racionalitāte saskaņā ar Graisa teoriju ir mūsu sociālās darbības dzinulis. Tā nosaka katrai situācijai piemērotās valodas formas un komunikatīvās rīcības izvēli. Tieši tādēļ arī pieklājība ir racionāla sociāli adekvāta darbība. To uzsver vairāki autori (skat. *Bublitz 2001, Meier 1995, Kasher 1986*). Pieklājības mērķis ir panākt sociālo saskaņu, ievērojot valodas un kultūras normas, kas nodrošina netraucētu komunikāciju, un ņemot vērā saziņas dalībnieku inetereses un vajadzības. Pieklājīgi rīkoties nozīmē rīkoties racionāli, jo tas nodrošina visveiksmīgāko komunikāciju. Izdevusies komunikācija garantē ne tikai savstarpēju saprašanos, bet arī sociālo akceptanci. Harmonisku sociālo attiecību radīšana ar sarunu partneriem ir katra runātāja interesēs. Ar valodas pieklājības līdzekļiem izdodas novērst konfliktus un nodrošināt personības tiesības un aizsargāt savu sociālo statusu. Sociāli adekvāta rīcība atvieglo komunikāciju un veicina personu savstarpējās attiecības.

5.3.6.3 Pieklājības līdzekļi valodā

Pragmatikā pieklājības jēdzienu lieto dažādi. Bieži tas pārsātināts ar visdažādākajām valodas parādībām (skat. *Meier 1995: 346*). Pētījumi par pieklājību aplūko dažādus līdzekļus un stratēģijas visās valodniecības sfērās, sākot ar fonoloģiju un leksikoloģiju, līdz pat gramatikai, pragmatikai un teksta analīzei.

Tematisku pārskatu, kas aptver tikai dažas no pieklājības izpausmes jomas, piedāvā Bublics (*Bublics* 2001: 232):

- prosodiskas variācijas: kāpjoša intonācija, paaugstināts tonis,
- morfoloģiskas variācijas: lietvārdu pamazinājuma formas,
- leksiski līdzekļi: uzrunas, modālie darbības vārdi, izsaukmes vārdi, partikulas, piemēram, *droši vien*,
- frazeoloģismi: sakāmvārdi, metaforas,
- gramatikas kategorijas: ciešamā kārtā, laika formas, noliegums,
- valodas darbības: komplimentī, atvainošanās, retoriski jautājumi, suģestējoši jautājumi, netiešas runas darbības,
- citas stratēģijas: pārspīlējumi un noklusēšana, mājiēni, apstiprinājumi, atkārtojumi, parafrāzes un jokī,
- sveicieni, pateicības un citi komunikācijas rituāli,
- sarunas veidošanas mehānismi (runātāju maiņa), tematiskā virzība (izvairīšanās no tabu tēmām).

Bublics norāda uz to, ka pārskatā ir sniegts skaidrs iedalījums, piemēram, leksiskajos izteiciēnos, valodas darbībās un rituālos, tomēr ikdienas valodā pieklājības līdzekļi attiecas uz dažādiem līmeņiem, piemēram, izsaukmes vārdi *paldies*, *labdien* vienlaikus ir arī runas darbības un valodas rituāli. Pieklājība nav ietverta vienā vārdā, bet raksturīga visai runai, un tādēļ tā var izpausties dažādās valodas formās. Pragmatikā pieklājības līdzekļus sāk analizēt no darbības līmeņa, pēc tam interpretē tos kā stratēģiju, runas darbību, kas veikta ar leksiski gramatiskajiem līdzekļiem. Šī secība nepieciešama tādēļ, ka visas pieklājības analīzes balstās uz klausītāja tiesību un vēlmju ievērošanu. Runātājs ievēro klausītāja tiesības un tādēļ piedāvā viņam dažādas iespējas un risinājumus, piemēram, atstājot vairākas iespējas un izvairoties no sava viedokļa uzspiešanas. To vislabāk panākt, lietojot nesaistošas stratēģijas, kuras ietver pagaidu risinājumus un atstāj klausītājam rīcības brīvību. Kaut arī neviens valodas līdzeklis pats par sevi nav pieklājīgs vai nepieklājīgs⁵⁸, pastāv vairāk vai mazāk raksturīgas korelācijas jeb sakritības starp noteiktām darbībām un valodas līdzekļiem. Raksturīga sakritība ir, piemēram, korelācija starp nesaistošu runas veidu un modalitāti. Piemēram, modālās partikulas *droši vien*, *varbūt*, *diezin* runātājs lieto tad, ja vēlas ierobežot izteikuma atbilstību patiesībai. (53) piemērā, lietojot vēlējuma izteiksmi, runātājs uzsver nevis darbības nepieciešamību, bet iespējamību:

(53) Varbūt tu rīt varētu atbraukt uz izdevniecību un atnest jauno grāmatas nodaļu.

⁵⁸ Kā jau iepriekš minēts, valodas zīmes ir arbitrāras jeb nejaušas, tādēļ valodas līdzekļi ir tikai instrumenti, kurus runātāji izmanto, lai sasniegtu savus mērķus, tomēr paši līdzekļi nav ne labi, ne slikti. Labi vai slikti ir tikai runātāju nodomi, bet ne valodas līdzekļi. Tomēr noteiktus valodas līdzekļus konvencionāli izmanto noteiktu līdzekļu sasniegšanai.

Raksturīga ir arī mīkstināšanas stratēģijas korelācija ar ciešām kārtas lietojumu un netiešām runas darbībām:

(54) Rīt šī problēma tiks apspriesta senāta sēdē.

Valodniecības pētījumos par pieklājības līdzekļiem bieži uzsvērta korelācija starp pieklājību un netiešo runas darbību. Brauns un Levinsons (*Brown & Levinson* 1987) šo korelāciju uzskata par universālu parādību un iedala valodas tiešākās un netiešākās. Pamatojoties uz principu "Jo netiešāk, jo pieklājīgāk un jo tiešāk, jo nepieklājīgāk" valodas tādējādi tiek uzskatītas par vairāk vai mazāk pieklājīgām. Tomēr šāds iedalījums ir nepamatots. Pirmkārt, pragmatikā nav vienota uzskata par to, kas ir tiešums un kas ir netiešums (skat. II. 2.nodaļu). Otrkārt, sakarība starp pieklājību un netiešu izteiksmes veidu visās valodās nav vienādi izteikta. Piemēram, pētījumos par ķīniešu valodu redzams, ka tiešais izteiksmes veids vairāk raksturīgs pieklājībai nekā netiešais (*Lee-Wong* 1994).

Vācu valodu parasti uzskata par samērā tiešu, taču bieži aizmirst, ka vācu valodā ir daudz modālo partikulu (mierīgi: *ruhig*, jau: *mal, schon*, īstenībā: *eigentlich*), kuras "mīkstina" izteiksmes veidu. Angļu valodas tulkojums no vācu valodas var izklausīties tiešs un "nepieklājīgs", jo angļu valodā nav tiešu leksisku ekvivalentu, tādēļ tie tulkojumā būtu jāaizstāj ar citiem valodas izteiksmes līdzekļiem, ko tulkotāji bieži aizmirst (*Bublitz* 1978, *Burkhardt* 1994, *König et al.* 1990). Arī latviešu valodā ir partikulas, piemēram, *diezin, gan, it, jel, nezin, taču, tikai*, un partikulu kopas *gan jau, it kā, gan jau nu*, kas niānsē teikuma nozīmi un padara to netiešāku. Interesanti, ka ārzemnieki, kuri apguvuši vācu valodu, bieži neievēro modālo partikulu lielo nozīmi un tādēļ, piedaloties diskusijās, viņu izteikumi un vērtējumi izklausās kategoriski, neiecietīgi un vienkāršoti (*Busse* 1992: 54). Savukārt diskusiju dalībnieki, kuriem dzimtā ir angļu valoda, uzskata vācu dalībnieku izteikumus par nepieklājīgiem, jo neuztver, ka vācieši pieklājību izsaka ar citiem izteiksmes līdzekļiem, nekā tas pieņemts angļu valodā. Šādi pārpratumi rada stereotipus starpkultūru attiecībās, un dalībnieki neizprot patiesos nesaprašanās cēloņus. Ar modālo partikulu palīdzību apgalvojumus var pārvērst par pieņēmumiem:

(55) To viņa droši vien ir aizmirsusi.

Savukārt uzaicinājums, lietojot modālās partikulas, izklausās pēc priekšlikuma vai uzmudinājuma:

(56) Tu *jau nu gan* šodien varētu iztīrīt dzīvokli.

Pārpratumi starpkultūru attiecībās var rasties, neadekvāti lietojot uzrunas un citus pieklājības līdzekļus. Sarunas dalībnieku sociālo statusu un attiecības starp runātājiem var izteikt arī ar citiem līdzekļiem, ne tikai deiktiskiem, piemēram, vārdiem, tomēr visbiežāk šim nolūkam lieto deiktiskās norādes, piemēram, personu vietniekvārdus, titulus, morfoloģiskus un stilistiskus līdzekļus. Šo sociālo deiktisko

norāžu grupu parasti apzīmē ar jēdzienu honorācijas (*honorifics*).⁵⁹ Eiropas valodās ir samērā maz morfoloģisku un pronominālu līdzekļu, kas izsaka sociālo distanci un tuvību. Citās valodās šādu līdzekļu ir daudz vairāk (*Levinson* 1994: 856 f.). Latviešu valodas formām *tu - Jūs* un vācu valodas *du - Sie* angļu valodā atbilst tikai vienskaitļa forma *you* abiem gadījumiem. Savukārt daudzās citās valodās, piemēram, tamilu valodā, šīm divām formām atbilst veselas 25 (*Anderson & Keenan* 1985: 271).⁶⁰ Pārpratumus *tu - Jūs* lietošanas aspektā varētu izraisīt nesakrītība ar angļu valodas *you* formu. Šeit svarīgi saprast, ka sadalījums *tu - Jūs* nenozīmē hierarhisku sabiedrisko sistēmu, kurā valda distance un autoritāra vara, kas šādi izpaužas valodas struktūrā. Šāds skaidrojums ir pārlietu vienkāršs. Pēdējos gadu desmitus vārds *tu* nozīmē ne tikai distances trūkumu, bet arī solidaritāti ar klausītāju. To lieto, piemēram, politisko partiju līderi, uzrunājot savus iespējamus vēlētājus, tādējādi paužot solidaritāti. Savukārt *Jūs* nenozīmē tikai formalitāti sarunas dalībnieku starpā, bet norāda arī uz sociālo distanci (skat. *Bayer* 1979, *Besch* 1998). Turklāt angļu valodā it kā demokrātiskā *you* forma pati par sevi nenorāda uz demokrātisku sabiedrību, kurā katram dalībniekam garantētas līdzvērtīgas tiesības. Nevienlīdzība var izpausties daudzos citos valodas un neverbālos izteiksmes veidos, ne tikai uzrunā, tādēļ ir nepareizi izdarīt secinājumus par uzrunu saistību ar tādām sabiedriskās sistēmas īpašībām kā demokrātija vai hierarhisks autoritārisms.

Pārpratumus latviešu un vācu valodas lietotāju starpā varētu izraisīt titulu lietošana. Oficiālā komunikācijā latviešu sarunu dalībnieki varētu aizmirst lietot, piemēram, doktora grādu pirms sarunu partnera uzvārda, jo zinātņu doktora grāds nekļūst par uzvārda oficiālu sastāvdaļu, kā tas ir Vācijā. Latviešu valodā rakstītajās vēstulēs, piemēram, *godājamais Šmita kungs*, nav noteikti jāpievieno doktora grāds, kā tas būtu vācu valodā *Sehr geehrter Herr Dr. Schmidt*. Uzrunu sistēma ir ļoti diferencēta, niansēta un kompleksa. Ja vācu valodā sarakstās divi kolēģi, kuri viens otru labi pazīst, viņi, uzrunājot viens otru, parasti nelieto zinātniskos grādus, bet raksta, piemēram, *Lieber Kollege Schmidt* (Mīļais kolēģi Šmit!), kas savukārt ir nepieņemami latviešu valodā, kur kolēģi savā starpā lieto tu uzrunu *Cienījamais Šmita kungs!* vai sevišķi labi pazīstamu, tuvu kolēģu un draugu starpā tikai vārdu uzvārda vietā *Sveicināts, Kārlī!*, kas savukārt radītu lielu izbrīnu un neizpratni Vācijas kolēģos. Lietojot pārlietu augstu formalitātes pakāpi kolēģu starpā, runātājs var signalizēt, ka īpaši vēlas uzsvērt distanci, jo ir ar kaut ko neapmierināts, piemēram, sakot tuvai kolēģei *Frau Dr. Weiss* (*doktore Veisas kundze!*), es uzsveru distanci, kas parasti ikdienā starp mums nepastāv.

Uzrunu gadījumā svarīgi ievērot komunikācijas dalībnieku statusu un sarunas vai teksta adresātu. Ja kolēģi savā starpā ikdienā nelieto titulus, bet saka, piemēram, *Herr Schmidt* (Šmita kungs) par profesoru un institūta vadītāju, tad, rakstot vēstuli uz citu iestādi, piemēram, ministriju, jālieto visi tituli, piemēram

⁵⁹ Interesantus pārskatus par sociālajām honorāciju deiktiskajām norādēm piedāvā vairāki autori: *Irvine* 1995 ar daudziem literatūras ieteikumiem, *Braun et al.* 1986, *Braun* 1988 par uzrunu formām.

⁶⁰ *Levinsons* (1983: 90) norāda uz atšķirību starp līdzekļiem, kurus var attiecināt tieši uz sarunu partneri (adresāta honorifikācija) un uz trešajām personām (referentu honorifikācijas).

Herr Professor Dr. Schmidt (profesors doktors Šmita kungs vācu valodā vai profesors Šmita kungs latviešu valodā).

Lielākā daļa sociāli deiktisko norāžu atkarīgas tikai no runas situācijas apstākļiem, tās ir relatīvas. Tomēr pastāv arī absolūtas (Fillmore 1975) sociāli deiktiskas norādes. Šādos gadījumos tās attiecas uz autorizētu runātāju vai klausītāju, piemēram, *presidentes kundze* vai *Jūsu augstība*.

5.3.7 Diskursa deiktiskās norādes

Runājot un rakstot, mēs darbojamies ne tikai īstenībā, kas pastāv ārpus valodas un kurā eksistē laiks, vietas un personas, bet arī valodas realitātē. Diskursa norādes ir, piemēram, *kā iepriekš minēts, pēdējā nodaļā*. Diskursa jeb teksta⁶¹ deiktiskās norādes atklāja samērā vēlu. Bīlers (Bühler 1934) tās vēl nepiemin.⁶² Mūsdienās diskursa deiktiskās norādes skaidri norobežo no anaforām no citiem deiktisko norāžu veidiem (Fillmore 1971: 219f., Diewald 1991: 121ff.). Diskursa deiktiskās norādes īstenojas tekstā, kas veido deiktisko norāžu lauku. Atkarībā no deiktiskās norādes vietas diskursā tā norāda uz citu diskursa vietu (Sennholz 1985: 243f.). Diskursa deiktisko norāžu objekti ir teksta fragmenti, tie ir valodas objekti, nevis ārpus valodas pastāvošas parādības. Diskurss pats veido kontekstu, kas ietver ne tikai origo, bet arī norādīto objektu. Origo ir tai vietā, kur ir teksta deiktiskā norāde, tā nesakrīt ar reālo origo. Šai ziņā diskursa deiktiskās norādes līdzinās Bīlera pieminētajai fantāzijas norādei. Diskursa deiktiskajām norādēm ir jauktas formas, kas ietver arī anaforas, fantāzijas norādes un reālo deiktisko norāžu, piemēram, laika vai vietas norāžu elementus, piemēram,

(57) Cēzars devās no Brindisas uz Romu. Ja *tur* viņu pavadīja ar sajūsmu, tad *šeit* viņu sagaidīja naidīga frakcija Pompeja vadībā (Klein 1978: 27).

Tur un *šeit* apvieno gan anaforas, gan diskursa deiktiskās norādes, gan vietas norāžu elementus, tomēr dominējošā ir anafora, jo norādes atsaucas galvenokārt uz iepriekšējā teikumā nosauktiem īstenošanas objektiem.

Diskursi pastāv telpā un laikā. Tāpat kā laika deiktisko norādi *pagājušajā (nedēļā)* vai *nākamajā (nedēļā)* mēs attiecinām uz izteikuma kodēšanas laiku *CT*, tā arī, sakot *iepriekš minētais* retrospektīvi vai *tālāk minētais* prospektīvi mutiskā vai rakstiskā tekstā, mēs norādām uz izteikumiem, kas tekstā veikti pirms vai pēc aktuālā izteikuma.

Diskursa deiktiskās norādes palīdz lasītājam un klausītājam orientēties tekstā, jo ar to palīdzību viņš saprot, kā teksta autors noteiktus teksta fragmentus

⁶¹ Kā jau iepriekš minēts, angļu valodā galvenokārt lieto diskursa deiktisko norāžu jēdzienu, vācu valodā galvenokārt teksta deiktiskās norādes. Arī vācu valodā jaunākajā literatūrā (Ernst 2002) virsrroku ņem diskursa jēdziens, jo ar diskursu vairāk izprot tekstus to komunikatīvajā funkcijā, kas atbilst pragmatikas pētniecības jautājumu lokam.

⁶² Anaforas norāda uz iepriekš tekstā minētām parādībām, kataforas uz vēlāk minētām. Abas kopā var apzīmēt ar jēdzienu teksta foras.

attiecina uz izteikuma brīdi. Tie var būt iepriekšēji, vēlāk sekojoši vai vienlaicīgi jeb simultāni (*šis apgalvojums*) izteikumi. Šāda diskursa deiktiskās norādes definīcija ir samērā šaura (Bublitz 2001: 220). Savukārt angļu valodā lietotā jēdziena diskursa deiktiskā norāde (*discourse deixis*) izpratne ir plašāka (Levinson 1983: 85ff.). Diskursa norādes plašākā izpratnē attiecas uz diskursa kā vairāku tekstu savstarpēji atkarīga kopuma daļām un aptver arī gadījumus, kas atrodas uz robežas ar anaforām, piemēram,

- (58) A: Es viņu nekad neesmu redzējis.
B: *Tā* nav taisnība. (Levinson 1983: 87).

Tā nav ne anafora (jo neatsaucas uz to pašu parādību, uz ko attiecas A izteikums, proti uz A apgalvojuma propozīciju), ne īsti diskursa deiktiskā norāde, jo tās atsaucē nav vis A izteikums, bet, iespējams apgalvojums, kas ar šo teikumu izsacīts. Laionss šo norādi sauc par *neskaidro teksta deiktisko norādi* (Lyons 1977).

Robeža starp anaforu un diskursa deiktisko norādi ir ļoti svarīga. Kā jau iepriekš minēts, anafora parasti parādās vietniekvārda veidā un atsaucas uz kādu objektu, uz kuru atsaucies jau kāds iepriekšējs izteikums:

- (59) *Harijs* ir īsts zelta gabaliņš, *viņš* vienmēr uzklausa citus (Levinson 1983: 86).

Harijs un *viņš* lietoti koreferenciāli, jo tie apzīmē vienu un to pašu atsaucē objektu. Anaforas tāpat kā deiktiskās norādes var attiekties gan uz tā paša teikuma daļu, gan citu teikumu vai teksta vietu. Tās var attiekties uz parādībām (anaforas) vai izteikumiem (deiktiskās norādes) ārpus teksta vai diskursa robežām. Ar deiktiskām vai nominālām referencēm tekstā bieži tiek ieviests jauns objekts, un ar anaforiska vietniekvārda palīdzību uz šo parādību tekstā atsaucas. Anaforas un deiktiskās norādes viena otru neizslēdz, kā tas jau bija redzams (10) piemērā, taču starpība ir skaidra. Ja vietniekvārds attiecas uz valodas izteikumu vai diskursa daļu, tā ir diskursa deiktiskā norāde. Ja vietniekvārds savukārt attiecas uz parādību, uz kuru iepriekš atsaucies kāds cits valodas izteikums, tad atsaucē ir anafora (Levinson 1983: 86).

Lai saprastu, uz ko diskursa deiktisko norādi runātājs attiecina, jāzina, kurā sarunas brīdī vai raksta vietā viņš to lieto. Sarunvalodai vairāk ir raksturīgas diskursa deiktiskās norādes ar laika dimensiju, piemēram, *kā jau es iepriekš teicu, pie tā es vēlāk atgriezšos*. Savukārt rakstītos tekstos šāds ierobežojums nepastāv. Tajos lieto dažādas norādes, piemēram, *iepriekšējā (nodaļā), tālāk, šeit, tur*:

- (60) Mēs runāsim par projekta plānu. *Šeit* ir nosaukums un kopsavilkums "Starpkultūru komunikācijas pragmatiskie aspekti".

Diskursa deiktiskās norādes ir vienīgās, kurās origo neietverojumā kā deiktisko norādi var izmantot nominālus jēdzienus, piemēram, *kā sākumā minēts*. Turpretī origo ietverojumā diskursa deiktiskajā norādē var lietot tikai pamata deiktisko norādi *kā šeit teikts*.

Ar diskursa deiktiskajām norādēm iespējams izteikt arī tuvumu un distanci, piemēram, *šis un kā tikko (minēts)* tuvībai un *tas, kā sākumā (minēts)* distancēi.

Diskursa deiktiskās norādes ir svarīgas arī teksta informācijas struktūras izpratnē. Teikumā pazīstamā informācija (*topic*) parasti ir diskursa deiktiskās norādes veidā, kurai seko jauna informācija (*comment*)⁶³. Pazīstamā informācija *tā grāmata (topic)* ir deiktiskā norāde uz kādu teksta jeb diskursa daļu, kas izteikta jau iepriekš:

(51) *To (grāmatu)* Harijs jau nopirka.

5.4 Secinājumi un perspektīvas: deiktiskās norādes starp pragmatiku un semantiku

Šajā nodaļā tika mēģināts deiktiskās norādes pēc analītiskiem kritērijiem sadalīt vairākās grupās. Dabiskajās valodās tomēr ir daudz gadījumu, kad robežas grūti novilkt, tādēļ deiktisko norāžu laukā vēl veicams liels pētniecības darbs.

Galvenais teorētiskais jautājums ir deiktisko norāžu piederība pragmatikai vai semantikai. Levinsons (1983: 95 ff.) norāda, ka atbildēt uz šo jautājumu nav viegli. Ja par kritēriju izvēlas patiesības funkcionālo nozīmi, ko pēta semantikā, tad deiktiskās norādes ne gluži ietilpst semantikas pētniecības jomā, jo vairāki deiktisko norāžu aspekti nav pakļaujami patiesības funkcionālajiem aspektiem. Deiktiskās norādes saistītas ar žestiem, kuri nepakļaujas abstraktām patiesības kategorijām. Nepietiek arī ar vienu deiktisko indeksu, lai norādītu uz deiktiskā izteikuma laiku, bieži ir vajadzīga vesela kategoriju virkne. Lai saprastu (61) izteikumu, nepieciešama vesela koordinātu sistēma skaņas īpašību aprakstam, kas radītu lielas tehniskās problēmas izteikuma loģiskajai analīzei:

(61) Harijs var parunāt tikai *tik* skaļi. (Levinson 1983: 95).

Personu, vietas, laika un objekta deiktisko norāžu gadījumus vismaz daļēji var analizēt saskaņā ar patiesības funkcionālās semantikas pamatprincipiem. Taču ir pilnīgi skaidrs, ka sociālās un teksta deiktiskās norādes nepakļaujas patiesības funkcionālās analīzes likumiem. Ja es kādu uzrunāju ar *Tu* vai ar *Jūs*, tas nemaina izteikuma atbilstību patiesībai. Šiem valodas aspektiem ir konvencionālas, pieņemtas nozīmes, bet nekādā gadījumā ne patiesības funkcionālas nozīmes.

Arī teksta deiktiskās norādes izteikuma sākumā, piemēram, *starp citu, tā tad, jebkurā gadījumā*, nemaina izteikumu patiesības funkcionālo nozīmi. Tādējādi Levinsons nonāk pie slēdziena, ka lielākā daļa teksta deiktisko norāžu un gandrīz visi sociāli deiktisko norāžu aspekti nav iekļaujami patiesības funkcionālās semantikas jomā, un to ir iespējams attiecināt arī uz citiem deiktisko norāžu veidiem.

⁶³ Vācu valodā lieto arī jēdzienus tēma "Thema" (*topic*) un rēma jeb komentārs "Rhema" (*comment*) un izteikuma informācijas struktūru apraksta ar *Thema-Rhema-Gliederung* (tēmas un komentāra sadalījums) koncepta palīdzību.

III Makropragmatika

1 Ievads

Iepriekšējās nodaļās galvenokārt tika aplūkotas parādības pragmatikas mikrolīmenī, piemēram, implikatūras, prezupozīcijas, deiktiskās norādes un runas darbības. Pragmatikas pētījumu autors Jākobs Mejs norāda, ka pilnvērtīgā teorijā jāpēta arī makropragmatikas jautājumi (Mey 2000: 181). Šajā nodaļā pievērsīsimies pragmatikas makrolīmenim, aplūkojot, kā, piemēram, atsevišķi runas akti savstarpēji iedarbojas teksta un diskursa⁶⁴ līmenī, kā sociālais konteksts ietekmē valodas pragmatisko organizāciju un kādi mehānismi nosaka sarunu un diskusiju struktūru.

Pragmatiskās struktūras aspekti parādās gan rakstiskos tekstos, gan sarunās. Tas attiecas gan uz deiktiskajām norādēm, gan prezupozīcijām un citām parādībām. Tomēr tieši sarunās pragmatiskās struktūras izpaužas sevišķi spilgti. Sarunas ir organizētas noteiktā veidā, kas nosaka sadalījumu starp jauno un jau pazīstamo informāciju. Piemēram, konversacionālās implikatūras ir atkarīgas no pieņēmumiem par visas sarunas kontekstu. Daudzas runas darbības iekļaujas sarunas struktūrā, piemēram, jautājumi, piedāvājumi un citas runas darbības prasa apstiprinājumu, lai vispār iegūtu jēgu. Tas tiks parādīts 3.2. nodaļā par *runas darbību pāriem*. Piemēram, „Saderēsim uz vienu latu!” prasa sarunas partnera apstiprinājumu, citādi derības nav spēkā. Tomēr makrolīmenis pārsniedz gan runas darbības, gan runas darbību pārus un pēta valodas lietojuma likumsakarības diskursa līmenī jeb izteikumu secības likumsakarības. Otrajā apakšnodaļā būs aplūkots, kā no atsevišķu izteikumu un to pāru līmeņa nonākt līdz teksta un diskursa līmenim. Mejs norāda, ka makropragmatiku, pirmkārt, var izprast, kā atsevišķu izteikumu savstarpēju iedarbību teksta un diskursa līmenī, otrkārt, tā ietver makrokonteksta faktoros, kurus ir grūti analizēt, jo tie tekstā tieši neparādās, piemēram, kāds ir mūsu sarunas mērķis⁶⁵, kādi ir runas darbības sociālie parametri u. tml. (Mey 2000: 181 f.). Zanders savā teorētiskajā pētījumā par runas secību struktūru (Sander 2002) raksta par divām iespējām definēt *makropragmatiku*. Pirmkārt, to var uzskatīt par mikropragmatikas papildinājumu ar runas darbību secības teoriju makropragmatikas līmenī, paplašinot analizējamās vienības un aplūkojot vairākas runas darbības. Turklāt iespējams šīs runas darbības aplūkot *integratīvi*, proti, pētīt atsevišķas runas darbības kā nākamo runas darbību priekšnoteikumus un vēlāku runas darbību izraisītājas. Otrkārt, Sērļa konstitutīvos likumus var attiecināt uz runas darbību secības makrolīmeni. Saskaņā ar otro

⁶⁴ Teksts no diskursa šeit lietotajā izpratnē atšķiras tādējādi, ka tekstu veido monologu izteikumu kopums, kuru teorētiski var papildināt ar diskursa struktūru, piemēram, stāstā iesaistot iedomāta klausītāja jautājumus. Tekstu šādā izpratnē Zanders (Sander 2002: 231) sauc par saīsinātu diskursu, jo jautājumi ir izlaisti. Savukārt diskursa pamatā ir dialoga struktūra, tādēļ diskurss savā būtībā ir valodas pragmatiska parādība.

⁶⁵ Šeit domāts visa teksta vai disursa kopējais mērķis. Mikropragmatikas līmenī savukārt tiek pētīti atsevišķu izteikumu mērķi, kas ir pakārtoti kopējam *makromērķim*.

pieeju konstitutīvi likumi nosaka ne tikai atsevišķas runas darbības, bet šādi likumi raksturīgi arī runas darbību secībai (Sander 2002, 13 f.).

Makropragmatikas līmeni saskaņā ar Meja teoriju var paplašināt ar metapragmatiku jeb refleksiju par valodas pragmatisko lietojumu (skat. 4. nodaļu) un sociālpragmatiku (skat. 5. nodaļu).

Visas iepriekš aplūkotās pragmatiskās parādības ir cieši saistītas ar sarunu kā valodas lietojuma galveno formu. Sarunas pragmatikā pēta empīriski. Levinsons (1983: 285) uzsver, ka turpmāk lingvistikā empīriskajiem pētījumiem jāieņem galvenā vieta, jo daudzas parādības var izskaidrot, tikai balstoties uz plašu datu klāstu, veicot induktīvus slēdzienus un tādējādi nonākot pie jaunām atziņām. Empīriskie pētījumi pragmatikā tiek veikti kā datu *kvalitatīvā* analīze. Atšķirībā no *kvantitatīvās* pieejas, kas balstās uz statistiski pārbaudāmām hipotēzēm, kvalitatīvajā datu analīzē teorētiskais vispārinājums tiek veikts, pamatojoties uz tipiskiem gadījumiem, kas atkārtojas kā raksturīgas struktūras noteiktā darbības telpā. Empīriskās tradīcijas pragmatikā saistītas galvenokārt ar divām pieejām: *diskursa analīzi* (3.1. nodaļa) un *konversācijas analīzi* (3.2. nodaļa).

2 No izteikuma līdz konversācijai

Makropragmatikas līmeni iespējams aplūkot tikai, iesaistot analizē izteikumu situatīvo kontekstu. Šajā nodaļā aplūkosim tuvāk, kā pārvarēt atsevišķu izteikumu analīzes līmeni, nonākot līdz makrolīmenim un diskursa analīzei.

2.1 No izteikuma līdz tekstam

Atsevišķu izteikumu un to pāru pētniecība nav pietiekami plašs pamats pragmatikas teorijai. Pētījumi veicami teksta līmenī. Tomēr par teksta jēdzienu lingvistikā nevalda vienprātība. Tradicionālā teksta lingvistika, īpaši strukturālisma pieejā, pēta sīkākas teksta vienības to kopsakarībā (*Hjelmslev* 1963) un uzskata tekstu par atsevišķu izteikumu summu.

Agrīnie mēģinājumi definēt tekstu kā lielāku vienību parasti aprobežojās ar atsevišķu pētāmo vienību kopsakarības kvantitatīvu paplašināšanu, tā arī netiekot pāri atsevišķu izteikumu un to pāru līmenim. Ja izteikums bija pietiekami garš, to definēja kā tekstu. Šī ierobežotā pieeja pēta tekstu kā atsevišķu standartizētu izteikumu vienību, piemēram, solījumu, jautājumu un atbilžu, pavēju un piekrišanas kopumu, un tā ir jāpārvar.

Savukārt jaunākajos pētījumos galvenā uzmanība tiek pievērsta līmenim, kas pārsniedz atsevišķu izteikumu robežas. Van Dijk piedāvā *makro runas darbības* jēdzienu (*van Dijk* 1981), to definējot kā vispārīgu jeb globālu runas darbību, kas rada diskursu un izraisa dažādu runas darbību secības iespēju. Atsevišķās runas darbības tiek analizētas, izejot no makro runas darbības līmeņa, raugoties "no augšas uz leju" (*top-down*), nevis no atsevišķu runas darbību līmeņa "uz augšu" (*bottom-up*). Nodaļā par diskursa analīzi (3.1.) tiks lietots *galvenās runas darbības (darbības līnijas)* jēdziens, kas ir sinonīms *makro runas darbībai*.

Paplašināt perspektīvu nozīmē iesaistīt teksta analizē runāto vai rakstīto izteikumu vidi, kas tos iekļauj. Mejs (*Mey* 2000: 184) norāda, ka svarīgi analizēt gan atsevišķu un saliktu izteikumu *ko-tekstu*, proti, valodas vidi, kurā izteikumi iekļaujas, gan izteikumu *kontekstu*, proti visu valodas un neverbālo vidi, kurā mēs producējam valodas izteikumus.

2.2 No runas darbības līdz konversācijai

Runas notikumā sadarbojas divi vai vairāki dalībnieki. Lingvistikā, īpaši runas darbības teorijā, ir izstrādāta pieeja, kā analizēt konversācijas dalībnieku interakciju. Konversācijas analizē pēta sarunu situācijas, piemēram, kuri sarunu dalībnieki dominē, kuri ir pasīvi, kādas likumsakarības nosaka līdzdalību sarunā u. tml.

Konversācijas analizē izstrādāta plaša un diferencēta pieeja sarunas mehānismu pētīšanā (skat. tālāk 3.2. nodaļu). Tomēr, kā norāda Mejs (*Mey* 2000: 185), šai pieejai ir izteikts trūkums, proti, tā darbojas tikai *ko-teksta* līmenī, atļaujot

analizēt tikai to, kas skaidri redzams valodas virspuses struktūrā, tādēļ Mejs to sauc par minimālistu pieeju.⁶⁶ Konversācijas analīzes nopelns ir empīriskās analīzes precizitāte, tomēr tās trūkums ir plašāka konteksta ignorance. Nākamajā nodaļā īsi tiks parādīti tie aspekti, kas ir svarīgi padziļinātā konversācija sociālā konteksta analīzē, tuvāk tie tiks aplūkoti 5. nodaļā.

2.3 Izteikumu konteksta sociālie aspekti

Runājot mēs savā starpā veidojam sociālas attiecības, vienalga, vai mēs vēlamies veidot kontaktu ar citiem cilvēkiem, izteikt sevi, vai veikt kādu darījumu, atrisināt problēmu. Tas jāņem vērā, gan analizējot runas saturu, gan mēģinot lingvistikas analīzēs iekļaut visu valodas interakcijas kontekstu.

Lai izprastu, ko nozīmē sabiedrība un konteksts, piemērots ir Levinsona (1983: 292) sniegtais piemērs:

A: Man ir četrpadsmitgadīgs dēls.

B: Tas ir kārtībā.

A: Man ir arī suns.

B: O, tas ir ļoti žēl!

Šī saruna, nezinot kontekstu, izklausās ārkārtīgi divaini. Taču tās kontekstā, kurā dzīvokļa īpašnieks ar iespējamo īrnieku pārrunā īres nosacījumus, tā ir pilnīgi normāla saruna, un nebūt nav uzkrītoša. Ar izteikumu "ļoti žēl" īpašnieks vai nu norāda, ka īrniekam jāšķiras no sava suņa, vai arī viņš nevarēs ievākties dzīvoklī, jo suņus turēt šajā mājā nav atļauts. Pirmajā gadījumā īpašnieks izsaka līdzjūtību suņa saimniekam, otrajā, iespējams, sev, jo zaudējis labu īrnieku.

2.4 Sabiedrība un diskurs

Iepriekšējās nodaļās jau tika uzsvērtā sociālā konteksta nozīme valodas lietojumā. Sabiedrības konteksts veidojas konkrētās sabiedrībās, kuras var definēt plašāk vai šaurāk kā, piemēram, rietumu valstu sabiedrības ar demokrātijas normām un vērtībām vai diktatūras sabiedrības, kurās valda citas vērtības. Sabiedrības jēdziens var būt domāts valstu kopienai, piemēram, Eiropas Savienības un atsevišķu valstu izpratnē. Sociālais konteksts savukārt rodas sabiedrības grupās, kurām arī raksturīgas noteiktas normas, vērtības un likumi. Normas un vērtības atkarīgas no sabiedriskās dzīves jomas. Tās var būt atšķirīgas saimniecībā,

⁶⁶ Kā jau norādījām, Levinsons to savukārt uzskata par konversācijas analīzes priekšrocību, kas to padarīja pāri diskursa analīzes, viņaprāt, piemērotājam neprecizitātei. Tomēr jāuzsver, ka kopš Levinsona "Pragmatikas" pirmās publikācijas (1983) diskursa analīzes metodiskā pieeja ir ļoti attīstījusies un uzlabojusies, tādēļ Levinsona pārmetums diskursa analīzei jāskata toreizējās pētniecības situācijas kopsakarā. Turklāt Levinsons kā ASV autors norāda uz diskursa analīzes kā pragmatikas sociālo aspektu pētniecības attīstību galvenokārt Eiropā, kur īpaši pēdējā laikā veikti vairāki veiksmīgi pētījumi sociālpragmatikā un diskursa analīzē (Mej 2000: 181 ff.).

sociālajā sfērā, politikā un kultūrā. Šīs sociālās attiecības un normas parādās mūsu valodas lietojumā. Mejs (Mey 2000: 187) piedāvā lietot *diskursa* jēdzienu, lai apzīmētu sabiedrības un sociālo aspektu izpausmi valodas lietojumā. Šādā nozīmē katrai dzīves jomai ir raksturīgi savi vairāk vai mazāk specializēti diskursi, piemēram, medicīnas diskursi, zinātnes vai populārzinātnisks diskursi, politikas un kultūras diskursi, kurā piedalās šīs sfēras dalībnieki. Diskursiem raksturīgas noteiktas normas un konvencijas, kuras dalībnieki parasti ievēro, lai nodrošinātu kompetenta diskursa dalībnieka statusu. Piemēram, zinātnes diskursi dažādās valstīs var atšķirties un dažādi izpausties valodas lietojumā. Interesantus pētījumus par šo tēmu veikuši Galtungs (Galtung 1985) un Kleins (Clyne 1991), norādot, ka angļu valodā zinātnes diskursam raksturīgas vienkāršākas, pārskatāmākas teikuma struktūras, teksti ir induktīvi veidoti it kā no mazām piramīdām. Klausītājam un lasītājam šie diskursi ir viegli uztverami, jo autors ir atbildīgs par tekstu saprotamību. Savukārt zinātnes diskursam vācu valodā raksturīgas sarežģītas, grūti pārskatāmas teikuma struktūras, teksti veidoti detuktīvi, atgādinot vienu lielu piramīdu. Klausītājam un lasītājam pašam jānopūlas autora teikto izprast. Ja kāds zinātnieks šīs normas pārkāpj un viņa valodas lietojums neatbilst pieņemtajām normām, tad citi diskursa dalībnieki viņa tekstus var noraidīt kā nepieņemamus. Šādi pārpratumi arī bieži notiek, un vācu zinātnieku referāti angļiski runājošajās valstīs bieži tiek uzskatīti par neinteresantiem un sarežģītiem, savukārt angļiski lasītie referāti vāciski runājošajās valstīs tiek uztverti kā asprātīgi un idejām bagāti, bet ne sevišķi nopietni. Šie aizspriedumi ir saistīti ar neizpratni par sociālo normu izpausmi valodas lietojumā.

Vispārīgā diskursā piedalās visi sabiedrības dalībnieki, un Habermāsa izpratnē (Habermas 1984) katram demokrātiskas sabiedrības loceklim ir vismaz teorētiska iespēja piedalīties sabiedrības diskursā.

Diskursa jēdziens, kuru pēdējā laikā lieto plaši un dažādās nozīmēs (jēdziena lietojums jau robežojas ar tā inflāciju), pragmatikā tiek lietots ne tikai, lai aprakstītu sociālo kontekstu, kurš tieši izpaužas valodas lietojumā, bet arī lai iekļautu slēptās, tieši nesaskatāmās likumsakarības, kas nosaka mūsu valodas lietojumu konkrētās situācijās. Diskursa pieejā pēta, kā cilvēki lieto valodu attiecīgos sociālos kontekstos, kāda ir valodas lietojuma brīvības pakāpe un cik to ierobežo noteiktas normas un konvencijas.

Pragmatikā atšķirība starp tekstu kā izteikumu kopumu un diskursu ir noteikta kā diskursa īpatnība saistīt tekstu un kontekstu visplašākajā konteksta jēdziena nozīmē. Teksta līmenī sabiedrības un sociālais konteksts tik plaši netiek ņemts vērā. Pētniecība teksta līmenī vairāk koncentrējas uz atsevišķu izteikumu un to mijiedarbības analīzi, savukārt diskursa līmenī galvenā uzmanība tiek pievērsta sabiedrības un sociālā konteksta izpausmei tekstā un galvenajai runas darbības līnijai, kas izraisa konkrētas runas darbības izteikumu līmenī. Diskursi atšķiras arī no konversācijas⁶⁷ jēdziena. Konversācija ir teksta veids, kuram raksturīgas noteiktas valodas likumsakarības, kā tas tiks parādīts nodaļā par konversācijas

⁶⁷ Turklāt konversācijas jēdziens šeit tiek lietots sarunas jēdziena vietā, jo konversācija iekļauj gan runātos, gan rakstītos tekstus, bet sarunas jēdziens varētu radīt pārpratumu, ka domātas ir tikai mutiskās sarunas.

analīzi (3.2.). Šīs likumsakarības nosaka mūsu valodas lietojumu. Konversācijai visraksturīgākā ir dialoga forma, tā ir runa ikdienas valodas lietojuma izpratnē. Diskursa analīze ietver sevī arī konversācijas analīzi, jo tā arī pēta sarunu mehānismus un atsevišķas runas darbības un to pārus (Stubbs 1983), bet konversācijas analīze nav diskursa analīzes sinonīms. Šī atšķirība tuvāk tiks parādīta nākamajā nodaļā.

Mejs (Mey 2000: 187) parāda atšķirību starp konversācijas analīzi un diskursa analīzi ar derību piemēru:

A: Es saderu uz 500 dolāriem, ka Sveils vinnēs sacīkstēs.

B: Ā!

Daži lingvisti apgalvotu, ka A ar izteikumu '*es saderu*' veicis runas darbību DERĪBAS šauri lingvistiskā nozīmē. Taču pragmatiskā un diskursa analīzes nozīmē derības nav notikušas, jo B tās nav pieņēmis, izsakot apstiprinājumu, bet tā vietā tikai neieinteresētu '*Ā!*'. Tādējādi nav izpildīts runas darbības izdošanās priekšnosacījums.

Šis piemērs parāda, cik liela nozīme ir kontekstam, lai runas darbības tiešām izdotos. Gramatiski B atbilde ir korekta, tomēr tā ir pragmatiski nepiemērota runas darbības DERĪBAS īstenošanai. Ikvienas runas darbības priekšnosacījumi ir atkarīgi no sociālām normām. Derību gadījumā runas darbības izdošanās priekšnoteikums ir piemērota derību partnera piekrišana, izteikta piemēram ar '*es derības pieņemu*' vai '*o.k.*' Levinsons uzsver, ka izteikums neizdodas, ja to sarunā neratificē konversācijas partneris (Levinson 1983: 285).

Strukturālisma pieejā semantikā (Kasher 1986) ir veikti mēģinājumi novilkt stingru robežu starp šauri lingvistiskiem (gramatiskiem) un ekstralingvistiskiem (pragmatiskiem) runas darbības aspektiem, taču šāds sadalījums neļauj piemēroti analizēt runas darbības, jo reālās sarunās abi aspekti ir savstarpēji atkarīgi.

3 Diskursa un konversācijas empīriskā analīze

Sarunas var analizēt, izmantojot dažādas pieejas. Divi galvenie virzieni pragmatikā ir diskursa analīze un konversācijas analīze. Abu pieeju mērķis ir izskaidrot, kā konversācijā iespējams panākt un interpretēt kopsakarības un sarunas secību. Abās pieejās izmanto dažādas, brīžiem nesavienojamas analīzes metodes. Levinsons (1983: 286 ff.) analizē abu pieeju priekšrocības un trūkumus. Viņš norāda, ka diskursa analīzē lingvistikas metodes lieto attiecībā uz analīzes vienībām, kas pārsniedz atsevišķa teikuma robežas. Diskursa analīzē vispirms tiek izstrādātas pamata diskursa kategorijas jeb vienības un tad noteikts, vai tās saistītas veiksmīgā diskursā, vai kopsakarība ir traucēta, neizdevusies. Levinsons izsaka kritiku, ka diskursa analīzē autori bieži paļaujas uz intuīciju (skat., piemēram, van Dijk 1972, Labov/Fanshel 1977). Bieži vairāki teksti tiek salīdzināti, turklāt atsevišķus tekstus konstruējusi paši pētnieki. Mērķis ir noteikt, kas tekstā ir *tiešām pateikts*. Šajā plašajā laukā ir veikti vairāki pētījumi (Sinclair/Coulthard 1975; Labov/Fanshel 1977). Diskursa analīzē mēģina iesaistīt plašu kontekstu, izmantojot to valodas datu skaidrojumam.

Turpretī konversācijas analīze ir izteikti induktīva pieeja, kurā strādā stingri empīriski, analizējot ikdienas sarunas. Konversācijas analīzē ir pieļaujama tikai to datu izmantošana, kas parādās empīriskajā materiālā. Tā nestrādā intuitīvi, bet izteikti empīriski, šaurākā kontekstā nekā diskursa analīze.

Kā jau iepriekš minēts, jaunākajā lingvistikā jēdzienu *diskursa analīze* lieto ļoti plaši, apkopojot dažādas pieejas. Pirmkārt, tās var būt vairāk teksta gramatikai raksturīgas, kurās analizē atsevišķus teikumus un runas aktus to saistībā. Šī pieeja vairāk raksturīga *teksta lingvistikai*, kurā galvenokārt pievēršas monologu tekstu analīzei⁶⁸. Otrkārt, tās ir komunikatīvi orientētas pieejas, kurās analizētas diskursu kopsakarības makrolīmenī, iesaistot plašu sabiedrības un sociālo kontekstu (skat. Mey 2000, Brown & Yule 1983/2001). Diskursa un konversācijas analītiskās metodes izmanto galvenokārt dialogu tekstu analīzē, kurā piedalās divi vai vairāki sarunu partneri.⁶⁹ Nākamajās nodaļās tuvāk pievērsīsimies diskursa un konversācijas analīzei.

3.1 Diskursa analīze

Diskursa analīze balstās uz Ostina (1962) un Sērļa (1969) runas darbības teoriju, kuras pamata atziņu formulējis Sērļs, ka runāt nozīmē darboties, balstoties uz likumsakarībām (Searle 1969). Diskursa analīzes pētījumu priekšmets ir ne tikai runas darbības to ilokutīvajās un perlokutīvajās funkcijās, bet arī runas

⁶⁸ Dažreiz jēdzienu *teksta lingvistika* lieto kā *diskursa analīzes* sinonīmu. Tomēr jāuzsver, ka tās ir divas dažādas pieejas, neatkarīgi no analizējamā teksta veida. Diskursa analīze pārsniedz teksta lingvistikas līmeni, vairāk koncentrējoties uz runas darbību integrāciju makrolīmenī.

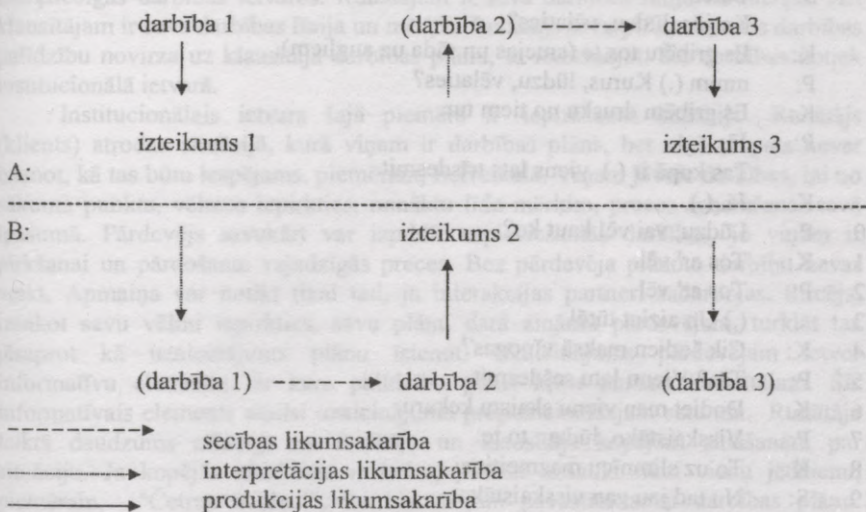
⁶⁹ Tomēr analizējamo tekstu veids nav izšķirošs kritērijs pieeju definīcijā, tas liecina tikai par parasto pētniecības praksi. Tikpat labi ar diskursa analītisko metodi var pētīt monologus tekstus un ar teksta lingvistikas metodēm dialogus.

darbības "interaktīvi strukturētā darbības telpā" (Schlobinski 1996: 179). Pamata pieņēmums ir indivīda darbības iespēju atkarība no sabiedrības strukturām. Diskursa analīzes darbības modelis ir teleoloģisks jeb mērķtiecīgs un normatīvs. Tas nozīmē, ka darbības tiek veiktas mērķtiecīgi institucionālos kontekstos un tiek attiecinātas uz normaīviem kontekstiem. Diskursa analīzes darbības modeli izstrādājis Rēbeins (Rehbein 1977), tajā ir piedāvāti arī analīzes instrumenti (Labov/Fanshel 1977).

Rēbeins (1977) pieņem, ka runas darbības ir iesaistītas darbības telpās. *Darbības telpa* ietver īpašu nosacījumu kopumu, kuru var norobežot un kas parādās visas sabiedrības kopējā strukturā kā atsevišķa vienība. Darbības telpai raksturīgas noteikta veida darbības (salīdz. Rehbein 1977: 12). Darbības telpas veido sabiedriski strukturētus kontekstus, kurā notiek runas darbības, piemēram, iepirkšanās, lekciju lasīšana, ēdiena pasūtīšana restorānā u. tml. Runas darbība risinās *galvenajā darbības līnijā*. Sabiedrības struktūras parādās kā noteiktas formas darbības, kuras valodas lietotāji izmanto. Darbības pakļautas pārmaiņām, tomēr tās atkarojas no nostabilizējas, tādējādi kļūstot par *sabiedrības strukturām*, tās ir reflektīvas un rekursīvas. Rēbeins šīs darbības struktūras sauc par *darbības paraugiem*. Darbības paraugi ir kompleksi. Tas nozīmē, ka darbības sabiedrības līmenī galvenokārt tiek īstenotas kā darbību noteiktas secības un tās neveidojas no izolētām atsevišķām darbībām (Rehbein 1977). Piemēram, rietumu sabiedrības runas darbības paraugs SVEICIENS parasti sastāv no divām atsevišķām darbībām, proti, no savstarpēja sveiciena. Šādas runas darbības, kas iesaistītas interakciju kontekstos, sauc par *runas paraugiem*. Runas paraugiem ir raksturīgi, ka tajos iekļautas akcionālas, interakcionālas darbības un kognitīvas shēmas, kas runātājam ir dotas specifiskos kontekstos, lai sasniegtu noteiktu mērķi. Lai iepirktos veikalā, runātājam jābūt šī darbības parauga kognitīvai shēmai, kuru viņš īsteno attiecīgā situācijā. Darbības parauga īstenošana notiek ar atsevišķu runas darbību palīdzību, kuru konstitutīvo likumsakarību formulējis Sērsls: "X kontekstā Z ir Y" (Searle 1983: 58). Piemēram, eksāmenā jautājums X, kuru uzdod runātājs/eksaminētājs S eksaminējamam/klausītājam H eksāmena situācijas kontekstā Z ir uzaicinājums atbildēt Y. Lai sasniegtu mērķi 'atbilde uz eksāmena jautājumu', eksaminētājs izmanto izteikuma tipu 'jautājums'. Institucionālajā kontekstā 'eksāmena saruna' spēkā ir šādi nosacījumi:

- (1) S ir eksaminētāja lomā.
- (2) H ir eksaminējamā lomā.
- (3) S izliekas, ka attiecībā uz jautājumu SV viņam trūkst zināšanu p.
- (4) S pieņem, ka H vai nu zina, vai nezina p.
- (5) S ir tiesības un pienākums uzaicināt H uz darbību par p.
- (6) S lieto sintaktiski un semantiski piemērotu izteikuma formu, piemēram, jautājuma teikumu vai apgalvojuma teikumu ar jautājošu intonāciju u. tml.
- (7) Ja H situācijā Z korekti interpretē S, H ir pienākums veikt darbību par p piemērotā izteikuma formā.

Labovs izstrādājis vispārīgu runas darbību maiņas shēmu:

3.1. attēls: Darbības un izteikumu struktūras interakcijas procesā (Labov 1972: 254)

Šajā shēmā runātājam A ir nodoms veikt darbību 1. Viņš to dara ar izteikuma U 1 palīdzību, ievērojot produkcijas likumsakarību. Runātājs B izmanto atbilstošu interpretācijas likumsakarību, lai U 1 varētu interpretēt kā darbību. Tālāk seko secības likumsakarība, kas izraisa atbildes darbību A 2. Runātājs B saskaņā ar produkcijas likumsakarību A 2 pārvērš izteikumā U 2, kuru savukārt interpretē runātājs A. Tas rekursīvi atkārtojas interakcijas procesā.

Diskursa analīzes mērķis ir pētīt atsevišķas darbības un to ietvaru struktūru, darbības paraugus un runas darbības speciālos kontekstos kompleksā interakcijas procesā. Tas notiek trīs analīzes pakāpēs:

- (1) Sākumā tiek analizēts teiktais.
- (2) Ņemot vērā valodas un ārpus valodas esošo kontekstu tiek rekonstruēts, kas ar teikto ir domāts.
- (3) Tiek noteikta domātā komunikatīvā funkcija, proti, kas ar domāto tiek darīts (Labov/Fanshel 1977).

3.1.1 Runas darbību analīze

Saruna veikalā ir piemērs, kā diskursa analīzē varētu aprakstīt runas darbības un darbības struktūras. Saruna notika nelielā augļu un dārzenų veikalā, darbojošās personas K - kliente, P - augļu pārdevējs, S - dārzenų pārdevēja un augļu pārdevēja sieva, C - kāds cits klients.

- 1 K: Labdien!
- 2 S: 'bdien!
- 3 Ko jūs, lūdzu, vēlaties?
- 4 K: Es gribētu tos te (smejas un rāda uz augļiem).
- 5 P: mmm (.) Kurus, lūdzu, vēlaties?
- 6 K: Es gribētu drusku no tiem tur.
- 7 P: Jā.
- 8 Tas kopā ir (.) viens lats trīsdesmit.
- 9 K: Jā. (.)
- 10 P: Lūdzu, vai vēl kaut ko?
- 11 K: Tos ar' vēl.
- 12 P: Tos ar' vēl.
- 13 (.) Un aiziet tūtē!
- 14 K: Cik šodien maksā vīnogas?
- 15 P: Tās? Vienu latu sešdesmit.
- 16 K: Dodiet man vienu skaistu ķekaru.
- 17 P: Visskaistāko, lūdzu, to te.
- 18 K: To uz slimnīcu mazmeitiņai.
- 19 S: Nu tad jau gan visskaistāko.
- 20 K: mmm....
- 21 P: Tā. Pietiks? Vai to arī vēl?
- 22 K: Jā, lieciet to arī vēl klāt.
- 23 S: To pašu skaistāko un dārgāko mīļajai mazmeitiņai.
- 24 K: (smejas)
- 25 P: Trīs septiņdesmit. Viens divdesmit (.)
- 26 Vēl kaut ko?
- 27 C: Labrīt!
- 28 P: Labs rītiņš!
- 29 K: Četrus ābolus, lūdzu!
- 30 P: mmm (.) Paskatīsimies tur!
- 31 K: Jā, tos pašus. Tie ir labi.
- 32 P: Tie ir vietējie, mūsu pašu, vislabākie (.)
- 33 Trīs septiņdesmit un viens divdesmit un piecdesmit santīmi un kopā pieci četrdesmit.
- 34 K: Tas arī viss, paldies!
- 35 P: (iesaiņo preci) Paldies, paldies! Pieci četrdesmit.
- 36 K: Paldies, paldies!
- 37 P: Jā, paldies!
- 38 K: Uz redzīti!
- 39 P: Jā, atā! Un paldies!

Iepirkšanās sarunas centrā ir darbības paraugs 'pirkšanas darbība'. Tas veido galveno darbības līniju. Pirkšanas darbības ievadā ir iepirkšanās vēlmes izteikums un noslēgumā iepirkšanās vēlmes piepildījums un cenas aprēķins. Pirkšanas darbību ierosina pirkšanas vēlmes izteikums. Tajā izteikts darbības uzaicinājums,

un pārdevējs to tā arī interpretē. Uzaicinājumam ir noteikta struktūra, kas parādās mērķtiecīgas darbības ietvaros. Runātājam ir sava darbības līnija un mērķis. Arī klausītājam ir sava darbības līnija un mērķis. Runātājs savu plānu ar runas darbības palīdzību novirza uz klausītāja darbības plānu, to ietekmējot. Šīs darbības notiek institucionālā ietvarā.

Institucionālais ietvars šajā piemērā ir 'iepirkšanās situācija'. Runātājs (klients) atrodas situācijā, kurā viņam ir darbības plāns, bet viņš to pats nevar īstenot, kā tas būtu iespējams, piemēram, lielveikalā. Viņam jāveic darbības, lai no sākuma punkta, vēlmes iepirkties, nonāktu līdz mērķim, preces saņemšanai savā īpašumā. Pārdevējs savukārt var izpildīt nepieciešamās darbības, jo viņam ir pirksmai un pārdošanai vajadzīgās preces. Bez pārdevēja plānoto darbību nevar veikt. Apmaina var notikt tikai tad, ja interakcijas partneri sadarbojas. Pircējs, izsakot savu vēlmi iepirkties, savu plānu dara zināmu pārdevējam, turklāt tas jāsaprot kā uzaicinājums plānu īstenot. Uzaicinājums pārdevējam ietver informatīvu elementu, ar kura palīdzību plāns kļūst zināms klausītājam. Šis informatīvais elements atbilst uzaicinājuma propozicionālajam saturam. Runātāja teiktā daudzums atkarīgs no runātāja un klausītāja kopējām zināšanām par situāciju. Ja kopējās zināšanas ir lielas, pietiek nosaukt tikai vienu jēdzienu, piemēram, "Četrus ābolus!", lai klausītājam pavēstītu savu darbības plānu. Klausītājā uzaicinājums ierosina kognitīvu procesu. Ja klausītājs var un vēlas uzņemties plāna realizāciju, uzaicinājums tiek īstenots. Iepirkšanās situācijā darbības plānam ir šādi priekšnoteikumi, darbība un sekas:

Priekšnoteikumi:

1. Pārdevējs un klients atrodas darbības sistēmā 'veikals', kurā notiek kooperatīva darbība.
2. Klients vēlas nopirkt preci, un viņam ir plāns pārdevējam.
3. Pircējs pats plānu nevar īstenot.
4. Pārdevējs darbību var īstenot, viņam ir pirksmai un pārdošanai nepieciešamās preces.

Uzaicinājuma darbība:

1. Izteikuma darbība: klients pavēsta savu plānu pārdevējam.
2. Pārdevējs pārņem plānu.

Uzaicinājuma darbības sekas:

1. Pārdevējs īsteno plānu: notiek pirksmai darbība.
2. Rezultāts: pirksmai plāns ir izpildīts.

3.2. attēls: Uzaicinājums pirksmai darbībā

Izteikumu secība, ar kuru tiek izraisīta pirksmai darbība, pakļauta runas darbības likumsakarībai, kurā izpaužas interaktīvā dimensija un pārdevēja un klienta kopējās zināšanas. Darbības paraugam IEPIRKŠANĀS raksturīgas šādas obligātas un fakultatīvas runas darbības likumsakarības RDL:

RDL-1: tiešs iepirkšanās darbības īstenošanas uzaicinājums:

Ja klients laika punktā t1, izsakot U uzaicinājumu veikt pārdošanas darbību, izpildot pirkšanas vēlmi (X) un pārdevējs domā, ka klients domā, ka

1. a) X ir jādara,
- b) pārdevējs bez uzaicinājuma nedarītu X.
2. pārdevējs ir spējīgs veikt X,
3. pārdevēja pienākums ir veikt X,
4. klientam ir tiesības uzaicināt pārdevēju darīt X,

taid klienta izteikums tiek uztverts kā spēkā esošs uzaicinājums veikt pārdošanas darbību.

RDL-1': Netiešs uzaicinājums veikt pārdošanas aktu:

Ja klients lūdz pārdevēju sniegt informāciju vai izsaka pārdevējam konstatējumu par

1. pārdevēja veicamo darbību X,
2. sekām, ja darbība netiks veikta,
3. laika punktu t1, kurā pārdevējs var veikt darbību X,
4. kādu no RDL-1 formulētajiem nosacījumiem, tad klienta izteikumu pārdevējs uztver kā spēkā esošu uzaicinājumu veikt darbību X.

RDL-2: Uzaicinājuma darbības ratifikācija:

Ja pārdevējs izsaka klientam adresētu izteikumu laika punktā t2 un klients domā, ka pārdevējs domā, ka par veicamo darbību abas puses ir vienisprātis, tad pārdevēja izteikums tiek saprasts kā veicamās darbības spēkā esoša ratifikācija.

RDL-3: Pirkšanas darbības noslēgums:

Ja pārdevējs klientam laika punktā t3 izsaka U par:

1. darbības X priekšmeta cenu vai
2. darbību X priekšmetu cenu summu, tad pārdevēja izteikums tiek saprasts kā pirkšanas darbības spēkā esošs noslēgums.

Lai veidotos saruna, pirkšanas darbības paraugā runas darbības likumsakarības 1 un 1' ir obligātas. Tām tūlīt seko ratifikācija, kas šajā gadījumā ir preferences runas darbība, kurai tiek dota priekšroka. Tā apstiprina pirkšanas vēlmi, līdz ar to pārņemot plānu. Pārdevējs īsteno plānu un noslēdz pārdošanas darbību, nosaucot preces cenu. Pirkšanas sarunas pamata struktūrā ir šādas runas darbības:

1. RDL-1 vai RDL-1' obligāti kā darbības uzaicinājums,
2. RDL-2 kā preferences fakultatīva darbība ratifikācijai,
3. darbības realizācija,
4. fakultatīvi RDL-3 un pirkšanas darbības noslēgums.

Runas darbību īstenojums izteikumos var būt dažāds, piemēram:

RUNAS DARBĪBA	IZTEIKUMS
RDL-1	Es gribētu tos te. (4) Es gribētu drusku no tiem tur. (6) Dodiet man vienu skaistu ķekaru. (17) Četrus ābolus, lūdzu! (30)
RDL-2	mmm (5) Jā. (7) Tie ir vietējie, mūsu pašu, vislabākie. (33)

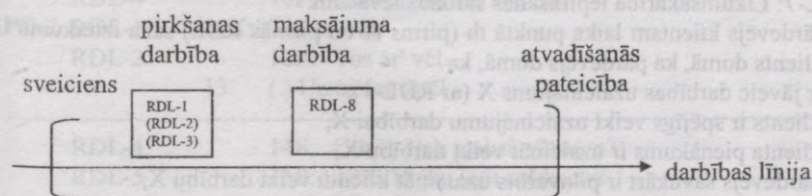
Klausītāji runas darbības interpretē, pamatojoties uz leksiskiem elementiem, izteikumu nozīmi un situatīvo kontekstu. Konteksta faktoriem ir lielāka nozīme, ja izteikuma nozīme, kas pamatojas uz leksiskām vienībām, netiek konkretizēta. Tikai nosaucot un norādot uz objektu, vien ir par maz, lai runas darbība sasniegtu rezultātu.

Iepirkšanās saruna savā minimālajā formā sastāv no pirkšanas darbības ar runas darbību RDL-1. Parasti pirkšanas aktu papildina runas darbība RDL-2. Turklāt iepirkšanās sarunā parādās vēl citas konstitūtīvas darbības struktūras:

1. centrālo pirkšanas darbību ietver pārdevēja un klienta savstarpēja sasveicināšanās un atvadīšanās,
2. pirkšanas darbībai, kas var notikt rekursīvi, tas ir, atkārtoti un varbūt citā formā, seko maksājuma darbība (34 f.), kas noslēdz pirkšanas darbību,
3. pirkšanas darbībai vai darbībām seko bieži paralēli notiekošas pārdevēja un klienta pateicības un atvadīšanās darbības, kas noslēdz kopējo darbības ietvaru.

Darbības shēma UZAIČINĀJUMS-RATIFIKĀCIJA parādās tikai tad, ja pirkšanas apstākļi ir skaidri un noregulēti. Ja pārdevējs lūdz precizēt uzaicinājuma propozīciju, darbības shēma paplašinās ar runas darbībām LŪGUMS PĒC INFORMĀCIJAS un INFORMĀCIJAS LŪGUMA IZPILDE (RDL-4 un RDL-5).

Darbības ietvaru iepirkšanās sarunā shematiski varētu attēlot šādi:

3.3. attēls: Iepirkšanās sarunas darbības ietvars (Schlobinski 1996: 187)

RDL-4: Lūgums sniegt informāciju:

Ja pārdevējs (klients) adresē klientam (pārdevējam) izteikumu un klients (pārdevējs) domā, ka

1. pārdevējam (klientam) ir šī informācija,
  2. klientam (pārdevējam) pašam šīs informācijas nav,
- tad pārdevēja (klienta) izteikums tiek saprasts kā spēkā esošs lūgums sniegt informāciju.

RDL-5: Informācijas lūguma izpilde:

Ja pārdevējs (klients) veic izteikumu, ar kuru viņš apmierina lūgumu sniegt informāciju, un klients (pārdevējs) domā, ka viņam ir informācija, tad pārdevēja (klienta) izteikums tiek saprasts kā spēkā esoša informācijas lūguma izpilde.

RDL-4 un RDL-5 parasti parādās kā jautājums un atbilde, kas tieši saistāms ar shēmu UZAICINĀJUMS-RATIFIKĀCIJA. Ja informācijas apmaiņa tieši attiecas uz iepirkšanos, tad RDL-4 un RDL-5 tieši pieskaitāmas darbības struktūrai 'pirkšanas darbība'. Tomēr bieži informācijas apmaiņa notiek pirms uzaicinājuma, un tā uzskatāma par vienošanās fāzi, no kuras rezultāta atkarīgs, vai uzaicinājums seko vai neseko.

Pēc pirmās pirkšanas darbības pārdevējs var uzaicināt turpināt pirkšanas darbību (27. rinda). Viņš izraisa pirkšanas darbību. Runas darbības likumsakarība pirkšanas turpinājumam ir šāda:

RDL-6: Likumsakarība iepirkšanās sarunas turpinājumam:

Ja pārdevējs klientam laika punktā t1 saka izteikumu U un klients domā, ka pārdevējs domā, ka

1. lai veiktu darbību X, ir jāizsaka uzaicinājums (ar RDL-1),
  2. klients ir spējīgs uzaicināt veikt darbību X,
  3. klienta pienākums ir uzaicināt veikt darbību X,
  4. pārdevējs savukārt ir pilnvarots uzaicināt klientu veikt darbību X,
- tad pārdevēja izteikums ir saprotams kā spēkā esošs uzaicinājums turpināt iepirkšanās sarunu.

RDL-7: Likumsakarība iepirkšanās sarunas ievadam:

Ja pārdevējs klientam laika punktā th (pirms t1 un pirmās RDL) saka izteikumu U un klients domā, ka pārdevējs domā, ka

1. ir jāveic darbības uzaicinājums X (ar RDL-1),
  2. klients ir spējīgs veikt uzaicinājumu darbībai X,
  3. klienta pienākums ir uzaicināt veikt darbību X,
  4. pārdevējs savukārt ir pilnvarots uzaicināt klientu veikt darbību X,
- tad pārdevēja izteikums saprotams kā spēkā esošs iepirkšanās sarunas ievada uzaicinājums.

Runas darbības likumsakarības RDL-6 īstenošana bieži ietver 'un vēl'. Tas norāda, ka vismaz viena pirkšanas darbība jau notikusi. Šim izteikumam ir tilta

funkcija, kas savieno pirkšanas darbības un norāda uz nākotnē iespējamām pirkšanas darbībām vai sarunas noslēgumu (35. rinda). RDL-6 ir līdzīga funkcija kā iepirkšanās sarunas ievadam (RDL-7, 3. rinda), tomēr to nevar lietot atkārtoti jeb rekursīvi, pārvietot citur un tā valodas izteiksmes ziņā ir skopāka nekā sarunas ievads. RDL-7 ir izaicinājums un bieži parādās jautājuma (3. rinda) vai uzrunas formā, piemēram, *un jūs, lūdzu!* vai *kundze!*

Iepirkšanās sarunas izraisīšanai, kuru īsteno pārdevējs, var pretnostatīt klienta izraisīto sarunas noslēgumu (*Tas arī viss, paldies!* 35. rinda), kas definējams kā RDL-8.

RDL-8: Uzaicinājums beigt iepirkšanās sarunu:

Ja klients pārdevējam laika punktā tm saka izteikumu U un pārdevējs domā, ka klients domā, ka vairs nav jāveic pirkšanas darbība, turklāt ir izpildīti citi uzaicinājuma priekšnoteikumi (skat. RDL-1), tad klienta izteikums saprotams kā spēkā esošs uzaicinājums beigt iepirkšanās sarunu.

Iepirkšanās sarunas darbības līniju ar darbības struktūrām un runas darbībām piemērā izskatās šādi (S - sasveicināšanās, A - atvaidīšanās, P - pateicība, IF - izraisīšanas fāze, PD - pirkšanas darbība, MD - maksāšanas darbība):

S	1 K:	Labdien!
	2 S:	'bdien!
RDL-7	3	Ko jūs, lūdzu, vēlaties?
IF	4 K:	Es gribētu tos te (smejas un rāda uz augļiem).
RDL-7	5 P:	mmm (.) Kurus, lūdzu, vēlaties?
RDL-1	6 K:	Es gribētu drusku no tiem tur.
PD-1	RDL-2	7 P: Jā.
RDL-3	8	Tas kopā ir (.) viens lats trīsdesmit.
RDL-1	9 K:	Jā. (.)
RDL-4	10P:	Lūdzu, vai vēl kaut ko?
PD-2	RDL-1,5	11K: Tos ar' vēl.
RDL-2	12P:	Tos ar' vēl.
	13	(.) Un aiziet tūtē!
RDL-4	14K:	Cik šodien maksā vīnogas?
RDL-5	15P:	Tās? Vienu latu sešdesmit.
RDL-1	16K:	Dodiet man vienu skaistu ķekaru.
RDL-2	17P:	Visskaistāko, lūdzu, to te.
	18K:	To uz slimnīcu mazmeitiņai.
	19S:	Nu tad jau gan visskaistāko.

PD-3	20K: mmm...
RDL-4	21P: Tā. Pietiks? Vai to arī vēl?
RDL-5	22K: Jā, lieciet to arī vēl klāt.
	23S: To pašu skaistāko un dārgāko mīļajai mazmetiņai.
	24K: (smejas)
RDL-3	25P: Trīs septiņdesmit. Viens divdesmit (.)
IF	RDL-6 26 Vēl kaut ko?
S	27C: Labrīt!
	28P: Labs rītiņš!
	RDL-1 29K: Četrus ābolus, lūdzu!
	RDL-2 30P: mmm (.) Paskatīsimies tur!
	31K: Jā, tos pašus. Tie ir labi.
PD-4	32P: Tie ir vietējie, mūsu pašu, vislabākie (.)
RDL-3	33 Trīs septiņdesmit, viens divdesmit, piecdesmit sanfimi un kopā pieci četrdesmit.
MD	RDL-8 34K: Tas arī viss, paldies!
	35P: (iesaiņo preci). Paldies, paldies! Pieci četrdesmit.
P	36K: Paldies, paldies!
	37P: Jā, paldies!
A	38K: Uz redzīti!
	39P: Jā, atā! Un paldies!

3.4. attēls: Darbības struktūras un runas darbības likumsakarības iepirkšanās sarunā.

Ir iespējams formulēt vēl citas runas darbības likumsakarības, tomēr būtu grūti, piemēram, 20. rindā izteikto 'mmm...' nosaukt par runas darbības likumu. Šādus izteikumus precizāk var definēt konversācijas analīzē (skat. 3.2. nodaļu).

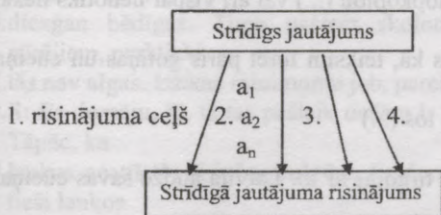
3.1.2 Propozīciju un implikatūru analīze

Propozīciju analīzē teksts, kas veido diskursa daļu, tiek sadalīts propozīcijās, lai no tām veidotu sakarību virkni. Tā var veikt, piemēram, argumentācijas analīzi.

Argumentācijas sākuma punkts ir strīdīgs jautājums, kas jāatrisina. Nākamajā piemērā tas ir jautājums par Eiropas Savienības paplašināšanas pozitīvajiem aspektiem. Diskusijas mērķis ir pamatot personīgo uzskatu par vai pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā. Jautājuma risinājums tiek panākts ar izteikumu (a) virkni. Argumentācijas procesā var piedalīties viens vai vairāki

dalībnieki, tas var notikt kooperatīvi vai kontraversi (atkarībā no viedokļu vienotības vai pretējām pozīcijām), tas var būt formāls (piemēram, tiesā) vai neformāls.

Atsevišķu argumentu sakarībai nav noteikti jābūt lineārai. Argumentāciju Šlobinskis (*Schlobinski* 1996: 190) definē kā strīdīga jautājuma risināšanas stratēģiju, kurā pakāpeniski un interakcijas procesā tiek meklēts iespējama risinājuma ceļš:

3.5. attēls: Argumentācija kā risinājuma struktūra

Risinājums tiek meklēts kādam kolektīvi strīdīgam jautājumam. Argumentācijas gaitā dažādi viedokļi tiek izmantoti kā argumenti, lai pārliecinātu cita viedokļa pārstāvjus par savas pozīcijas leģitimitāti. Iespējams, ka argumentācijas gaitā kāda viedokļa pārstāvis maina savu viedokli uz pretējo vai vismaz modificē savu iepriekšējo viedokli.

Ja tuvāk aplūko diskusiju struktūru, redzams, ka argumentācijas shēmas bieži ir haotiskas un runātāji izmanto dažādas stratēģijas, lai piešķirtu saviem argumentiem lielāku nozīmi. Tas redzams diskusijā par Eiropas Savienības paplašināšanu, kas notika Latvijas Universitātē 2002. gada decembrī un kurā piedalījās studenti un viens doktorants (J)⁷⁰:

1. I: Kas saistās ar Eiropas Savienību, es visu laiku esu uzskatījusi, ka, ja Latvija iestāsies
2. Eiropas Savienībā, tad dzīve kļūs labāka, kā tu minēji, bet (...) e (...) es tikko saņēmu tādu
3. materiāliņu, kas ir taisni kustības "Pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā" raksts, un to
4. izlasot man patiesībā šīs domas nedaudz sāka nedaudz tā kā mainīties un svārstīties. Gan
5. par (...) gan, runājot par lauksaimniecību, gan par ekonomiku (...) gan par drošību

⁷⁰ Diskursa fragments ir videouzņēmuma vispārīgi saprotama transkripcija, kurā nav ņemti vērā neverbālie aspekti, kurus arī var papildus analizēt. Ar (...) apzīmētas nelielas pauzes, kas nepārsniedz vienu sekundi. Ilgākas pauzes apzīmētas ar skaitļiem, piemēram, (5.0) ir piecas sekundes. Uzsvertie vārdi ir rakstīti kursīvā.

6. investīcijām, gan par nacionālo jautājumu, kas arī nav mazsvarīgi, un arī par visu pārējo.
7. **J:** Un kāpēc tieši?
8. **I:** Kā, kāpēc? Teiksim, šeit ir ļoti plaši izklāstīts, ka Latvijai, iestājoties Eiropas Savienībā,
9. praktiski tiks iznīcinātas mazās naturālās zemnieku saimniecības. Varēs vai nu izveidoties
10. lielas, kur nodarbosies ar apjomīgu lopkopību (...) vai arī vispār nenotiks nekas. Es no šī
11. raksta sapratu, ka (...) tādas iespējas kā, teiksim turēt pāris gotiņas un cūciņas un varbūt to
12. gaļu kaut kur un (...) un, un (...) visu tos (...)
13. **J:** Kā?
14. **I:** To visu (...) Jā, tā notiek, Latvijā tirgojas ar to. Latvijā audzē savas cūciņas, audzē savas
15. gotiņas. Ne jau lielos apjomos, bet tikai pa pārišiem un aizved uz tirdziņu, un tā ir viņu
16. naudiņa, un viņi var sezonā vismaz kaut ko nopelnīt. Un tagad es saprotu, ka tas (...)
17. **L:** Mm, jā.
18. **I:** (...) aizsprostots.
19. **L:** Man šķiet arī, piemēram, ja nepastāv, ja nevarēs pastāvēt vairs nu tās mazās zemnieku
20. saimniecības kaut kur, jo tur šie mazie lauksaimniecīni, mazie zemnieciņi viņi pelna
21. tikai sev iztiku mēnesī. Bet pieņemsim, ņemsim par piemēru kaut vai vienu ģimeni, ja, kas
22. dzīvo uz laukiem. Viņiem ir viena maza gotiņa, tur viņiem ir daži lopiņi, ar to viņš
23. nopelna sev iztiku kā var nodrošināt saviem bērniem, var viņus aizsūtīt uz skolu. Jā, bet
24. piemēram, sūtīt tur bērnus tur pamatskolā, vai tālāk vidusskolā, tas nebūtu tik
25. problemātiski, bet sāksim runāt par to, ja viņiem būtu jāiegūst augstākā izglītība un (...) un
26. (...) mums tas ir nonācis tik tālu, ka augstāko izglītību mēs varam iegūt tikai par maksu.
27. Nu un viņš savam bērnam vairs nevarēs nodrošināt to. Vismaz kaut kā iesākt, to pamatu
28. būs grūti jau. Tas savā ziņā ietekmēs arī izglītību.
29. **J:** Bet ne jau tikai augstāko izglītību, arī lai to pašu vidējo izglītību iegūtu. Arī tur, jo,
30. teiksim, tās lauku skolas, cik ir šinī brīdī slēgtas. Par to neviens nereklamē. To neviens
31. nestāsta un nerunā. Tas nav izdevīgi. Bet pamazām tiek vienu pēc otras klapētas ciet. Vai

32. arī, teiksim, ne jau uzreiz, tas ir vienkārši pamazām. Ē (...) astoto klasi (...) nē, devītā klase
33. tagad tā sanāk, ja? Līdz devītai klasei tas vēl paliek, bet vidusskolas ik pa laikam kaut
34. kur kādu slēdz. Ne jau tikai augstāko izglītību. Var jau būt, ka tās finanses augstākajai
35. izglītībai (...) ē (...) izglītībai kā tādai tiks piešķirtas. Bet šinī brīdī tās algas kādas ir, tās ir
36. diezgan bēdīgas. Tiem pašiem skolotājiem un pasniedzējiem un visiem pārējiem, praktiski
37. tās nav algas. Iztikas minimumu jeb, pareizāk sakot, izdzīvošanas minimumu.
38. S: Es domāju, jā, tā tas pašlaik tiešām ir un skolas tiek slēgtas un, kāpēc tā ir. Tāpēc, ka
39. laukos neattīstās šī infrastruktūra. Es domāju, ka, iestājoties Eiropas Savienībā, tieši laukos
40. nāks šī nauda no (...) no subsīdijas fondiem un tur tieši attīstīsies infrastruktūra laukos.
41. Līdz ar to arī būs skolas, līdz ar to radīsies arī darba vietas. Un studēt var arī ne tikai
42. Latvijā. Studēt var arī kur citur (...) arī kur nav jāmaksā par studijām.
43. J: Ko nozīmē studēt Vācijā? Smadzeņu aizplūšana no Latvijas!
44. S: Tieši otrādi, tas to nenozīmē. Var mācīties jebkur, jebkur citur un pēc tam atbraukt
45. atpakaļ.
46. J: Cik būs tie, kas gribēs atbraukt atpakaļ, ja viņš var saņemt garantētu, labi apmaksātu
47. darbu aiz robežas, un Latvijā ir astoņdesmit latu alga ar augstāko izglītību valsts iestādē.
48. Cik būs tie, kas gribēs izmainīt šo labi apmaksāto darbu pret ļoti slikti apmaksāto darbu?
49. S: Tas (...) ē (...) jā, sākumā tā varbūt varētu tiešām būt, bet, es domāju, pēc kādiem
50. diviem, trim gadiem tas noteikti mainīsies un (...) un (...) un tā, tā vairs nebūs.
51. C: (Smejas).
52. I: Nu, lūdzu!
53. C: Es domāju tā nebūtu liela problēma, piemēram, ir tādi cilvēki, kam tagad jau ir iespēja
54. braukt uz Vāciju un studēt, piemēram, es kā svešvalodu val (...) mācāties svešvalodas,
55. man, piemēram, tagad tiešām ir iespēja aizbraukt tur un palikt, bet, ja man nav gribas,
56. piemēram, ja es gribu palikt Latvijā, man nekad nekādi šķēršļi, vai, piemēram, vai mēs
57. esam Eiropas Savienībā vai mēs arī neesam Eiropas Savienībā, tas, tas, tas tiešām man

58. tagad pašlaik daudz nekā nenozīmēs (...) aizbraukt un tur studēt. Un es domāju, tie cilvēki
59. (...) Latvijā pagaidām ne īpaši vērtē tos, tās gudrās galvas, viņi nespēj, pagaidām nespēj
60. arī to apmaksāt. Man ir viens ļoti labs piemērs, tā ir mana paziņa, kura ir beigusi Anglijā
61. viņa beigusi universitāti un tiešām ar ļoti labiem panākumiem, un viņai tur tika piedāvāts
62. darbs vienā bankā, bet viņa tāds kā patriots, varbūt ne patriots, bija atgrieziesies Latvijā
63. atpakaļ un mēģinājusi dabūt darbu .. ē ... man liekas, tas bija (...) mmm (...) kaut kādā
64. ministrijā laikam (...) jā, ministrijā mēģinājusi dabūt, un viņai piedāvāja, viņai bija jau
65. ārzemju diploms, Anglijas universitātes diploms, un viņai piedāvāja darbu par kaut kādiem
66. astoņdesmit latiem. Vai, vai, vai Latvijā tagad vērtē tās gudrās galvas, kuras gribētu
67. palikt? Ja tiešām te vērtētu, tad varbūt viņa varbūt paliktu te, tad viņai nodrošinātu darbu
68. par divsimt latiem, bet tā nenotika. Es domāju, vai mēs esam Eiropas Savienībā, vai mēs
69. neesam, tas ir katra cilvēka tāda paša izvēle, vai viņš brauks tur. Tas nenozīmē, ja būs ceļš
70. uz Eiropas Savienību, mēs esam Eiropas Savienībā, tad visi cilvēciņi aizskries uz turieni
71. un arī tur paliks.
72. S: Protams, pašlaik notiek tā smadzeņu aizplūšana, tā saucamā, bet kā tu teici, ka paliks
73. tie astoņdesmit lati, ja mēs nestāsimies, tad tie astoņdesmit lati arī paliks. Tad visi cilvēki
74. vienkārši, tās gudrās galvas, aizbrauks uz ārzemēm un tur arī paliks, bet, ja mēs stāsimies
75. Eiropas Savienībā, tad es domāju, ka pēc dažiem gadiem (...) kaut kas mainīsies, noteikti
76. tā būs, un tad cilvēki atgriezīsies. Pēc pieciem, varbūt pēc desmit gadiem, bet tas tā
77. noteikti, noteikti būs. (...) Jo pagaidām, protams, pagaidām Latvija ir nabaga valsts un
78. viņa nevar apmaksāt tādus (...) tādus cilvēkus.
79. J: Par to aizplūšanu. Ne jau, teiksim, vai ir runāts par to, ka vajadzētu Latvijā palielināt
80. algas? Runā par to, ka vajag palielināt nodokļus. PVN vai, nu vienalga, kā viņus arī

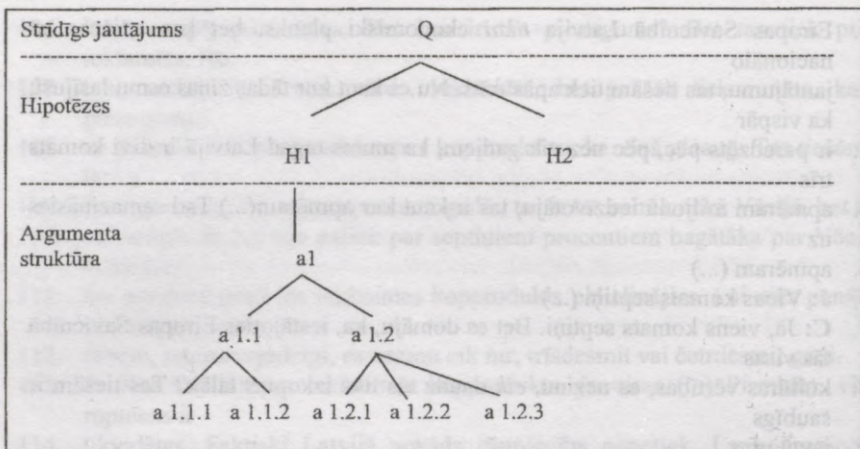
81. nesauktu tos nodokļus, bet kurā brīdī ir runāts par to, ka vajag palielināt algas. Neviens,
82. par to ir mēms klusums. Mums vajag grāmatas, lai varētu kaut ko pilnvērtīgu dot. Nu,
83. vajadzīgas ir iespējas iegādāties grāmatas, literatūru. Ne tikai, arī ar tām pašām
84. datorprogrammām un visu pārējo, bet par to netiek runāts, lai varētu iegādāties normālu,
85. pilnvērtīgu materiālu (...) ir tikai par to, ka nodokļus palielinās.
86. C: Bet pašlaik nenotiek nodokļu pareizā un tāda stabila iekasēšana. Cik mēs daudz zinām
87. par PVN iekasēšanu, tad mazās, mazie tie uzņēmumi, kuriem būtu jāmaksā, viņi
88. vairākkārt izvairās. No kurienes tad var būt vai rasties tās lielākās algas, ja netiek no, ja
89. netiek regulēti, netiek normāli sakārtota tā visu nodokļu iekasēšana un nodokļu vispār tā
90. sfēra netiek sakārtota. No kurienes tad var būt, rasties lielāka alga, ja es nemaksāju
91. nodokļus, tos pašus nemaksāju nodokļus, neiemaksāju tajā kopējā kasē, no kā tad man
92. viņi var dot atpakaļ kaut ko?
93. J: Bet uz papīra taču ir pieaugums liels! Ekonomikas pieaugums ir milzīgs uz papīra,
94. teorētiski. Nu vismaz tā tiek reklamēts, ka ir ekonomiskais pieaugums Latvijā ir milzīgs
95. un tā tas bija rakstīts, neiedomājams.
96. C: Es neesmu tā informēta. Es tiešām neesmu dzirdējusi, ka Latvijā ekonomikas
97. pieaugums ir ļoti straujš. Es tieši esmu dzirdējusi par Latvijas parāda pieaugumu, par
98. Latvijas, jā, par tādām lietām. Par milzīgu ekonomikas pieaugumu tiešām neesmu
99. dzirdējusi. Tas ir paredzēts, ka viņš pieaugs ar nākošo aiznākošo gadu par viens komats
100. seši vai par viens komats pieci procentiem, es neatceros. Tas, protams, atkarīgs no
101. dažādiem avotiem, no kā jūs esat informēti, un no kā es esmu lasījusi, bet par
102. viennozīmīgu ekonomikas pieaugumu uz doto brīdi, jā, uz doto brīdi viņš pieaug, bet,
103. jā, bet ne par milzīgām, ne par milzīgām (...)
104. J: Presē tiek ziņots, ka ir milzīgs ekonomikas pieaugums. Latvija iet priekšā visām
105. citām, cik tur, desmit laikam tur sanāk tās kandidātvalstis. Neviens cita nespēj sekot

106. līdzi, nespēj pieturēties. Bet kur ir tas pieaugums? Bet tas tiek presē reklamēts. Nu,
107. labi, varbūt nav īstais vārds, reklamēts, bet par to tiek runāts, ka ir pieaugums.
108. **S:** Runa ir tieši par to iekšzemes kopproduktu, ka viņš pieaug. Tas tiešām ir tā, ka
109. Latvija septiņi vai cik tur procenti gadā, tas ir tur vairāk nekā Vācijā, bet tas
110. nenozīmē, ka Latvija paliek par septiņiem procentiem bagātāka par Vāciju, kurai tur
111. trīs procenti gadā tas iekšzemes kopprodukts palielinājies. Lai mēs panāktu šo Eiropas
112. līmeni, mums vajadzīgi, es nezinu cik tur, trīsdesmit vai četrdesmit gadi.
113. **J:** Kur var būt tas iekšzemes kopprodukts, ja visas (...) Pirmkārt, visas rūpnīcas ir
114. likvidētas. Faktiski Latvijā nekāda rūpniecība nenotiek. Lauksaimniecība tagad tā, ka
115. nu, sāk šūpoties. Mēģinās viņu likvidēt. Kur ir, no kā tas var būt. No bankām, no
116. apkalpojošā personāla, kas principā neko neražo, no kurienes?
117. **S:** Tieši tā, pakalpojumu sfēra dod procentus, un tranzīts arī. Varbūt arī bankas, jā. Bet
118. visvairāk tomēr pakalpojumu sfēra.
119. (5.0)
120. **I:** Nākamais nacionālais jautājums. (...) Kad iet runa par Eiropas Savienību, viens no
121. iemesliem, ka pret to tiek minēts, ka tās valstis zaudēs savu nacionālo identitāti. Un
122. patiesībā, Latvija, iestājoties Eiropas Savienībā, ko viņa varētu zaudēt? Pašlaik (...) es
123. teiktu, lielākā daļa jauniešu skolās, viņi neprot nedz latviešu tautasdziesmas, ne
124. latviešu mīklas, ne latviešu sakāmvārdus, viņi neprot. Tā viņu nacionālā identitāte, tā
125. ir tik sekla! Tās ir tik maz! Iestājoties Eiropas Savienībā, no tās arī nekas nevar tikt
126. zaudēts. Tādā ziņā to, ka tiks zaudēta nacionālā identitāte un tādā ziņā pret Eiropas
127. Savienību tāpēc Latvijai vajadzētu būt, pret Eiropas Savienību, tas nav.
128. **C:** Es nezinu, kā mēs te tagad esam sadalījušies vai polarizējušies ciroskēptiķi vai
129. proeiropeiski, bet varbūt tieši tas jautājums, nacionālais jautājums varbūt ir tieši viens
130. no vissāpīgākajiem. Es tieši uzskatu, ka ekonomiski, iestājoties, Latvijai iestājoties

131. Eiropas Savienībā Latvija *tikai* ekonomiski plauks, bet kas attiecas uz nacionālo
132. jautājumu, tas tiešām tiek apšaubīts. Nu es kaut kur tādas ziņas esmu lasījusi, ka vispār
133. ir paredzēts pēc, pēc nez cik gadiem, ka mums tagad Latvijā ir divi komats trīs
134. apmēram miljonu iedzīvotāju, tas ir kaut kur apmēram(...) Tad samazināsies uz
135. apmēram (...)
136. **J:** Viens komats septiņi (...)
137. **C:** Jā, viens komats septiņi. Bet es domāju, ka, iestājoties Eiropas Savienībā tās visas
138. kultūras vērtības, es nezinu, *cik* daudz tās tiks izkoptas tālāk? Tas tiešām ir šaubīgs
139. jautājums.
140. **J:** Nu, katrā ziņā tas netiks (...) Kāda atšķirība ir starp Padomju Savienību un
141. Eiropas Savienību? Vispār nekas. Padomju Savienība, jā tad, kad Latvija stājās Padomju
142. Savienībā, tika inscenētas mākslīgā veidā demonstrācijas, kas prasīja "Uzņemiet
143. Latviju Padomju Savienībā!", un arī zināma lūgšanās bija. Tagad Latvija tā *sirsniņi*
144. lūdz "Uzņemiet mūs!" Pad (...) ē, Eiropas Savienībā. Atšķirība nekāda!

Jautājums, kas sākumā tika formulēts, ir "Vai Latvijai ir vēlams iestāties Eiropas Savienībā?" Lai veidotu argumentus, kas apliecina vai noliedz jautājumu, jāveido hipotēzes. Viena sākotnējā hipotēze H1 ir "Latvijai ir jāiestājas ES", pretējā hipotēze H2 ir "Latvijai nav jāiestājas ES". Argumenti tiek veidoti, pamatojoties uz šīm sākuma hipotēzēm. Pirmā runātāja I formulē trešo hipotēzi H3, kas relatīvā sākotnējo jautājumu: abi priekšlikumi - gan iestāties, gan neiestāties - nav optimāli. Argumentācijas gaitā vairāki izteikumi attiecas uz hipotēzi H3. Argumentāciju var analizēt, pamatojoties uz trim pamata hipotēzēm. Iespējams gan analizēt argumentu sakarību, gan valodas līdzekļus, kurus runātāji argumentācijā izmanto. Stila līdzekļi, piemēram, partikulas (131. rinda *tikai*), īpašības vārdi (143. rinda *sirsniņi*).

Interesants ir jautājums par argumentu loģisko uzbūvi. Argumenti veido struktūras, kurās loģiskās attiecībās saistīti atsevišķi izteikumi. Izteikumiem diskursā nav jābūt lineāri sakārtotiem, tie bieži sakārtoti samērā haotiski un pretrunīgi. Argumentu A tā abstraktajā struktūrā var iztēloties kā koku, kura zari ir atsevišķi izteikumi ai, kas savukārt sastāv no izteikumu satura ai. Izteikumu saturs atbilst propozīcijām. Propozīcijas ir sakārtotas tā, ka tās atbalsta argumentu. Argumenta centrā ir propozīcija p1, kura tieši atbalsta hipotēzi. Zem tās ir citas propozīcijas, kas savukārt atbalsta a1. Grafiski argumenta struktūru varētu attēlot šādi:

3.6. attēls: Argumenta struktūra

Turklāt svarīga ir ne tikai propozīcijā tieši izteiktā informācija, bet arī slēptā informācija, kurā izpaužas, piemēram, sociālās normas. Ja kāds pircējs vērsas pie pārdevēja ar lūgumu nosvērt viņam kilogramu ābolu un pārdevējs uzrunā citu pircēju: "Bet Jūs bijāt pirms tam," viņš izsaka visiem zināmo sociālo normu, ka tas, kurš pirmais iestāties rindā, vispirms arī tiek apkalpots. Argumenta struktūrā tādējādi svarīgas ir ne tikai propozīcijas, bet arī implikācijas un implikatūras (skat. nākamo apakšnodeļu).

Izteikumus α var sakārtot noteiktā secībā, kas atbilst noteiktai propozīciju α secībai. Propozīcijās savukārt īstenotas runas darbības, piemēram, APGALVOJUMS, JATĀJUMS, PAVĒLE, SOLĪJUMS u.tml. Daži Eiropas Savienības diskusijas piemēri:

α 1: <Latvijai, iestājoties Eiropas Savienībā, praktiski tiks iznīcinātas mazās naturālās zemnieku saimniecības> (8.-9.r.).

α 2: <Cik būs tie, kas gribēs atbraukt atpakaļ, ja viņš var saņemt garantētu, labi apmaksātu darbu aiz robežas?> (46.-47.r.).

α 3: <Es domāju, vai mēs esam Eiropas Savienībā, vai mēs neesam, tas ir katra cilvēka tāda paša izvēle, vai viņš brauks tur> (68.-69.r.).

a 1: <Ir taisnība, ka Latvijai, iestājoties Eiropas Savienībā, tiks iznīcinātas mazās naturālās zemnieku saimniecības>.

a 2: <Iespējams, ka ir taisnība, ka nebūs daudz tādu, kas gribēs atbraukt atpakaļ, ja var saņemt garantētu, labi apmaksātu darbu aiz robežas>.

a 3: <Ir jābūt tā, ka katra cilvēka paša izvēle ir, vai viņš brauks tur>. <Ir taisnība, ka katra cilvēka paša izvēle ir, vai viņš brauks tur>.

Argumenta struktūra a 3 atbalsta hipotēzi H1, savukārt a1 un a2 hipotēzi H2. Katru hipotēzi atbalsta vairāki argumenti, kurus var sadalīt arvien sīkākās vienībās, kā tas parādīts 3.6. attēlā ar a 1, a 1.1, a 1.1.2 u. tml. Argumentu struktūras hierarhija neatbilst izteikumu lineārai secībai, bieži diskursos izteikumi ir virknēti samērā haotiski. Argumenti bieži tiek lietoti refleksiīvi, atsaucoties uz iepriekš minēto. Turklāt nav izslēgti arī paradoksi. Izteikums a 1 var atbalsēt gan H1, gan H2 vienlaikus. Mēs rēķināties ar to, ka argumentācijā paties izteikums vienlaikus nevar atbalsēt gan hipotēzi, gan tās noliegumu. Īstenībā bieži ir tā, ka izteikumu vērtība diskursa gaitā tik ļoti mainās, ka mēs pat nepamanām, ka iepriekšējais izteikums hipotēzes atbalstam jau kļuvis par tās noliegumu. Pretrunīga argumentācija ir dabiskās valodas neatņemama sastāvdaļa, un bieži diskursa gaitā attīstās jaunas hipotēzes, savukārt iepriekšējās tiek modificētas. Argumenti un to maiņa atkarīga no dalībnieku slēdzienu veikšanas mehānismiem, kas arī tiek pētīti diskursa argumentācijas analizē.

Pragmatikā slēdzieni ir atkarīgi ne tikai no loģikas likumiem šaurā nozīmē⁷¹, bet arī no runas notikuma dalībnieku vārdos neizteiktajiem pieņēmumiem, kas var būt atkarīgi ne tikai no "objektīvajām" zināšanām par pasauli, bet arī no runātāju un notikumu subjektīvās interpretācijas. Interesanti ir pētīt, kāda ir šo pieņēmumu loma un kā to iespējams analizēt. Tas tiks aprakstīts nākamajos piemēros.

Kopējās zināšanas par pasauli, kas kaut kādā veidā parādās valodas izteikumos, lingvistikā ietvertas prezupozīciju teorijā. Prezupozīcijas formulēšana veicama ar slēdzienu jeb inferenču palīdzību. Prezupozīcijas, kā jau iepriekš aprakstīts, ir vai nu vairāk saistītas ar valodas formu (un tad tās robežojas ar semantiskajām implikācijām), vai ar zināšanām par pasauli un situāciju (un tad tās robežojas ar konversacionālajām implikatūrām). Klasiskas prezupozīcijas, kas aprakstītas arī loģikas teorijā, ir eksistences prezupozīcijas. Šlobinska sniegtais piemērs (*Schlobinski* 1996: 204) ir pircēja vēlme iegādāties zīdainim dvieli. Eksistences prezupozīcija pirkšanas sarunā ir divēja esamība. Tā ir tieši atvasināma no izteikuma "Man, lūdzu, dvieli zīdainim" formas. Savukārt implikatūras ir atkarīgas no sabiedrības normām un konteksta:

K: Es gribētu dvieli zīdainim.

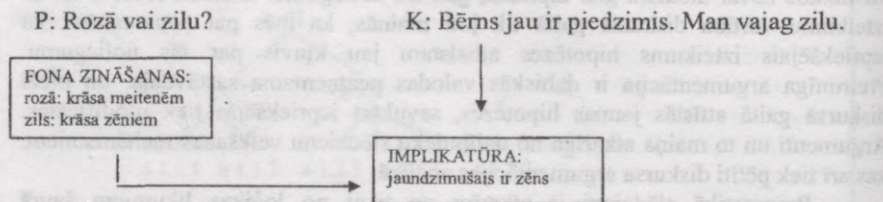
P: Rozā vai zilū?

K: Bērns jau ir piedzimis. Man vajag zilū.

Lai izprastu sarunas kontekstu, jāzina sabiedrības norma, ka rozā krāsa ir domāta meitenēm un zila puikām. Aktualizējot šo zināšanu struktūru, iespējams izdarīt slēdzienu, ka jaundzimušais ir zēns. Implikatūru nav iespējams atvasināt

⁷¹ Zanders (*Sander* 2002: 128 ff.) sniedz pārskatu par *dialoga loģiku*, tomēr nonāk pie secinājuma, ka vismaz divu aspektu dēļ tā nesniedz labāku skaidrojumu nekā formālā loģika, proti, dialoga loģikas likumsakarības ir nejausās un valodas darbību rekonstrukcija nav pietiekama, jo runas darbību pragmatiskais statuss netiek pietiekami ņemts vērā. Dialogiskā loģika tādēļ nav uzlūkojama kā argumentatīvu diskursa teorija, tā, iespējams, ir rekonstruējusi tikai *vienu* loģiski nozīmīgu diskursa veidu, turklāt ignorējot pragmatiski nozīmīgus aspektus.

tikai no izteikuma valodas formas, bet gan no tā satura *un* zināšanām par pasauli. Turklāt šeit skaidri redzams, ka zināšanas par pasauli atkarīgas no runātāju piederības noteiktai sabiedrībai, kultūrai un laikam, jo iespējams, ka daudzās sabiedrībās šādām krāsu asociācijām nav nekādas nozīmes, tādēļ citas kultūras pārstāvji šo implikatūru nevarētu atvasināt. Turklāt iespējams, ka šādam krāsu sadalījumam ir arvien mazāka nozīme, un šī kultūras parādība varētu arī pamazām izzust.

3.7. attēls: Implikatūras piemērs (salīdz. *Schlobinski* 1996: 205)

Kontekstu turklāt var modificēt un paplašināt. Ja A un B veikalā sarunājas un B ir laba bērna mātes Indras draudzene un A viņas paziņa, tad saruna varētu risināties šādi (*Schlobinski* 1996: 205):

- A: Tu Indras mazulim gribi nopirkt divieli?
 B: Jā, bet es nezinu, rozā vai zilu.
 A: Bērns jau ir piedzimis, pērc zilo.

A ir vairāk informācijas nekā B, un B izteikumu pieņem kā patiesu. Ja gadījumā A šaubītos "Kā tu vari zināt, ka bērns ir puika, es tikko viņai zvanīju, un bērns vēl nebija piedzimis," B varētu iebilst: "Indra ir mana labākā draudzene, un tāpēc es visu uzzinu ātrāk. B vārdos izsaka implikatūru, lai apliecinātu sava izteikuma patiesumu. Kontekstu šādi var vēl vairāk paplašināt. Slēdzienu procesā ir svarīgi, kuras implikatūras situācijas kontekstā ir nozīmīgas. Konversacionālo implikatūru izpratnē svarīga ir fona informācija, kas ietverta *konversācijas maksimās* (skat. II 4. nodaļu).

Piemēram, kvantitātes maksima nebūtu ievērota, ja pircējs ienāktu veikalā un uzrunātu pārdevēju: "Es vēlētos dārzenus," nepasakot, kādus dārzenus vēlas. Pircēja sniegtā informācija šajā gadījumā būtu nepietiekama un neatbilstu sarunas mērķim. Kvantitātes maksimas pārkāpums parasti izraisa nepareizu teiktā interpretāciju un tādējādi rada pārpratumus. Modalitātes maksimas pārkāpumu diskusijas dalībnieks J (13. r.) saskata I izteikumā (12. r.), jo sniegtā informācija formulēta neskaidri un šķietami neattiecas uz sarunas tēmu. Konversācijas maksimu pārkāpumi izraisa konversacionālās implikatūras, jo sarunu dalībnieki pieņem, ka partneri rīkojas kooperatīvi un maksimas pārkāpj ar nodomu pateikt kaut ko īpašu. Konversacionālo implikatūru analīze ir svarīga argumentācijas rekonstrukcijas sastāvdaļa. Šajā nodaļā tika aplūkoti tikai daži diskursa analīzes

piemēri. Diskursa analīzi iespējams paplašināt ar konversācijas analīzes metodēm, kas tiks aplūkotas nākamajā apakšnodaļā.

3.2 Konversācijas analīze

Konversācijas analīze 20. gadsimta 70. gados attīstījās galvenokārt ASV. Tās interpretatīvi hermenētiskā pieeja un metodiskie principi (induktīvi, empīriski, saistībā ar kontekstu) guva ievērojamu nozīmi lingvistiskajā pragmatikā.

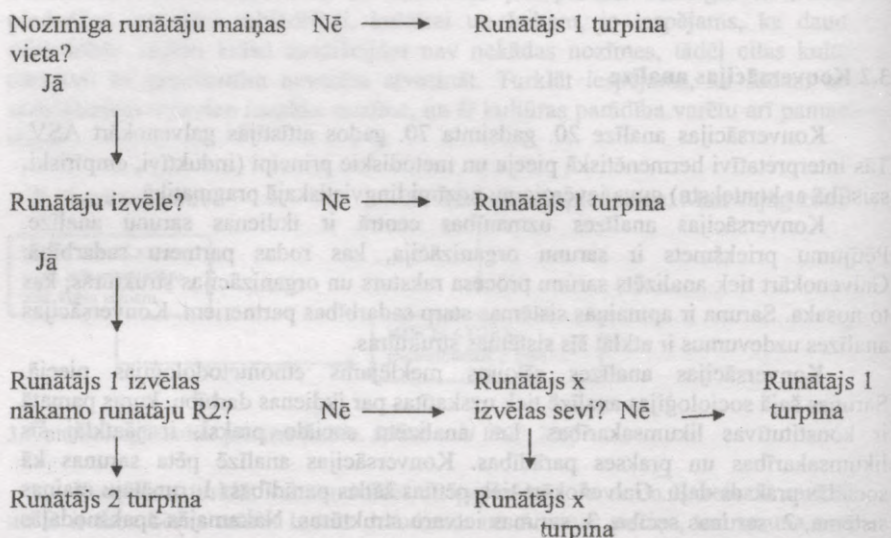
Konversācijas analīzes uzmanības centrā ir ikdienas sarunu analīze. Pētījumu priekšmets ir sarunu organizācija, kas rodas partneru sadarbībā. Galvenokārt tiek analizēts sarunu procesa raksturs un organizācijas struktūras, kas to nosaka. Saruna ir apmaiņas sistēmas starp sadarbības partneriem. Konversācijas analīzes uzdevumus ir atklāt šīs sistēmas struktūras.

Konversācijas analīzes sākums meklējams etnometodoloģijas pieejā. Sarunas šajā socioloģijas analīzē tiek uzskatītas par ikdienas darbību, kuras pamatā ir konstitutīvas likumsakarības. Lai analizētu sociālo praksi, ir jāatklāj šīs likumsakarības un prakses parādības. Konversācijas analīzē pēta sarunas kā sociālās prakses daļu. Galvenokārt tiek pētītas šādas parādības: 1. runātāju maiņas sistēma, 2. sarunas secība, 3. sarunas ietvaru struktūras. Nākamajās apakšnodaļās šīs trīs jomas tiks aplūkotas tuvāk.

3.2.1 Runātāju maiņas sistēma

Ikvienai sarunai ir raksturīga noteikta izteikumu secība. Konversācijas analīzē runātāja izteikumu kopumu, kas ilgst no runas tiesību pārņemšanas no iepriekšējā runātāja līdz šo tiesību atdošanai nākamajam runātājam, sauc par runas gājienu (*turn*). Tas vērsts uz klausītāju. Runas gājienu veido atsevišķi izteikumi, kas sakārtoti noteiktā secībā. Izteikumu secība veido struktūru, kas pakļauta likumsakarībām. Runas gājiens var sastāvēt no vairākiem izteikumiem, piemēram (2) gājienā no divu izteikumu secības. Runas gājieni un izteikumu secība ir konversācijas analīzes pētāmās vienības. Runas gājienu galvenās likumsakarības pētītas vairākos darbos (*Sacks/Schegloff/Jefferson* 1974). Runātāju maiņas sistēma (*turn-taking system*) ir mehānisms, kuru rekursīvi izmanto sarunās. Schematiski to varētu attēlot šādi:

Konversācija

3.8. attēls: Runātāju maiņas sistēma

Ja kādam runātājam ir tiesības runāt, cits runātājs parasti runas tiesības var pārņemt tikai nozīmīgā runātāju maiņas vietā (*transition relevance point, TRP*). Sarunās runātāji parasti nepārtrauc otru nepiemērotā vietā, bet nogaida, kamēr radīsies izdevība ņemt vārdu. Šīs nozīmīgās vietas var atpazīt, jo tās valodā ir izteiktas kā teikuma beigas, parafrāzes, pauzes vai noteiktas partikulas. Nozīmīgu runātāju maiņas vietu var atpazīt arī informācijas struktūras un neverbālu signālu, piemēram, skatienu dēļ. Tādēļ runātāji parasti nerunā vienlaikus, "viens otram virsū", bet ļoti ātri, sekundes simtdaļās, pārņem runas tiesības. Runātājs pats var uzņemties runas tiesības (1) vai iepriekšējais runātājs viņam tās piešķir (2):

(1)P: Kilograms ābolu, tā.

K: Un četrus bumbierus, lūdzu.

(2)P: Kilograms ābolu, tā. Un vēl ko, lūdzu?

K: Un četrus bumbierus, lūdzu.

(1) un (2) piemērā nozīmīgo maiņas vietu signalizē partikula *tā*. (2) piemērā pārdevējs runas tiesības atdod klientam, kurš tās pieņem. Turpretī (1) piemērā klients runas tiesības uzņemas pats. Vienlīdzīga statusa partneru komunikācijā runas tiesības drīkst pārņemt tikai nozīmīgajās vietās, citādi runātāji pārkāpj kooperācijas principu un viņiem jārēķinās ar sankcijām. Savukārt sociāli asimetriskās sarunās augstākstāvošie bieži pārtrauc zemāka sociālā statusa

partnerus arī ārpus nozīmīgajām runātāju maiņas vietām, un sankcijas neseko. Ja runātājs nevilšus pārtraucis sarunu partneri ārpus nozīmīgās maiņas vietas, parasti seko atvainošanās: "Piedod, es tevi pārtraucu!"

3.2.2 Sarunas secība

Runas gājiens sarunā nav izolēts, tas veido attiecības ar citiem runas gājieniem. Ja divi runas gājieni vai viena runas gājiena vairāki izteikumi ir savstarpēji atkarīgi, tie nosaka viens otru, izraisot noteiktas gaidas un interpretāciju. Piemēram, pēc jautājuma parasti sarunu partneris gaida atbildi. Šādi **izteikumu pāri** (*adjacency pairs*) veido konversācijas analīzes struktūras pamata vienības. Raksturīgi piemēri ir jautājums un atbilde (3), sveiciens un atvadīšanās (4):

(3) A: Vai tu man vari iedot pildspalvu?

B: Tūlīt, pagaidi drusku.

(4) A: Sveiki!

B: Sveicināti!

Jautājumiem parasti seko atbilde. Īpaši ritualizēti ir sveiciens. Neatbildēt uz sveicienu drīkst tikai tad, ja sveiciens nav dzirdēts. Neatņemot sveicienu ir ārkārtīgi nepieklājīgi. Pirmā sveiciena daļa izjauc līdzsvaru starp komunikācijas dalībniekiem, savukārt atbildes daļa šo līdzsvaru atjauno. Pāri ir minimāla sarunu strukturālās kopsakarības daļa konversācijas līmenī. Pirmā pāra daļa izraisa gaidas, ka jautājumam sekos atbilde un nevis cits jautājums, savukārt sveicienam sekos atbildes sveiciens, nevis pateicība. Tomēr šī reakcija nav obligāta, bet tikai prioritāra. Iespējams atbildēt arī ar neprioritāru pāra sastāvdaļu, piemēram, uz jautājumu atbildēt ar citu jautājumu:

(5) A: Vai tu rīt iesi uz Ingus dzimšanas dienu?

B: Un tu?

Šajā gadījumā runātājs varētu protestēt, piemēram, "Es tev jautāju, vai tu iesi," jo B nav atbildējis uz uzdoto jautājumu. Šādi pārpratumi ikdienā notiek samērā bieži. Ja runātājs vēlas izvairīties no nevēlamas atbildes, iespējams jau iepriekš virzīt sarunu:

(6) A: Vai tev šovakar jau kaut kas padomā? (iepriekšējs pāris)

B: Īstenībā nē.

A: Varbūt aiziesim uz kino?

B: Labi.

Izteikumu pāri sarunās bieži neparādās atsevišķi, bet kombinācijā ar citiem pāriem. Ja kādu pāri pārtrauc iesprausts pāris, tas tomēr vēlāk tiek noslēgts. Iespējamās dažādas kombinācijas: pāru virknes, iesprausti pāri, pārtraukti saistīti pāri (skat. nākamo attēlu). Nav izpētīts, cik tālu izteikumi var atrasties viens no otra, lai veidotu pāri. Robežas šeit nosaka klausītāja un runātāja atmiņas jauda. Ja izteikums atrodas pārāk tālu no pāra pirmās daļas, iespējams, ka tas jāatkārto, lai atjaunotu aktualitāti.

Pāru virkne

K: Es gribētu kilogramu kartupeļu.

P: Jā.

K: Jaunos, lūdzu.

P: Jā, protams, jaunus.

Iesprausts pāris

K: Puskilogramu tomātu, lūdzu.

P: Spāņu vai vietējos? } iespraudums

K: Vietējos, lūdzu.

K: Tā, te būs.

Pārtraukts saistīts pāris

K: Vai jums šodien ir rožāboli?

P: Jā, cik jums vajadzētu?

K: Kādus divus kilogramus.

P: Atā, pasveiciniet ģimeni!

K2: Jā, paldies. Visu labu.

P: Vai vēl kaut ko?

K: Jā, kilogramu bumbieru.

P: Jā.

pārtraukts saistīts pāris

Pāru secībā var būt arī trīs izteikumi. Tie tāpat kā citi pāri veido minimālas interaktīvas sarunas struktūras. Raksturīgs piemērs ir sarunas starp skolotāju un skolēnu:

Skolotājs: *uzaicinājums*

Kas sarakstījis romānu "Mērnietu laiki"?

Skolēns: *reakcija*

Brāļi Kaudzītes.

Skolotājs: *atsauksme*

Jā, pareizi.

Trīs izteikumu secība veido vienu sarunas vienību, jo nav aplūkojamas izolēti. Turpretī iepirkšanās sarunā trīs izteikumu secība ir skatāma arī kā atsevišķi pāri. Kaut arī pārdevējs ratificē klienta vēlmi un rodas trīs izteikumu virkne, to tomēr var sadalīt atsevišķās analīzes vienībās, tādēļ izteikumi neveido trīsvietīgu nedalāmu izteikumu secību, kā tas ir sarunā starp skolotāju un skolēnu.

3.2.3 Sarunas ietvaru struktūras

Iepriekš aprakstītā saruna veikalā ir runas notikums, kas balstās uz noteiktiem organizācijas principiem, piemēram, runātāju maiņas sistēmu. Šo struktūru summu (to veidu un funkcijas) sauc par **ietvaru** (*Schlobinski* 1996: 214). Ietvarā ietilpst apakšstruktūras, piemēram, pāri un to kombinācijas, ievada un noslēguma struktūras. Šādas ietvaru apakšstruktūras raksturīgas dažādiem sarunu tipiem, kuri tālāk tiks aplūkoti.

Raksturīgas ir ievada un atvadišanās struktūras, kā tas bija redzams arī iepirkšanās sarunā (3.1.1. apakšnodaļā 1.-2. un 38.-39. r.). Sasveicināšanās un atvadišanās struktūras ir ļoti ritualizētas, tās veido "rituālu ietvarus" (*Goffman* 1983). Tām ir ne tikai sarunu sākuma un noslēguma funkcija, bet tās nosaka arī dalībnieku lomas. Sociāli asimetriskās situācijās zemāk stāvošais sveicina pirmais, un augstāk stāvošais uz sveicienu atbild, vai arī otrādi, bet atšķirībā no simetriskām situācijām sasveicināšanos nosaka noteikti standarti, un runas pāri neveidojas nejauši.

- [1 K: Labdien!
2 S: 'bdien!
3 Ko jūs, lūdzu, vēlaties?
4 K: Es gribētu tos te (smejas un rāda uz augļiem).
5 P: mmm (.) Kurus, lūdzu, vēlaties?
6 K: Es gribētu drusku no tiem tur.
7 P: Jā.
8 Tas kopā ir (.) viens lats trīsdesmit.
9 K: Jā. (.)
10 P: Lūdzu, vai vēl kaut ko?
11 K: Tos ar' vēl.
12 P: Tos ar' vēl.
13 (.) Un aiziet tūtē!
14 K: Cik šodien maksā vīnogas?
15 P: Tās? Vienu latu sešdesmit.
16 K: Dodiet man vienu skaistu ķekaru.
17 P: Visskaistāko, lūdzu, to te.
18 K: To uz slimnīcu mazmeitiņai.
19 S: Nu tad jau gan visskaistāko.
20 K: mmm....
21 P: Tā. Pietiks? Vai to arī vēl?
22 K: Jā, lieciet to arī vēl klāt.
23 S: To pašu skaistāko un dārgāko mīļajai mazmeitiņai.
24 K: (smejas)
25 P: Trīs septiņdesmit. Viens divdesmit (.)
26 Vēl kaut ko?
27 C: Labrīt!
28 P: Labs rītiņš!

- 29 K: Četrus ābolus, lūdzu!
- [30 P: mmm (.) Paskatīsimies tur!
- 31 K: Jā, tos pašus. Tie ir labi.
- 32 P: Tie ir vietējie, mūsu pašu, vislabākie (.)
- [33 Trīs septiņdesmit un viens divdesmit un piecdesmit santīmi un kopā pieci četrdesmit.
- 34 K: Tas arī viss, paldies!
- [35 P: (iesaiņo preci). Paldies, paldies! Pieci četrdesmit.
- [36 K: Paldies, paldies!
- [37 P: Jā, paldies!
- [38 K: Uz redzīti!
- [39 P: Jā, atā! Un paldies!

3.9. attēls: Runas pāru piemēri.

Interesanti pētījumi veikti par telefona sarunām, jo tajās ir izslēgta neverbālā komunikācija, tādēļ sasveicināšanās un ievada fāze ir sarežģītāka nekā citās sarunās (Schegloff 1979). ASV pētītās telefona sarunās telefona zvans ir integrēta analīzes sastāvdaļa un veido runas pāra pirmo daļu, kas atbilst uzaicinājumam. sarunas partneris, kurš paceļ klausuli atbild uz šo uzaicinājumu, tādējādi noslēdzot pāri (skat. 7. piemērs 1.-2. r.). Atbildei bieži ir jautājoša intonācija, tādēļ zvanītājam jāatbild, atkal veidojot jautājuma un atbildes pāri:

- (7) 1 Telefons zvana = uzaicinājums
 2 Atbildētājs: Jā, hallo? (atbilde uz uzaicinājumu/jautājumu)
 3 Zvanītājs: Čau!
 4 Atbildētājs: Čau? (atbilde uz sveicienu)
- (8) 1 Telefons zvana
 2 A: Jā, hallo!
 3 B: Sveiks (2.0), te Kārlis.
 4 A: Ā, tu tas esi. Sveiks!

Telefona sarunas turpinājums atkarīgs no tā, vai zvanītājam izdevies identificēt atbildētāju. (7) piemērā 3. un 4. rindā seko sveicināšanās pāris, turklāt atpazīšana ir izdevusies. 3. rindai ir dubultfunkcija, tā vienlaikus ir sveiciens un zvanītāja priekšā stādīšanās. (7) piemērā identifikācija notiek tūlīt, savukārt (8) piemērā identifikācijas problēma tiek atbīdīta uz vēlāku runas pāri, jo atbildētājs uz sveicienu 3. rindā neatbild ar sveicienu bet rodas pauze (sekundāra atbildes reakcija). Zvanītājs nav identificēts. Tikai pēc identifikācijas problēmas atrisināšanas ievada fāzi var uzskatīt par noslēgtu un sākt sarunu.

Noslēguma fāze turpretī nav tik izteikti ritualizēta kā sākuma fāze. Parasti noslēgums tiek atbīdīts uz vēlāku laiku, ievadot to ar iepriekšējiem pāriem:

(9) A: Es tev atsūtīšu vēstuli pa faksu.

B: Jā, labi.

A: Jā, nu tad pagaidām viss.

B: Jā. Nu tad atā.

A: Es tev nākamnedēļ atkal piezvanīšu.

B: Labi, nu tad līdz nākamnedēļai. Atā.

A: Atā. Čau.

Sarunām raksturīgas ne tikai sākuma un noslēguma struktūras, bet arī iekšējās struktūras, piemēram, iepirkšanās sarunā tā bija struktūra "iepirkšanās darbība". Šādas struktūras raksturīgas ne tikai sarunām, bet arī monologiem tekstiem, stāstījumiem, kuros struktūras izpaužas teikumu sintaksē, piemēram ar saikļiem *un tad ...* Arī sarunās pāru struktūras parādās sintakses formā, piemēram, pāra otrajā daļā kā salikti pakārtoti teikumi ar saikli, *ka*. Tādēļ konversācijas analītisko metodi var izmantot arī sintakses pētījumos.

Interesanta pragmatiska parādība ir **reparatūru jeb labojumu organizācija** sarunās (*Schegloff/ Jefferson/ Sacks 1977*). Ar šo mehānismu palīdzību iespējams novērst pārpratumus un atkārtot nesadzirdēto. Reparatūras izraisītājs var būt pats runātājs (10) vai klausītājs (11):

(10) Vai arī, teiksim, ne jau uzreiz, tas ir vienkārši pamazām. Ē (...) astoto klasi (...) nē, devītā klase tagad tā sanāk, ja? Līdz devītai klasei tas vēl paliek, bet vidusskolas ik pa laikam kaut kur kādu slēdz.

(11) **I:** Es no šī raksta sapratu, ka (...) tādas iespējas kā, teiksim turēt pāris gotiņas un cūciņas un varbūt to gaļu kaut kur un (...) un, un (...) visu tos (...)

J: Kā?

I: To visu (...) Jā, tā notiek, Latvijā tirgojas ar to. Latvijā audzē savas cūciņas, audzē savas gotiņas. Ne jau lielos apjomos, bet tikai pa pārišiem un aizved uz tirdziņu un tā ir viņu naudiņa, un viņi var sezonā vismaz kaut ko nopelnīt.

Reparatūras var rasties gan tādēļ, ka runātājam grūti atrast piemērotos vārdus vai arī bez acīmredzama iemesla, ja runātājs papildus vēlas paskaidrot teikto. Turklāt viņš var veikt reparatūru, sarunas partnera aicināts, vai bez uzaicinājuma. Runātāja izteikuma reparatūru var veikt arī otrs sarunu partneris, kaut gan biežāk to veic runātājs pats ar vai bez klausītāja uzaicinājuma.

3.3 Empīriskā analīze: kritika un alternatīvas pieejas

Diskursa un konversācijas analīzes rezultāti liecina, ka vairākas svarīgas pragmatikas parādības, piemēram, runātāju maiņas mehānismi, pāru un reparatūru organizācija varētu būt universālas, kaut gan nav veikti daudzi pētījumi par dažādām valodām un kultūrām. Līdzšinējo svarīgāko pētījumu pamatā ir angļu valoda. Prioritāro atbilžu un iepriekšēju pāru organizācija savukārt varētu būt

vairāk atkarīga no kultūras. Kā norāda Levinsons, reakcija uz komplimentu kā izteikumu pāra otrā daļa amerikāņu un britu angļu valodā ir atšķirīga (Levinson 1983: 369).

No kultūras atkarīgas parādības pēta galvenokārt sarunu **etnogrāfiskajā pieejā** (piemēram, *Baumann & Scherzer* 1974). Turklāt ar šo jautājumu loku nodarbojas arī salīdzinošā pragmatika (skat. turpmākās apakšnodaļas) un sociolingvistika. Etnogrāfiskā analīze pēta sarunu struktūras sabiedrības kontekstā. Centrālā analīzes kategorija ir **runas notikums**, kurā ietilpst tādi faktori kā runātājs, klausītājs, vēstījuma forma un kanāls, kods, vēstījuma saturs un situatīvais konteksts. Pētītie runas notikumi ir iepirkšanās sarunas, lekcijas, stāsti u.tml. Izmantotas ir dažādas analīzes tehnikas. Galvenā datu ieguves metode etnogrāfiskajā analīzē ir novērošana. Pētīt var dažādus runas stilus, piemēram, jauniešu grupās, kas pamatojas uz grupas kopīgām normām un vērtībām. Runas notikuma komponenti ir šādi:

- 1) žanrs: piemēram, iepirkšanās saruna, stāsts,
- 2) tēma: piemēram, diskusija par Eiropas Savienības paplašināšanu,
- 3) funkcija: runas notikuma mērķis,
- 4) notikuma vieta: diskusija universitātes telpā, galdu un krēslu grupējums, laiks,
- 5) dalībnieki: vecums, dzimums, nacionālā piederība, sociālais statuss un citas nozīmīgas kategorijas,
- 6) vēstījuma veids: koda precīzs apzīmējums, verbālā un neverbālā izturēšanās, teksta forma,
- 7) vēstījuma saturs, komunikācijas tēmas,
- 8) darbību secība: piemēram, runātāju maiņa,
- 9) interakcijas likumsakarības,
- 10) interpretācijas normas: vispārīgās un kultūras zināšanas, kas izpaužas implikācijās un prezupozīcijās (salīdz. *Schlobinski* 1996: 219 f.).

Etnogrāfiskā analīze ir kultūrsocioloģiska pieeja, kas tiek izmantota galvenokārt sociolingvistikā, taču tās aspektus veiksmīgi var iekļaut arī lingvistiskās pragmatikas metožu klāstā. Turklāt, kā redzams uzskaitītajos komponentos, piemēram, 3., 8., 9., 10., etnogrāfiskajā analīzē savukārt izmanto lingvistiskās pragmatikas empīriskās metodes.

4 Metapragmatika

Metapragmatika kā atsevišķa joma ir Jākoba Meja izstrādātās pragmatikas teorijas sastāvdaļa. Neviens cits no svarīgākajiem autoriem (*Levinson 1983, Leech 1995, Gazdar 1979*) metapragmatiku nepiemin. Līčs, runājot par metagramatiku, piemin arī valodas lietojuma likumsakarības, tādējādi skaidrojot arī pragmatikas metalīmeni. Jēdziens *metapragmatika* tāpat kā citos vārdu savienojumos ar šo priedēkli lietots līmeņa maiņas apzīmējumam. No augstākā, pāri tiešajai situācijai esošā metalīmeņa mēs aplūkojam un aprakstām lietas un parādības, piemēram, no metavalodas līmeņa mēs veicam izteikumus par valodu:

(1) Šis izteikums ir neskaidri formulēts.

Tāpat no metavalodas līmeņa mēs citējam citu teikto:

(2) Viņa teica: "Es braukšu ceļojumā pa Eiropu."

No metavalodas līmeņa mēs varam aprakstīt arī gramatikas problēmas un parādības:

(3) Vārds, ar kuru apzīmē parādību 'sarkans', angļu valodā ir apzīmētājs, bet inuītu valodā tas ir divdabis. (*Mey 2000: 270*).

Izteikums (3) ir metagramatisks. Tieši tāpat, diskutējot par pragmatikas parādībām, mēs pārvietojamies metapragmatikas līmenī. Metapragmatiku varētu saukt par pragmatisku pragmatikas diskusiju. Parasti mēs ikdienā pareizi rīkojamies pragmatiski pareizi, nemaz par to nedomājot. Tas nozīmē, ka valodas izteikumus mēs reti aplūkojam no metalīmeņa. Parasti tas notiek tikai tad, ja rodas kļūdas, pārpratumi un ir vajadzīgi labojumi. Mejs (*Mey 2000: 278*) metalīmeņa refleksijas trūkumu ilustrē ar šādu aforismu: "Metapragmatikas programmu iespējams attēlot, pārfrazējot Sokrāta teikto: 'Es zinu, ka nekā nezinu' (...) par "'Es nezinu, ka pietiekami daudz zinu.'""

Mejs šo lietojumu uzskata par vienu iespējamo metapragmatikas pamatojumu. Mēs varam izvēlēties, vai ievērot pragmatisko pieklājības principu vai nē, un izteikt par savu izvēli komentārus:

(3) Man pat prātā nenāk izturēties pieklājīgi.

Ja runātājs uzskata, ka viņa mērķim piemērotāks ir pieklājības maksimas pārkāpums, viņš to var metapragmatiski paskaidrot.

Metapragmatiski izteikumi īpaši bieži tiek izteikti situācijās, kurās rodas neskaidrības, pārpratumi vai problemātiskas interpretācijas par izteikumu vai neverbālās izturēšanās jēgu. Kādā starpkultūru skolēnu apmaiņas programmā ar čehu un somu jauniešu piedalīšanos somu meitene saka: „Čehi runā tik daudz un labprāt, mēs nerunājam daudz, mēs labāk klusējam” (*Leiprecht 2002*). Šāds

metapragmatisks izteikums par runāšanas un klusēšanas attiecībām dažādās kultūrās tiek izteikts radušos nesaskaņu dēļ, jo čehu jauniešu izpratnē somi ar viņiem negrib runāt, viņi grib būt atsevišķi un, kā saka čehu jaunieši, „tēlo pieaugušos, negrib ar mums runāties, uzskata mūs par bērniem, jūtas par mums pārāki” (Leiprecht 2002: 235).

Otrais Meja piedāvātais (Mey 2000: 270) metapragmatikas pamatojums ir sarežģītāks. Tas saistīts ar faktu, ka mūsu novēroto pragmatisko faktu skaidrojuma ietvars neietver tikai vienu atsevišķu kontekstu, bet gan daudzu plaša konteksta faktoru kopsakarību. Kā uzsver Mejs, nevienu ikdienas dzīves parādību, nav iespējams aplūkot izolācijā no pārējām. Tas jau tika minēts, runājot par atsevišķām pragmatiskām parādībām, piemēram, prezupozīcijām un implikatūrām. Tomēr tā ir tikai neliela daļa no plašā parādību loka. Makropragmatiskā analīze ir iespējama tikai no metalīmeņa, kas atrodas pāri tiešajam kontekstam. Šo augstākā metalīmeņa analīzi sauc arī par *kritisko analīzi* (skat., piemēram, Jäger 1993 piedāvāto kritiskās diskursa analīzes modeli, kurā lingvistiski pragmatiskajā analīzē ņemti vērā plaša tiešā un netiešā konteksta faktori).

Raugoties no metalīmeņa, ir iespējams pētīt pragmatisko likumsakarību likumsakarības, proti, to kopsakarību augstākā līmenī. Metapragmatikas līmenis palīdz atklāt šķietami universālu principu, piemēram, racionalitātes un kooperācijas principu atkarību no sociokultūras. Starpkultūru pētījumos bieži vien ielavās etnocentriski skaidrojumi, kuros ar amerikāņu un angļu "standartiem" tiek salīdzinātas citas kultūras. Metapragmatikas līmeņa pētījumi parāda, ka šķietami universālie principi nebūt nav spēkā visās valodās un kultūrās. Daudzās kultūrās, piemēram, Karību salās bagātīgs izteiksmes veids tiek vērtēts daudz augstāk nekā taupīga, racionāla izteiksme (Allwood 1976). Bez metalīmeņa iesiastes ir grūti sasniegt pietiekamu distanci, uz kuru "atkāpties", lai saskatītu šādas kopsakarības un principiālas atšķirības starp dažādām kultūrām.

Tāda pati distance nepieciešama, lai izprastu, kā individuāli teksti iekļaujas kopējā sabiedrības diskursā metalīmenī. Tikai sastatot abus līmeņus, iespējams konstatēt, vai individuālais teksts novirzās no sabiedrības normām un interpretācijām - gan oriģinālais jaunrades, gan normu pārkāpuma un kļūdu ziņā.

Pragmatikas metalīmenis nepieciešams, lai interpretētu tekstus un diskursus, kas radušies senāk, piemēram, senāko literatūru vai vēstures avotus. Tikai no pietiekama atstatuma mēs varam pareizi izvērtēt, kā autori agrāk ir lietojuši noteiktus izteikumus. Piemēram, vīriešu dzimtes lietojums profesiju apzīmējumos un sieviešu dzimtes lasītāju ignorēšana, piemēram, darba sludinājumos, kas vairāk bija raksturīgi agrāk, liecina par sabiedrības toreizējo situāciju, kad svarīgākus darba amatus ieņēma tikai vīrieši. Valodas metapragmatiskie priekšnosacījumi galvenokārt izpaužas nevis realitātes parādības, bet gan izteikumu nozīmju sociālie aspekti, kas nosaka arī valodas pragmatisko lietojumu. Sociālie pragmatikas aspekti detalizēti tiks aplūkoti nākamajā nodaļā.

5 Pragmatika, sabiedrība un kultūra

Gan mikro-, gan makrolīmeņa pragmatiskajos pētījumos vienmēr ir iekļauti sabiedrības, sociālo grupu un kultūras aspekti. Lai noskaidrotu, kāda loma ir sabiedrības un sociokultūras aspektu iesaistei pragmatikā, vispirms ir svarīgi norādīt uz dažiem pārratumiem lingvistikas izpratnē. Jautājums par pragmatikas sociālajiem aspektiem bieži tiek saistīts ar attiecību starp lingvistiku kā 'tīru', teorētisku zinātņu un lingvistiku kā valodas praktiskā lietojuma pētniecību. Sociālie aspekti tiek uzskatīti par ārpus valodas esošiem papildus nosacījumiem, kas jāņem vērā lietišķajā valodniecībā. Izplatīts ir arī uzskats, ka pragmatika ir teorētiskās lingvistikas noteikta veida pieceja, kas ņem vērā valodas lietojuma sociālos aspektus. Tomēr, kā norāda Levinsons (1983), šāds uzskats ir vienpusīgs, jo pragmatika kā valodas lietojuma likumsakarību pētniecība ir tieši tikpat teorētiska (teorētiskā pragmatika) un praktiska (lietišķā pragmatika) kā citas valodniecības jomas. Valodas lietojuma sociālie aspekti tieši izpaužas runātāju ikdienas praksē, un to teorētiskā pētniecība ir valodniecības neatņemama sastāvdaļa. Ar valodas lietojuma sociālajiem aspektiem nodarbojas arī sociolingvistika. Levinsons uzsver, ka novilkt skaidru robežlīniju starp sociolingvistiku un pragmatiku iespējams vienīgi, šauri definējot pragmatiku (skat. I. 1. nod.). Sociolingvistika pēta līdzīgus jautājumus kā pragmatika un daudz sniegusi pragmatikas atsevišķu jomu attīstībā, piemēram sociālo deiktisko norāžu un runas darbību lietojuma pētniecībā. Savukārt pragmatika bagātinājusi sociolingvistiku. Lai izprastu valodas lietojuma sociālo nozīmi, vispirms ir jāanalizē struktūra un procesi, kas nosaka valodas interakciju, piemēram, diskursa mehānismi. Pragmatika pēta valodas lietojuma pamata struktūras un procesus sabiedrībā. Turklāt jāņem vērā ne tikai sabiedrība plašākā nozīmē kā cilvēku sadzīve un darbība pārindividūālā līmenī, bet arī atsevišķu sociālo grupu un kultūru (skat. nākamo III. 6. nodaļu) ietekme uz pragmatikas struktūrām un procesiem.

5.1 Sociālais konteksts

Jākobs Mejs (Mej 2000) uzdod jautājumu: "Kas īsti ir domāts ar *mūsu*, sakot *mūsu valoda*?" Valodas izteikumi un diskursa struktūras dažādos sociālos kontekstos ir atšķirīgi, tie ir vairāk vai mazāk formāli un institucionalizēti, vairāk vai mazāk atbilst sabiedrības normām, piemēram, priekšstatiem par standarta valodu.⁷² Sociālais aspekts ir izteikumu konteksta sastāvdaļa. Konteksta jēdziens ir cēlies no latīņu valodas *con-textus* un nozīmē kopsakarību. Komunikācijas teorijā šis jēdziens ir lietots plaši un ietver visus komunikācijas situācijas elementus, kas sistemātiski nosaka izteikumu produkciju un sapratni. Saskaņā ar Busmanes piedāvāto definīciju, pastāv trīs konteksta pamattipi: "(a) runas situācijas vispārīgais konteksts, kas ietver izteikuma vietu, laiku un darbības kopsakarību, (b)

⁷² Dažādās sabiedrībās pastāv noteiktu valodas dialektu vērtību sistēma, piemēram, literārā valoda tiek vērtēta augstāk nekā noteikti reģionāli dialekti vai to cilvēku valoda, kuri valsts oficiālo valodu apgūst, bet nepārvalda pilnīgi.

runātāja un klausītāja attiecības personīgais un sociālais konteksts, viņu attieksmes, intereses un zināšanas un savstarpējie priekšstati par sarunas partnera zināšanām, (c) valodas konteksts (ko papildina neverbālie žesti un mīmika), kas gramatiski un semantiski saista izteikumus un vienlaikus ar deiktisko norāžu un pragmatisko indikatoru, piemēram, modālo partikulu palīdzību iesaista izteikumus situatīvajā kontekstā. Aktuālā izteikuma nozīme veidojas visu elementu sadarbībā" (*Bußmann* 2002: 374). Runātāja un klausītāja priekšstati un zināšanas var sakrist, daļēji sakrist vai atšķirties. Šie priekšstati un zināšanas atkarīgi no komunikācijas dalībnieku iepriekšējās pieredzes, kas veidojusies noteiktā sabiedrībā un kultūrā lokālā un globālā kontekstā, piemēram, mācoties valodu noteiktā skolā, augstskolā, lietojot to noteiktā vidē un apgūstot jaunas vides ar atšķirīgiem nosacījumiem. Iegūtās zināšanas par pasauli pragmatikā var analizēt ar prezupozīcijas, tas ir, iepriekšēju pieņēmumu jēdziena palīdzību. Šādi iepriekšēji pieņēmumi raksturīgi noteiktām sabiedrībām un kultūrām un veido to runātāju "fona zināšanas".

5.2 Pragmatisko prezupozīciju sociokultūras aspekti

Pragmatisko prezupozīciju atkarība no kultūras īsi jau pieminēta iepriekš (skat. II. 3. nod.). Šajā nodaļā plašāk un detalizētāk aplūkosim prezupozīcijas jēdziena sociālos un kultūras aspektus. Izteikumu izpratnes sociokultūras⁷³ priekšnoteikumi vai komponenti veido tā saucamās fona zināšanas. Interesanti ir pētīt, kā fona zināšanas ietvertas izteikumos un kā izteikums prezupozīcijas zināšanas.

Vispirms jāuzsver, ka nepastāv tikai viens prezupozīcijas veids. Kā jau iepriekš minēts, prezupozīcijas ir vairāk vai mazāk atkarīgas no ārpus valodas pastāvošās īstenības.⁷⁴ Tādējādi iespējams definēt divus prezupozīciju veidus:

- a) prezupozīcijas, kas ir saistītas ar valodas kompetenci un iekļaujas tajā (valodas vai citas zīmju sistēmas prezupozīcijas, kas nepieciešamas valodas izteikumu radīšanai),
- b) prezupozīcijas, kuras var noteikt tikai ar sociokultūras zināšanu palīdzību (izteikumu veidošanas un izpratnes sociokultūras priekšnosacījumi, ārpus valodas esošais darbības un situācijas konteksts) (salīdz. *Ulfsg* 1997: 329).

Valodas izteikumu priekšnoteikums ir noteikts zināšanu daudzums, kas daļēji sastāv no valodas valodas zināšanām, daļēji no sociokultūras komponentiem. Pastāv ne tikai tīras valodas prezupozīcijas un tīras sociokultūras konteksta radītās prezupozīcijas, bet arī jaukta tipa prezupozīcijas, kurās dažādās attiecībās ir saistīti abi aspekti. Valodas kompetence, proti, valodas sistēmas sintaktisko, semantisko

⁷³ Jēdzienā *sociokultūra* ietverti gan sabiedrības aspekti plašākā nozīmē, gan atsevišķas kultūras aspekti, piemēram, valodas piederība, piederība noteiktai sabiedrības grupai.

⁷⁴ Tomēr atšķirībā no konversacionālajām implikatūrām tām nav obligāti jābūt komunikatīvai funkcijai. Klausītājam nav obligāti jāuztver runātāja izteikumu prezupozīcijas, lai saprastu, kas ar teikto domāts. Taču prezupozīcijām var būt arī komunikatīva funkcija (salīdz. *Ulfsg* 1997: 324). Runas notikuma dalībniekiem vajadzētu būt tam pašam prezupozīciju apjomam, lai izvairītos no pārpratumiem un būtu iespēja darbības koordinācija. "Prezupozīcijas gadījumā ne tikai tiek atzīta faktu patiesība, bet tiek pieņemts, ka sarunu partneris arī to atzīst." (*Stalnaker* 1974: 157)

un pragmatisko likumsakarību zināšanas, ir izteikumu sapratnes priekšnoteikums. Taču nepieciešama arī sociokultūras kompetence, kas sastāv no dažādām un daudzveidīgām sociokultūras prezupozīcijām. Tajās ietilpst "sociālo normu sistēmas", "loģiskās argumentācijas normu sistēmas", "realitātes kategoriju sistēmas dažādās jomās", piemēram, sabiedrības dažādās grupas, "zināšanu organizācijas formas", "zināšanu iedalījums" atsevišķās nozarēs u. tml. (salīdz. Hempfer 1981). Šīs sociokultūras sistēmu zināšanas ietver noteiktas klasifikāciju sistēmas, kas palīdz izprast to, kā ir organizēta pasaule. Arī Sērļs savā teorijā ir sniedzis skaidrojumu, ko nozīmē fakts, ka noteiktas sociokultūras fona zināšanas ir izteikuma prezupozīcijas pamatā. Veicot prezupozīcijas analīzi, iespējams rekonstruēt fona zināšanas. Lai šo analīzi veiktu, vispirms jāaplūko prezupozīcijas jēdziens plašākā implicēto jeb ietvertu zināšanu kontekstā. Implicētās zināšanas Sērļs (Searle 1987) sauc par fona zināšanām ("*background knowledge*"). Tās nav teorētiskas zināšanas *par* lietām un parādībām ("*knowing, that*"), bet gan procedurālas zināšanas, *kā* saistīt un interpretēt noteiktas parādības. Procedurālās zināšanas var pārvērst teorētiskajās zināšanās jeb propozīcijās *par* lietām un parādībām. Fona zināšanas saskaņā ar Sērļa teoriju vēl var iedalīt

- a) pamata zināšanās (piemēram, cilvēku runasspēja) un lokālās sociokulturāli apgūtās pamattehnikās un praktiskās pieejās,
- b) tām raksturīgi aspekti, "kādas ir lietas un parādības" (piemēram, cik cieti vai mīksti ir priekšmeti) un "kā darīt noteiktas lietas".

Sērļs savā teorijā diemžēl nav izstrādājis metodisku pieeju, kā analizēt fona zināšanas. Vislabāk tās konstatējamas, ja komunikācijas neizdodas, jo šādos gadījumos tās izvirzās priekšplānā un nepaliek apslēptas. Fons pret izteikumu ir kauzalitātes jeb cēloņu un sekū attiecībās. Fons ir nepieciešams, bet ne pietiekams priekšnosacījums sapratnei, vēlmēm, nodomiem. "Nekas mani nepiespiež pareizi saprast izteikuma "Atver durvis!" semantisko saturu, taču bez fona sapratne nebūtu iespējama. Ikvienai sapratnei nepieciešams kaut kāds fons." (Searle 1987: 200) Fona kauzālā loma sniedz priekšnoteikumus, lai varētu īstenoties runātāju nodomi.

Fona zināšanu sociokultūras aspektus savā teorijā skaidro arī Habermāss. Viņš komunikatīvo darbību iedala *formāli pragmatiskajā* un *sociāli zinātniskajā* "dzīves pasaules" (*Lebenswelt*) jēdzienā. Prezupozīciju analīze sniedz iespēju formāli pragmatiski rekonstruēt dzīves pasauli. Tematiskās zināšanas sastāv no izteikumu propozīcijām un pieejamas tiešai analīzei. Savukārt vispārīgās zināšanas, kas izteikumos neizpaužas tieši, ietver sociokultūrā iegūtas implicētas nozīmes un to analīze iespējama tikai kā prezupozīciju analīze. Tās iekļauj arī konteksta zināšanas un veido runas darbību "pragmatiskus priekšnoteikumus", kuru pārkapšanas gadījumā rodas pārpratumi, kas jānoskaidro, lai būtu iespējams turpināt komunikāciju. Dzīves pasaules priekšnosacījumu jeb prezupozīciju eksistence ir nepieciešama, lai veidotu, izteiktu un saprastu teikumus. Habermāsa piedāvātā prezupozīciju definīcija ietver trīs komponentus:

- 1) izteikuma priekšnoteikums jeb prezupozīcija ir sintatiskā, semantiskā un pragmatiskā valodas kompetence,
- 2) izteikuma priekšnoteikums ir situācijas un konteksta zināšanas,

3) izteikuma priekšnoteikums ir noteiktas dzīves pasaules fona zināšanas (Habermas 1984).

Visu trīs līmeņu priekšnoteikumu analīzē sabiedrības, sociālo grupu un kultūras analīze veido prezupozīciju analīzes neatņemamu sastāvdaļu. Tā ir svarīga arī pirmajā valodas kompetences līmenī, jo valoda ir kultūras un sabiedrības daļa. Kultūru un sociālo kompetenci savukārt nevar uzskatīt tikai par valodas kompetences papildinājumu, jo valoda ir sociokultūras sistēmas satāvdaļa. Nākamajā nodaļā pievērsīsimies kultūras un starpkultūru pragmatikai.

6 Salīdzinošā pragmatika

Salīdzinošās pragmatikas divas galvenās pieejas ir kontrastīvā pragmatika un starpkultūru pragmatika. Kontrastīvajā pragmatikā pēta valodas pragmatiku autentiskā vienas valodas un kultūras kontekstā un veic sastatāmu salīdzinājumu ar citas valodas un kultūras pragmatiku. Savukārt starpkultūru pragmatikā empīriski pēta reālas dažādu kultūru un valodu runātāju sarunu situācijas, kurās notiek tieša interakcija.

6.1 Kontrastīvā pragmatika

Kontrastīvās pragmatikas uzdevums ir parādīt pragmatiskos kontrastus starp valodām un analizēt valodu struktūras un funkciju attiecību diferences (*Hinnekamp* 1992). Kļūdas un nesaprašanās starpkultūru komunikācijā rodas pragmatisko interferenču dēļ (*Plaude* 2003). Tās izraisa neadekvātu kultūras parādību interpretāciju, jo sarunu dalībnieki ierastos kultūras un valodas standartus otrā valodā un kultūrā lieto situācijās, kurās tie nav spēkā, piemēram, izsaka komplimentus nepiemērotās vietās, uzrunā partnerus ar "tu" nevis ar "Jūs", uzbāžas ar pārāk tiešiem jautājumiem, runā aplinkus, kad jāizsakās skaidri un precīzi. Šādas kļūdas varētu uzskaitīt vēl un vēl.

Kontrastīvajā pragmatikā salīdzina runas darbības un mēģina tās "iztulkot" otrā valodā. Tajā izmanto komunikācijas etnogrāfijas metodisko pieeju. Runas darbības funkciju vispirms analizē dotajā sociokultūras un lingvistiskajā sistēmā un tad meklē līdzīgas vai ekvivalentas valodas darbības citās kultūrās (*Hinnekamp* 1992). Visvairāk pētītas izteikti automatizētas runas darbības, piemēram, uzrunas un pieklājības frāzes. Šāds izteikti ritualizēts un standartizēts runas darbību salīdzinājums ir svarīgs, jo tās tiek lietotas ļoti konvencionāli, tādējādi to jūtīgās pragmatiskās un sociokulturālās funkcijas bieži paliek apslēptas. Interesanti pētījumi veikti par formalitātes pakāpēm, titulu lietojumu, deminutīva funkcijām vācu un latviešu valodās (*Plaude* 2003).

Kontrastīvās pragmatikas īpatnība ir valodas darbību kontrasts to primārajos dzimtās valodas un kultūras kontekstos. *Hinnekamp* (*Hinnekamp* 1992:128) pamatoti uzsver, ka šāds salīdzinājums ir fiktīvs un ignorē sarunas, kurās dažādu kultūru runātāji tiešām satiekas un runā viens ar otru. Kontrastīva salīdzinājuma priekšrocība ir runas darbību autentiskums dzimtās valodas un kultūras vidē, tomēr šis salīdzinājums ir konstruēts, nevis iegūts reālā starpkultūru komunikācijā.

Empīriskie pragmatikas pētījumi, kas analizē reālu starpkultūru komunikāciju ar dažādu valodu un kultūru pārstāvju līdzdalību, ir starpkultūru pragmatikas darba lauks.

6.2 Starpkultūru pragmatika

Interesantu pētījumu par starpkultūru pragmatiku un kultūru vērtībām piedāvā Anna Vierzicka (*Wierzicka* 1991). Viņa vairākas pragmatikas parādības, piemēram, netiešo izteiksmi, konversācijas stratēģijas, partikulu lietojumu u.c. salīdzina dažādu, piemēram, amerikāņu, austrāliešu, itāļu, poļu un krievu starpkultūru saziņā. Vierzickas pētījumu rezultāti rāda, ka dažādās valodās eksistē pragmatiskas universālas parādības, kuru pamatā ir viena un tā pati struktūra.

Pēdējā laikā visvairāk diskutētā ir Džona Gumperza (*Gumperz*) un viņa sekotāju darbi (*Gumperz & Roberts* 1978). Savu pieeju autors pats definē kā *interpretatīvo sociolingvistiku*. Salīdzinājumā ar kontrastīvo pragmatiku viņa pieeja ir izteikti interakcionāla un empīriska. Nesaprašanos starpkultūru komunikācijā Gumperzs skaidro ar kultūras *inferenču* jeb slēdzienu rašanos. Pieņēmumi, slēdzieni, interpretācijas aktuālajā komunikācijā pamatojas uz *konteksta norādēm*. Tās var izpausties kā intonācija, runas temps un ritms, akcents, skatiens, laiks (pauzes, runāšana vienlaikus), runas stila līmenis, leksiskas variācijas un valodas formulējumi (*Auer* 1986: 26). Konteksta norādes sarunas dalībniekos aktualizē fona zināšanu shēmas, ar kuru palīdzību tiek radīts kopējs interpretācijas ietvars. Sarunas dalībnieku uzdevums ir "veikt valodas darbības un vienlaikus padarīt tās interpretējamas, konstruējot kontekstu, kuros tās iekļaujas" (*Auer* 1986: 23). Kontekstualizācija ir svarīga ne tikai starpkultūru komunikācijā. Tā ir ikvienas komunikatīvas kooperācijas priekšnosacījums. Taču tieši starpkultūru jomā šī pieeja īpaši labi palīdz izskaidrot nepareizas interpretācijas un nesaprašanās gadījumus.

Kontekstualizācijas norādes parasti apgūst savā kultūras vidē, tādējādi tās kļūst par pašsaprotamām normām, kas gandrīz nepakļaujas apzinātai kontrolei. Tādēļ starpkultūru komunikācijā tās nemanot izraisa pārpratumus. Ja sarunu dalībnieki mēģina labot savus izteikumus, tas nenovērš problēmu, jo reparatūras un piemērošanas stratēģijas arī ir pakļautas kultūras normām.

Gumperzs un līdzautori min starpkultūru komunikācijas trīs neizdošanās iemeslus:

- 1) dažādi kultūras pieņēmumi par situāciju, kā arī piemēroto izturēšanos un sarunas mērķiem,
- 2) dažādas sarunas informācijas un argumentācijas struktūras,
- 3) atšķirīgs runas veids, piemēram, neapzināts atšķirīgu valodas normu lietojums attiecībā uz uzsvāru, loģikas izteiksmes līdzekļiem, sarunas jēgas nozīmīgumu un attieksmēm." (*Gumperz, Jupp & Roberts* 1979: 5)

Gumperzs un viņa līdzstrādnieki pētījuši starpkultūru komunikāciju starp britiem un ieceļotājiem no Indijas un Karību salām. Viņi secina, ka komunikācija neizdodas galvenokārt tādēļ, ka abas puses sarunā sistemātiski pastiprina nelielas atšķirības valodas normās. Tas bieži vien ir iemesls, kādēļ tiek noraidīti darba kandidāti pieņemšanas sarunās. Gumperzs apraksta piemēru ātrās apkalpošanas restorānā Hītrovas lidostā (*Gumperz* 1982). Restorāna apkalpotājs, kurš izceļojis no Pakistānas, jautā viesiem, vai viņi vēlas arī mērci. Jautājumu "Mērci?" viņš

uzdod, kā pieradis savā dzimtajā valodā ar krītošu intonāciju, nevis kā angļu valodā ar kāpjošu. Restorāna apmeklētāji viņa jautājumu saprot nevis kā pieklājīgu: "Vai Jūs pie ēdiena vēlaties arī mērci?", bet gan: "Vai tad neredzat, ka ir vēl arī mērce!". Parasti sarunu dalībnieki neizprot šādu pārpratumu izcelsmi. Īpašos starpkultūru treniņos uzņēmumu darbiniekus māca ieraudzīt kultūru atšķirības un ar tām apieties.

Kultūru un valodas normu atšķirības nav vērojamas tikai starp dažādām un ģeogrāfiski tālām valstīm. Hinnekamps (*Hinnekamp* 1992: 131) apraksta gadījumu, kad kā vācietis Dānijas mēbeļu veikalā pie kases atklāj, ka nav paņēmis līdzi maku ar kredītkarti. Dāņu pārdevējs, kurš viņu pirms tam ļoti laipni apkalpojis, pie kases nosaka tikai "Jā, jā." Šis "Jā, jā" tiek izteikts krītošā intonācijā. Pircējs secina, ka dāņu pārdevējs viņu neuzskata par solīdu klientu un domā apmēram tā: "Tā jau ir, izmeklē visdārgākās mantas, bet, kad jāmaksā, maku esot aizmisis." Pircējs taisnojas: "Man tiešām žēl. Vakar maks vēl man bija žaketes kabatā. Es tūlīt aizbraukšu tam pakal un pēc pusstundas būšu atpakaļ." Turklāt pircējs klusībā ir nikns par pārdevēja nepieklājīgo uzvedību. Taču viņam pēkšņi ienāk prātā, ka dāņu valodā šādi izteikts "Jā, jā" nozīmē: "Es saprotu, tas ir o.k.. Viss kārtībā, nav nekādu problēmu". Pircējs dāņu valodas normu nepieļaujamā veidā pārcēla uz vācu valodu un interpretēja saskaņā ar vācu valodas standartiem. Šādi mazi pārpratumi bieži izraisa nopietnu nesaprašanos. Līdzīgi piemēri minēti nodaļā par deiktiskajām norādēm un pieklājību (skat. II.5.3.6).

Radegundis Štolce, pētot lietuviešu valodu, secinājusi, ka tai raksturīgs "Austrumeiropas "izpušķotais" stils", kurā valodas izteikumus papildina ar gariem paskaidrojumiem. Viņa norāda uz to, ka vācu valodā lasīti referāti lietuviešu klausītājiem varētu likties pārlieku sausi un neinteresanti, jo nav "izdaiļoti" ar skaidrojumiem un parafrāzēm. Savukārt no lietuviešu valodas tieši tulkoti referāti vācu klausītājos varētu izraisīt liekvārdības iespaidu un garlaikot. Šādas īpatnības sevišķi svarīgi ņemt vērā tulkojot, citādi starpkultūru komunikācija var neizdoties, jo tiek ignorēti klausītāju priekšstati par atbilstošu izteiksmes veidu (salīdz. *Stolze* 1999: 216). Neizprotot šādu pragmatisku atšķirību nozīmi, komunikācijas dalībniekiem var neizdoties izkļūt no apburtā loka. Gumperzs norāda, ka tas var ietekmēt spriedumus par sarunu partneru kompetenci un izraisīt stereotipus priekšstatus un diskrimināciju, kā tas, piemēram, bieži notiek angļiski runājošajās valstīs ar darba kandidātiem no Āzijas valstīm (*Gumperz* 1982 a).

Komunikācijas veiksmē saskaņā ar Gumperza teoriju atkarīga no tā, vai komunikācijas dalībnieku interpretācijas shēmas sakrīt un vai ir iespējams tās satuvināt, apmainoties ar informāciju par kontekstualizācijas norādēm. Ja apmaiņa neizdodas, rodas pārpratumi.

Starpkultūru pragmatikas kritika

Starpkultūru pragmatikas pieceja gan teorētiskā, gan metodoloģiskā un empīriskā ziņā ir samērā plaša, jo apvieno etnogrāfiskus, konversācijas analītiskus un kognitīvus komponentus, tomēr tajā vērojami arī vairāki trūkumi. Piemēram, Gumperza pētījumi veikti galvenokārt par angļu valodas dažādiem variantiem.

Turklāt no citām kultūrām nākošie runātāji tiek uzskatīti par tiem, kuri mācās angļu valodu un vēl nav sasnieguši pilnīgu pragmatisku kompetenci. Deficīta perspektīva raksturīga daudziem pētījumiem, kas balstās uz interferences teoriju un apraksta sarunu partneru kompetences trūkuma dēļ radušās kļūdas, pārnesot savas valodas un kultūras lietojumu uz mērķa valodu. Retāk veikti pētījumi par starpkultūru komunikāciju starp vienlīdzīga statusa sarunu partneriem. Turklāt starpkultūru pragmatikā pētīti galvenokārt *lokāli* pārpratumi un *lokāli* komunikācijas līdzekļi. Netiek iesaistīti tādi parametri kā runātāju sociālā piederība un viņu komunikācijas stratēģijas. Starpkultūru pragmatikā turklāt vienmēr netiek precīzi noteikts, kādā izpratnē lietots jēdziens *kultūra*. Ar šī jēdziena palīdzību tiek skaidroti komunikācijas neveiksmju gadījumi, taču pats jēdziens netiek tematizēts. Lai runātu par starpkultūru komunikāciju, jābūt izpildītiem vismaz šādiem priekšnoteikumiem, kurus piedāvā Hinnekamps (1992: 142):

- Pastāv dažādas, atšķirīgas kultūras.
- Kultūra atrodas ciešā saistībā ar komunikāciju. Pragmatika ir komunikācijas daļa.
- Komunikācijas dalībnieki ir kādas kultūras dalībnieki.
- Kultūras aspekti izpaužas komunikācijā.
- Būt kādas kultūras dalībniekam nozīmē noteikta *veida* komunikāciju.
- Kopēja kultūras piederība atvieglo komunikāciju. Piederība atšķirīgām kultūrām var radīt sarežģījumus komunikācijā.

Pēdējā nosacījumā Hinnekampa minētais vēl jāpapildina: piederība dažādām kultūrām var ne tikai apgrūtināt komunikāciju, bet sniedz arī īpaši lielas iespējas kultūru savstarpējas bagātināšanās procesā. Kultūra turklāt saprotama galvenokārt nevis kā radītās materiālās un garīgās vērtības, bet gan kā veids, kā cilvēki izsakās, kā viņi savstarpēji saista dažādas dzīves sfēras.

Gan kontrastīvajā, gan starpkultūru pragmatikā sarunu dalībnieki tiek aplūkoti kā atkarīgi no savas kultūras. Netiek ņemti vērā sociālie identifikācijas faktori, kā arī iespējamā novirze no "savas" kultūras, citas kultūras stratēģiju un izteiksmes līdzekļu lietošana. Ir apšaubāms, vai kontrastīvajā pragmatikā konstatētās pragmatiskās normas, kas pastāv pašu kultūras ietvaros, saglabājas un tiek ievērotas arī starpkultūru komunikācijas situācijās. Turklāt īpaši kontrastīvā pragmatika balstās uz pieņēmuma, ka jebkura veida nesaprašanās balstās uz valodas līdzekļu interferenci. Tie neizdošanās iemesli, kuri atrodas ārpus konkrētā valodas lietojuma, piemēram, sociāli strukturālie faktori, praktiski netiek ņemti vērā. Gumperzs gan norāda uz sabiedriskajām komunikācijas neizdošanās *sekām*, piemēram, diskrimināciju un stereotipu veidošanos (Gumperz 1983).

Gumperza pētījumos nav pētītas daudz kultūru sabiedrības *kopējās* interaktīvās normas. Tās var aptvert gan visu sabiedrību, gan atsevišķas sfēras, piemēram, komunikāciju dažādu tautību jauniešu starpā un ietekmēt sarunu dalībnieku pragmatisko runas darbību.

Neraugoties uz trūkumiem, starpkultūru pragmatikā līdz šim viskonsekventāk un plašāk pētīta tiešā interakcija starp dažādu kultūru runātājiem. Svarīgi analizē iesaistīt gan *primārus kontroles mehānismus* (Hinnekamp 1992: 147), piemēram, runātāju maiņu, sarunas iesākumu un noslēgumu u. tml., gan *sekundārus kontroles mehānismus* (Hinnekamp 1992: 148), kas aptver tehnikas, ar kurām labo un koriģē primāro mehānismu traucējumus, piemēram, izturēšanos pārtraukšanas gadījumā. Ja runātājs tiek pārtraukts, viņš var runāt skaļāk, atkārtot teikto vai aizstāvēt savas runas tiesības metapragmatikas līmenī, tās formulējot. Kontroles mehānismi var būt gan apzināti, gan neapzināti, un tie balstās uz runātāju valodas un kultūras kompetenci. Starpkultūru komunikācijā sekundāro kontroles mehānismu loma salīdzinājumā ar intrakulturālo komunikāciju pieaug.

Kā jau iepriekš minēts, līdz šim pragmatiskas pētījumi starpkultūru komunikācijā aprobežojās galvenokārt ar mikrostrukturālas līmeņa analīzi. Analīzes skaidrojuma spēks pieaug, ja tajā izdodas iesaistīt komunikācijas makrolīmeni, piemēram, sabiedrības strukturālos un institucionālos nosacījumus, kas izpaužas arī komunikācijas mikrolīmenī. Šāds faktors varētu būt, piemēram, interakcijas kārtība (Goffman 1983), kas pastāv noteiktā kultūrā. Tā aptver intersubjektīvas rīcības normas, kas nosaka gan paštēla izpausmes veidus, gan citu runātāju statusu. Makrolīmeņa analīzē varētu iesaistīt arī sabiedrības normas, simbolus, dzīvesstila izpausmes veidus (*habitus*) (Bourdieu 1977). Arī komunikācija ir valodas kompetences izpausme, tātad komunikācijas dalībnieka sabiedriskā statusa izpausme, lingvistiskais *habitus* (Bourdieu 1977). Piemēram, noteiktu izteikumu un vārdu izvēle liecina par runātāja sociālo piederību vai vēlmi kādai grupai piederēt. Tāpat kā šikas mašīnas, mājas un apģērbu komunikācijas dalībnieki var lietot šikus izteicienus. Šādi simboli sabiedrībā veido pašsaprotamus komunikācijas priekšnosacījumus (prezupozīcijas).

Makrolīmeņa faktori ir daudzveidīgi un grūti aptverami. Hinnekamps piedāvā minimālos nosacījumus, kas nodrošina veiksmīgu analīzi:

- 1) Starpkultūru komunikācijā ir jāpēta tiešas sarunas situācijas.
- 2) Tajā jāpēta gan formāli semantiskā kompetence, gan grūti apgūstamā pragmatiskā, konversacionālā un interpretatīvā kompetence.
- 3) Komunikācijas izdošanās nosacījumi jāpēta tāpat kā neizdošanās nosacījumi.
- 4) Analīzē jāiesaista gan tieši izstrādāti kodu un kategorijas, gan kategorijām pāri stāvoši skaidrojumi.
- 5) Kategorijām pāri stāvoši skaidrojumi jāsaista ar ārpus valodas pastāvošo īstenību. Tiem metodoloģiski jābūt interpretējamiem un jāuzrāda gan sabiedrības struktūras nosacījumi, gan komunikācijas iekšējie mehānismi (salīdz. Hinnekamp 1992: 165 f.).

IV Didaktiski aspekti: komunikatīvi pragmatiskās kompetences apguve

Ikdienas sarunās bieži gadās dažādi pārpratumi, piemēram, cepot kopā picu, draudzene uz jautājumu "Vai tev mājās ir sāls?" atbild "Jā," nepasakot, kur sāls atrodas. Šādi pārpratumi rodas komunikatīvi pragmatiskās kompetences trūkuma dēļ. Gramatiski saruna ir pilnīgi korekta un uz jautājumu sniegta pareiza atbilde. Taču pragmatiski runātāja pilnīgi neņem vērā jautātāja teiktā jēgu, proti, "Iedod man, lūdzu, sāli vai pasaki, kur tas ir, lai es to varu paņemt pats," un gaidīto atbildi tā arī nesniedz. Šādi pārpratumi rodas ne tikai, mācoties svešvalodas, bet arī dzimtajā valodā. Kaut arī, lietojot dzimto valodu, pragmatisko kompetenci mēs praktiski apgūstam un pilnveidojam katru dienu, jābrīnās, cik daudz pārpratumu tomēr rodas tās trūkuma dēļ. Ja sarunu partneris kādam jautā "Kā klājas?" un uzrunātais sāk stāstīt par atveseļošanos no gripas, kas ilga veselu nedēļu, tā parasti ir pragmatiska kļūda, jo jautājums "Kā klājas?" ir domāts kā sveiciens un piemērotā atbilde ir "Paldies, labi." Sarunu partneris, it īpaši mazāk pazīstams, negaida garu un patiesu fiziskā un garīgā stāvokļa aprakstu.

Mācoties valodas, svarīgi apgūt ne tikai gramatisko kompetenci, bet arī komunikatīvi pragmatisko kompetenci, lai attiecīgajā valodā apgūtu ilokutīvo zināšanu sistēmu par to, kā un kādās situācijās izteikties tā, lai sasniegtu noteiktus mērķus. Iedomāsimies marsieti, kurš pēc gramatikas grāmatas apguvis kādu no cilvēku valodām, ierodas uz zemes un mēģina to lietot, pilnīgi nezinot, kas jāsaka kādās situācijās. Līdzīgi mēs rīkojamies, ja mācāmies svešvalodas tikai pēc gramatikas grāmatas, bet nemēģinām to lietot sarunās dažādās situācijās. Piemēram, latviešu valodā teicienu "Gaidi ar maisu!" kā atbildi uz ierosinājumu iet iepirkties latviešu valodas kursa students varētu saprast nevis, kā izteikums tiešām domāts, proti: "Liec mani mierā!", bet gan pārprast kā uzaicinājumu sameklēt piemērotu iepirkumu maisiņu un kādu brītiņu gaidīt, kamēr sarunu partnerim būs laiks doties uz veikalu un nevis kā uzaicinājumu likt sarunu partneri mierā, jo viņam nav laika vai vēlēšanās nekur iet. Tādēļ students izvēlas atbildi: "Jā, labi, bet cik lielu?"

1 Pragmatiskā kompetence

Komunikatīvi pragmatiskā kompetence⁷⁵ ietver ne tikai zināšanas par runas darbības principiem, bet arī par citiem vispārīgiem cilvēku rīcības faktoriem, piemēram, uzskatiem, sociālajām attiecībām, informācijas uztveres principiem. Atšķirībā no gramatiskās kompetences pragmatiskā kompetence (Chomsky 1965) nav modulāra sistēma, kuras atsevišķās daļas jeb moduļi ir nodalīti viens no otra,

⁷⁵ Kompetences jēdziens valodniecībā analizēts no dažādiem aspektiem. Pārskatu par valodas kompetenci vispārīgā, atsevišķu valodu un individuālā lietotāja līmenī skat. *Coseriu* (1988). Šis iedalījums atbilst Sosīra (*Saussure* 1967) izstrādātajiem trim līmeņiem *langage, langue un parole*. *Coseriu* darbā īpaši uzsvērti valodas kompetences kultūras aspekti: "Runa ir kultūras darbība, kas rada kultūru" (*Coseriu* 1988: 69).

piemēram, sintakse un leksika, bet gan savstarpēji atkarīgu zināšanu un prasmju kopums. Savukārt *performance* ir gramatiskās un pragmatiskās kompetences lietojums. Tā ietver ne tikai valodas lietojuma kompetenci, bet arī sociokultūras, interakcijas un kognitīvās apstrādes zināšanas.⁷⁶

Čomskis (*Chomsky* 1980), sadalījumu gramatiskajā un pragmatiskajā kompetencē piedāvā, atsaucoties uz komunikatīvās kompetences jēdziena ienākšanu lingvistikā (*Hymes* 1971) un tādējādi veikto kompetences paplašinājumu ar sociolingvistikas aspektiem. Gramatiskā kompetence ir ideālā valodas kompetence, tās ir valodas zināšanas, kas nepieciešamas teikumu veidošanā. Savukārt pragmatiskā kompetence ietver zināšanas par valodas lietojumu dažādos kontekstos. Saskaņā ar Čomska teoriju, pragmatiskā kompetence ietver arī Graisa kooperācijas principu ar tām pakārtotajām konversācijas - kvantitātes, kvalitātes, relevances un veida - maksimām. Turklāt pragmatiskajā kompetencē iekļautas arī zināšanas par izteikumu institucionālajiem priekšnoteikumiem (*setting*). Pragmatiskā un gramatiskā kompetence kopā veido visaptverošu *performances teoriju*, kas ietver situatīvās konteksta, un valodas zināšanas, kā arī informācijas apstrādes kognitīvo sistēmu. Čomska *performances* teorijas modelis blakus gramatiskajai kompetencei ietver šādus pragmatiskās kompetences aspektus:

- kognitīvā sistēma,
- sociokultūras zināšanu sistēma (vispārīgās zināšanas),
- motivacionālā sistēma (mērķi, intereses, vērtības),
- ilokutīvās zināšanas (interaktīvās zināšanas, situācijai atbilstošs valodas lietojums, klausītāja zināšanas un intereses),
- sistemātiskās zināšanas (faktu zināšanas, zinātniskās un tehniskās zināšanas) (salīdz. *Chomsky* 1980).

Kognitīvajā sistēmā ietilpst gan uztvere, gan vides kognitīvie modeļi, kas sastāv no loģiskām kategoriju struktūrām. Motivacionālā sistēma ir cieši saistīta ar sociokultūras un ilokutīvo zināšanu sistēmu. Motivacionālajā sistēmā iekļauti mērķi, prioritātes, intereses, vērtības un plāni, taču šie faktori ir grūti identificējami. Savukārt ilokutīvās sistēmas organizāciju var labi pētīt, it īpaši pamatojoties uz pragmatiskām valodas novirzēm sarunās. Piemēram, var pētīt interaktīvās zināšanas par to, kad sarunā drīkst pārtraukt partneri, kā piedalīties diskusijā u. tml. Fona zināšanas ir iedalītas vispārīgajās sociokultūras zināšanās par pasauli un speciālajās zinātniski tehniskajās zināšanās par atsevišķām jomām.

Ikdienas sarunu pētniecībā atklāti pragmatiskās kompetences traucējumi:

- atbildes, kas attiecas uz burtisko, gramatiski determinēto izteikumu nozīmi,
- nenozīmīgi izteikumi sarunās, kas neattiecas uz tēmu,
- nespēja novērtēt klausītāja intereses un zināšanas,

⁷⁶ Atsaucoties uz Čomska (*Chomsky*) kompetences modeli, Habermāss (*Habermas* 1984) savas komunikācijas teorijas universālpragmatikas daļā blakus valodas kompetencei ievieš komunikatīvās kompetences jēdzienu. Tā kompetentam runātājam sniedz iespēju veidot arvien jaunus izteikumus, pamatojoties uz apgūtu nespecifisku elementāru izteikumu klāsta. Tā ir "vispārīga runātāja spēja komunikatīvi rīkoties un izteikties diskursā, proti, izprast izteikumu nozīmi un runātāju nodomus, kā arī pašam veiksmīgi izteikties ar valodas palīdzību" (salīdz. *Piepho* 1974: 8).

- kognitīvās, sociokultūras un motivacionālās zināšanu sistēmas traucējumi, ko izraisa nespēja pareizā laika un cēloņu secībā attēlot notikumus un plānus, kā arī izdarīt secinājumus (*Becker 1993: 67*).

Ikdienas sarunu un terapijas jomas sarunu pētījumi parāda, ka ikdienā tādi traucējumi kā nepiemēroti izteikumi, pēkšņa tēmas maiņa, pārpratumi, un klausītāju interešu neievērošana ir ļoti raksturīgi un neizraisa komunikācijas sabrukumu. Savukārt patoloģiskos traucējumos, kas konstatējami terapijas sarunās, vērojami kognitīvās un sociokultūras sistēmas traucējumi, kas ikdienas sarunām nav raksturīgi (skat. *Becker 1993*).

Pragmatiskā kompetence ietver vairākus aspektus, kas pārsniedz sarunas konteksta ietvarus (*Brown & Yule 1983/2001*):

- kooperatīva vienošanās par sarunas tēmu,
- klausītāja interešu un zināšanu nozīmīgums un ievērošana,
- interaktīvās zināšanas un tēmas maiņas organizācija.

Šo aspektu ievērošana ikdienas sarunās parasti attīstās pašsaprotami un nesagādā grūtības, pārpratumus parasti izdodas novērst ar jautājumu, komentāru un labojumu palīdzību, kā tas redzams (1) piemērā, kurā netiek ievērotas sarunu partnera zināšanas un pārākta kvantitātes maksima:

(1) A: Vai tu nezini, kur ir kāds elektropreču veikals?

B: Jā, tur var nopirkt dažādas elektropreces, vadus, kabeļus un citas lietas. Tas ir liels, tu tur ieiesi un visu redzēsi. Tas ir samērā tālu, tur jāiet pusstundu vai jābrauc ar riteni. Tas ir Rīgas ielā.

A: Es taču zinu, ko var nopirkt elektropreču veikalā. Es tev jautāju, vai tu nezini, kur tas ir un tu man stāsti, ko tur var nopirkt.

Bieži tiek pārākta arī kooperativitātes princips, sniedzot pilnīgi citas atbildes uz jautājumiem, kā tas redzams nākamajā (2) piemērā:

(2) A: Vai tu jau nomazgāji gurķus, kas ir šķīvī?

B: Tu jau tos tik un tā mizosi.

A: Es tev nejautāju, vai es tos mizošu, bet vai tu tos nomazgāji. Es varbūt tos griezīšu salātos tāpat, nemizotus.

Sarunās parasta ir strauja un šķietami nepamatota tēmas maiņa, kuru neviens īpaši nemana un uz to nenorāda. Vienošanās par tēmu un tēmas maiņa diskusijās ir prasmes, kuras iespējams pilnveidot, mācību stundās analizējot radušās novirzes un kļūdas, tādējādi mācot apzināti rīkoties ar valodu, lai sasniegtu vēlamos mērķus.

2 Pragmatiskās kompetences apguve mācību stundās

Pragmatiskās kompetences modelis sniedz pamatu svešvalodu mācību pieejai, kurā īpaši tiek veicinātas spontānas runas prasmes un iemaņas apgūstamajā valodā, tādējādi veidojot valodas kompetenci ikdienas situācijās jeb sarunu kompetenci. Tādējādi tiek nodrošināta valodu mācīšanās mērķa - komunikatīvās

kompetences - sasniegšana. Līdz šim nav veikti daudzi pētījumi par pragmatiskās kompetences veicināšanu mācību stundās. Starpkultūru komunikācijā un pedagogijā ir izstrādātas sociālās kompetences un starpkultūru saziņas treniņa programmas, taču to centrā parasti nav izvirzīti valodas pragmatiskie jautājumi. Taču tieši valodas saziņas līmenī rodas daudz pārpratumu, kas ievērojami apgrūtina starpkultūru sapratni.

Interesantu pētījumu par pragmatiskajām novirzēm sarunās un pragmatiskās kompetences attīstību veikusi Marianne Bekere. "Fonētiskas, sintaktiskas un semantiskas novirzes ļauj izdarīt secinājumus par runātāju gramatisko kompetenci. Tieši tāpat pragmatiskās novirzes un kļūdas sniedz iespēju izdarīt secinājumus par runātāju pragmatisko kompetenci." (Becker 1993: 5). Pamatojoties uz pragmatiskās kompetences modeli, Bekere sniedz priekšlikumus pragmatiskās runas darbības kompetences veicināšanai skolās gan dzimtās valodas stundās, gan svešvalodu apgūvē. Glāzgovas universitātes pētījums parāda, ka 7 līdz 14 gadu veciem skolēniem rodas ievērojamas grūtības dzimtās valodas kooperatīvā lietojumā (Anderson et al. 1989). Mācību stundās, apspriežot valodas pragmatiskās novirzes un analizējot to rašanās cēloņus, var ievērojami uzlabot skolēnu komunikatīvi pragmatisko kompetenci (Becker 1993: 97). Konkrēti tas izskatās šādi: mācību stundās tiek analizēti autentiski piemēri, kuros valodas lietojums nav izdevies. Analīzē piedalās gan skolēni, kuri strādā dzimtajā valodā, gan skolēni, kuri apgūst darba valodu kā svešvalodu. Valodas stundas tādējādi var bagātināt, jo skolēni iegūst izpratni un jūtīgumu attiecībā uz valodas lietojuma problēmsituācijām. Dabīgas interakcijas struktūru un normu analīze svešvalodu apgūves mākslīgajā vidē ir ļoti svarīga mācību sastāvdaļa (House 1989). Tiesa, šāda refleksija ir vairāk piemērota jau samērā kompetentiem runātājiem. Sākuma fāzē jātenē spontānas runas spējas autentiskās situācijās, pamatojoties uz iepriekš izstrādātiem izteikumiem. Tos automatizējot, runātāji pamazām iegūst arvien lielāku brīvības pakāpi valodas spontānā lietojumā. Mācību programmas tomēr bieži veidotas, it kā mērķis "valodas lietojuma kompetence ikdienas situācijās" būtu sasniedzams ar iepriekš noteiktu runas darbību un tēmu katalogu palīdzību. Taču ar šādiem iepriekš izstrādātiem sarunu paraugiem un izteikumu katalogiem vien nepietiek, tie nesniedz "istas" komunikācijas efektu. Lai veicinātu spontānu un brīvu valodas lietojumu gan dialogos, gan monologos, svarīgi veicināt skolēnu apzinātu valodas lietojuma refleksijas spēju, prasmi analizēt pragmatiskās novirzes un kļūdas. Tikai tādējādi iespējams sasniegt augstāku komunikatīvās kompetences līmeni. Tas attiecas gan uz skolēnu spēju veidot dialogus, gan patstāvīgi sagatavot runas un referātus, kā arī rakstiskos darbus.

Apspriežot un analizējot radušos pārpratumus, svarīgi ņemt vērā visus pragmatiskās kompetences aspektus - gan sistemātiskās zināšanas apgūstamajā svešvalodā ar interesantiem faktiem par valsti, kultūru un literatūru, gan ilokutīvās zināšanas par interakcijas procesiem, valodas lietojumu situācijās, klausītāju interešu ievērošanu un kooperatīvāti. Turklāt svešvalodu apgūvē ilokutīvā sistēma tiek skatīta caur dzimtās valodas prizmu. Skolēni bieži izmanto dzimtajā valodā ierastās valodas darbības un sarunu struktūras, tādējādi radot pragmatiskas interferences. Sastopoties ar pieredzi, ka ierastās valodas darbības vienkārši nav

iespējams "pārcelt" uz citu valodu, skolēni mācās saprast, ka apgūstamās valodas lietojuma normas bieži atšķiras no dzimtajā valodā pierastajiem standartiem. Šādu pieredzi var gūt arī vienas valodas ietvaros, mainot stila līmeņus, piemēram, runājot ar draugiem, sarunu partnera pēkšņa pārtraukšana nav liels pārkāpums, turpretī sarunā ar sociāli augsta statusa partneriem šādi pārtraukumi nav pieļaujami. Sociālās interakcijas principu analīze dzimtajā valodā un svešvalodā ir svarīgs apgūstamās valodas spontāna un brīva lietojuma priekšnoteikums. Tikai šāda pragmatisko faktoru refleksija valodas apguvē nodrošina komunikatīvās kompetences kā mācību mērķa sasniegšanu.

Komunikatīvās kompetences vērtējuma kritērijiem jābūt pietiekami daudzpusīgiem. Piemēram, ģimnāzijas skolēnu sekmju kritēriji Vācijā ir šādi:

- pareizs un piemērots valodas lietojums,
- dialogam piemērota izturēšanās (jautājumi, reakcijas),
- faktu zināšanas valodā, literatūrā un valstsmācībā,
- līdzdarbība mācību stundā,
- radoša pieeja un patstāvība darbu sagatavošanā, kritiska spriestspēja,
- metožu un darba tehniku pārziņa (*Niedersächsischer Kultusminister* 1982).

Izsmeltošus komunikatīvās kompetences kritērijus matiskās runas vērtējumam piedāvā Brauns un līdzautori (*Brown & Yule* 1983/2001 un *Brown et al.* 1984). Viņu pieeja ir izstrādāta gan dzimtās valodas, gan svešvalodu apguvei. Viņi apraksta runas uzdevumus, piemēram, par pārgājiena karti ar dažādiem objektiem, kurā ir iekļauti dažādi aspekti:

1) Statiskās attiecības:

- Apraksti objektu vai fotogrāfiju
- Paskaidro partnerim, kā zīmēt maršrutu
- Apraksti, ar kādiem numuriem apzīmēti objekti
- Izskaidro virzienus kartē

2) Dinamiskās attiecības:

- Izstāsti notikumu
- Sniedz aculiecinieka ziņojumu

3) Abstraktās attiecības:

- Izsaki savu viedokli
- Attaisno darbības norisi

Skolēnam jāizmanto sniegtie uzdevumi, lai nepieciešamo informāciju nodotu tālāk klausītājam. Turklāt runātājs nedrīkst redzēt, ko dara klausītājs, kā viņš zīmē maršrutu kartē. Runātājs un klausītājs sēž pie viena galda katrs savā pusē, starp viņiem atrodas aizsargs, kas neļauj redzēt, ko dara partneris. Mikrofons atrodas runātāja pusē. Skolēns zina, ka viņa teikto ieraksta lentā un viņa izteikumus pēc tam izvērtēs.

Saskaņā ar Brauna un līdzautoru pētījumu (Brown & Yule 1983/2001) svešvalodu apguves stundās jābūt izpildītiem šādiem priekšnoteikumiem:

1. Izteikumiem jābūt mērķtiecīgiem un jāizsaka noteikts nodoms. Tādēļ runātājam jāzina, kāds ir klausītāja zināšanu līmenis.
2. Jāpastāv noteiktam informācijas trūkumam, kas runātāju motivē sniegt klausītājam nepieciešamo informāciju.
3. Šo priekšnoteikumu var nodrošināt tikai komunikācija starp skolēniem. Sarunu partnerim ir jābūt klasesbiedram, kuram nepieciešama noteikta informācija, lai uzzīmētu, piemēram, diagrammu. Ja skolēns runā ar skolotāju, informācijas trūkums ir mākslīgi radīts. Skolotājs jau zina, kādai jābūt skolēna sniegtajai informācijai. Skolēns savukārt zina, ka viņa stāstījums skolotājam nesniedz nekā jauna un nezināma.

Skolotājs, pamatojoties uz protokolu, var veikt skolēna sekmju vērtējumu, vai viņš saskaņā ar kritērijiem pratis sniegt vajadzīgo informāciju. Turklāt iespējams veikt arī klausītāja zināšanu pārbaudi, jo var redzēt, vai klausītājs izvēlas pareizos attēlus un zīmē atbilstošu diagrammu. Skolēni paši var izmēģināt, cik liela informācijas apmaiņa nepieciešama, lai izpildītu uzdevumu. Īpaši vērtīgu pieredzi sniedz runātāja un klausītāja lomu maiņa. Atkārtota uzdevuma veikšana mainītās lomās liek skolēniem apzināties grūtības, kas rodas dažādās sarunas problēmsituācijās. Dažādas sarežģītības pakāpes uzdevumi veicina pakāpenisku komunikācijas spēju izaugsmi.

Saturiski var izstrādāt dažādus uzdevumus, piemēram, uzzīmēt pārgājienu karti ar ugunsgrūdu vietu, upi, tiltu, pili, birtalu, akmeni, telšu laukumu u.tml. Katru punktu var vērtēt pēc maksimāli iespējamā un sasniegtā punktu skaita. Vērtēta tiek gan valodas interaktīvā darbība, gan sadarbība un vienošanās komunikācijas konfliktu gadījumā.

Vērtējums notiek saskaņā ar trim kritēriju grupām:

1. Atbilstošs informācijas sniegums (1. un 2. dalībnieks).
  - Kā notiek stratēģiski svarīgi punktu īstenošana un kurš tos īsteno?
2. Atbilstoša reakcija (2. dalībnieks).
  - Konstatēt atšķirības.
  - Formulēt atšķirības (Es nevaru atrast tiltu!).
3. Atbilstoša pretreakcija (1. dalībnieks).
  - Reģistrācija.
  - Atšķirību noskaidrošana ar jautājumu palīdzību.

Attiecībā uz pragmatisko kompetenci iespējams precīzi vērtēt ilokuītvās sistēmas attīstību skolēniem, kuri runā dzimtajā valodā: 1. kritēriju grupā tiek nosaukti un apstiprināti saturiskie objekti jeb kritēriji, kas ir sarunas partneru rīcībā. Šeit nepieciešamas interaktīvās zināšanas, kas šajā eksperimentā neradīja grūtības. 2. kritēriju grupā informācijas izmantotājs norāda informācijas sniedzējam, kuri saturiskie aspekti nav būtiski. Parasti sarunās vienmēr rodas novirzes no būtiskuma kritērija. Datu materiālā iespējams konstatēt stratēģijas, kā partneri reaģē uz nebūtiskiem izteikumiem un atjauno būtiskumu. 3. kritēriju grupā

jāņem vērā klausītāja zināšanas, kas ir pamats kopējas zināšanu bāzes (kooperativitātes) radīšanā. Pētījumā bija redzams, ka vecākie skolēni vairāk ņem vērā klausītāja zināšanas un veiksmīgāk rada kooperativitātes pamatu nekā jaunākie skolēni.

Nākamais solis ir refleksija par autentisku dialogu izdošanos vai neizdošanos. Skolēni savstarpēji apmainās ar viedokļiem par sarunu un kopā izstrādā stratēģiju, kā apieties ar nepiemērotiem un nekooperatīviem izteikumiem, un izstrādā piemērotu izteikumu priekšlikumus.

Svarīgi ir salīdzināt doto pārgājienu maršrutu ar skolēnu kopēji veidoto maršrutu. Salīdzinot rezultātu, jāparāda skolēniem, ka abi sarunu partneri ir kopīgi atbildīgi par rezultātu. Maršruta novirzes aicina skolēnus kopīgi analizēt, kāpēc radusies nesaprašanās.

Dialogu prasmes veidošanu iespējams veicināt, piedāvājot interesantu sarunu situāciju klāstu, kas sniedz skolēniem iespēju radošai sadarbībai. Pamatojoties uz dialogiem, skolēni var kopā veidot un prezentēt stāstus par fiktīvām personām. Brīvības pakāpi iespējams arvien vairāk palielināt. Sākumā skolēni grupās var veidot dialogus par dažādām tēmām, piemēram: "Tu esi Berlīnē tikai trīs dienas. Pajautā kādam, kā nokļūt līdz zooloģiskajam dārzam." Var veidot gan draudzīgus un pieklājīgus, gan nelaipnus sarunu variantus. Turklāt šeit jāņem vērā arī starpkultūru aspekti. Starpkultūru komunikācijas pētniecība parāda, ka nesaprašanās, piemēram, britu un vāciešu starpā rodas pragmatiskās kompetences trūkuma dēļ, jo vācieši bieži izmanto tiešu izteiksmes veidu, kas britiem šķiet nepieklājīgs (Knapp 1990: 182), tādēļ svešvalodu mācību stundās šiem aspektiem jāpievērš liela uzmanība.

Augstākā līmenī var kopā izstrādāt argumentatīvus dialogus ar lomu sadalījumu par un pret noteiktu viedokli, piemēram: "Es uzskatu, ka zaļo politika apdraud darba vietas," pret: "Bez zaļajiem nav iespējams glābt dabu".

Ilokutīvās sistēmas ar tās valodas sociālās interakcijas principiem un sistemātisko zināšanu attīstība ir pragmatiskās kompetences veidošanas būtiska sastāvdaļa. Valodas kompetenci iespējams sasniegt, pakāpeniski un mērķtiecīgi veicinot gramatisko un pragmatisko kompetenci ar atbilstoši izstrādātu mācību programmu palīdzību, kurās iekļautas autentiskas sarunu situācijas un ņemti vērā starpkultūru aspekti. Pragmatiskās kompetences jēdziena priekšrocība salīdzinājumā ar radniecīgo komunikatīvās kompetences jēdzienu ir tā orientācija uz valodas autentisku lietojumu un iespēja pragmatisko kompetenci empīriski pārbaudīt praksē, kā tas tika parādīts šajā nodaļā.

V Glosārijs

darbība/ act(ion)/ Handlung

Pragmatikā valodas darbība, kas parasti tiek veikta apzināti, ar nodomu un mērķtiecīgi. Darbojošās persona kontrolē savu darbību un par to atbild.

deiktiskais centrs/ deictic center/ deiktisches Zentrum

Arī *origo*. Runātāja subjektīvās *es, tagad, šeit* orientācijas centrs (salīdz. Bühler 1934).

deiktiskā norāde/ deixis/ Deixis

Sakarība starp izteikumu un izteikuma situāciju, kas radīta ar norādes līdzekļiem (*deixis*). Deiktiskās norādes iedala šādi:

- laika deiktiskās norādes (piemēram, *tagad, tad* vai darbības vārda laika forma),
- vietas deiktiskās norādes (piemēram, *šeit, tur, šis, tas*),
- personu deiktiskās norādes (*es, tu, jūs, mēs*),
- sociālās deiktiskās norādes (pieklājības izpausmes, uzrunas, kas atkarīgas no statusa),
- diskursa deiktiskās norādes (attiecībā uz teksta struktūru, piemēram, *iepriekš minētais, tālāk*) (salīdz. Bublitz 2001: 245).

deklarācijas/ declarations/ Deklarativa

Saskaņā ar Sērla (*Searle*) teoriju runas aktu klase. Ar šiem runas aktiem tiek radīta īstenība, piemēram, tiesas spriedumi, sēdes atklāšana, kara pieteikums.

direktīvas/ directives/ Direktiva

Saskaņā ar Sērla (*Searle*) teoriju runas aktu klase. Ar šiem runas aktiem klausītājs tiek uzaicināts kaut ko darīt, piemēram, uzaicinājums, pavēle, lūgums.

diskurss/ discourse/ Diskurs

Saskaņā ar Habermāsa (*Habermas*) teoriju metakomunikatīvās saprašanās process par jēgas kopsakarību priekšnoteikumiem. Lingvistikā runas darbību secība.

diskursa analīze/ discourse analysis/ Diskursanalyse

Interacionālu runas darbību secību analīze dialogos vai monologos tekstos. DA iekļauj valodas darbību plašu sabiedrības kontekstu.

ekspresīvie runas akti/ expressives/ Expressiva

Saskaņā ar Sērla (*Searle*) teoriju runas aktu klase. Šajos runas aktos izpaužas runātāja izjūtas un attieksme, piemēram, atvainošanās, apsveikums.

ilokūcija (ilokutīva darbība)/ illocutionary act/ Illokution (illokutive Handlung)
Blakus lokūcijai un perlokūcijai runas darbības daļa. Ilokūcija piešķir propozīcijai ilokutīvu, komunikatīvu spēku (*illocutionary force*), piemēram, paziņojums, solījums.

ilokūcijas indikatori/ illocutionary force indicating devices/ Illokutionsindikatore

Valodas līdzekļi (vārdu kārtība, intonācija, darbības vārda modalitāte, partikulas, piemēram, *lūdzu*, performativitāte), ar kuru palīdzību runātājs uzrāda domāto ilokūciju. Indikatori, kas bieži lietoti kopā, valodā kļūst par standarta izteicieniem, piemēram, lūgumiem "Vai tu, lūdzu, varētu..." (salīdz. *Bublitz* 2001: 247).

implikācija (semantiska implikācija)/ entailment/ Implikation (semantische Implikation)

Semantiska cēloņu un seku attiecība starp teikumu T1 un no tā obligāti izrietošu teikumu T2, kas rodas no teikumā T1 iekļauto valodas izteikumu leksiskās nozīmes. Implikāciju nevar anulēt, tā nav atkarīga no konteksta un ir pakļauta šādiem patiesības nosacījumiem: ja T1 ir patiess, arī T2 ir patiess, ja T1 ir nepatiess, T2 ir *vai nu* patiess, *vai* nepatiess. Ja T2 ir patiess, T1 ir *vai nu* patiess, *vai* nepatiess, ja T2 ir nepatiess, arī T1 ir nepatiess (salīdz. *Bublitz* 2001: 247).

implikatūra/ implicature/ Implikatur

Graisa (*Grice*) izstrādāts jēdziens. Slēdziens kā process un rezultāts par izteikuma domāto (taču nepateikto) nozīmi, kas pamatojas uz kooperācijas principu un konversācijas maksimām. To izraisa konteksta, situācijas (konversacionālās implikatūras) vai leksiski semantiski (konvencionālās implikatūras) faktori.

izteikums/ utterance/ Äußerung

Konkrēta, no konteksta atkarīga teikuma realizācija.

izteikuma nozīme/ utterance meaning/ Äußerungsbedeutung

Pragmatikas centrālais pētījumu priekšmets. Kontekstā aktualizētā, runātāja domātā, klausītāja izprastā propozicionālā, ilokutīvā un perlokutīvā izteikuma nozīme. Izteikuma nozīmi var izteikt dažādās tiešuma pakāpēs (salīdz. *Bublitz* 2001: 245).

komisīvie runas akti/ commissives/ Kommissiva

Saskaņā ar Sērļa (*Searle*) teoriju runas aktu klase. Runātājs ar tiem uzņemas saistības kaut ko darīt nākotnē, piemēram, solījums, vienošanās.

konstatācijas izteikums/ constative utterance/ konstative Äußerung

Izteikums deklaratīva teikuma formā, ar kuru aprakstīta pasaule, kurā kaut ko konstatē (*Zāle ir zaļa*). Konstatīvi izteikumi ir patiesi vai nepatiesi.

konteksts/ context/ Kontext

- 1) *Komunikatīvais, pragmatiskais konteksts*: izteikuma apstākļi un situatīvie nosacījumi, kas izriet no dažādiem faktoriem, piemēram, valodas zināšanām, zināšanām par valodas lietojumu sociālās situācijās, pieņēmumiem, kas pamatojas uz zināšanām par faktiem, runas partneru spējas pazīt implikatūras, saskaņā ar prezupozīcijas un izdarīt slēdzienus u.c. Kontekstā ietilpst vismaz viens runātājs, viens vai vairāki klausītāji, laika punkts, vieta un kopējās zināšanas.
- 2) *Valodas konteksts*: vide, kurā regulāri parādās valodas vienība un kas šo vienību nosaka vai maina (salīdz. Lewandowski 1994: 595).

kontrastīvā pragmatika/ contrastive pragmatics/ vergleichende Pragmatik
Kultūrspecifisko atšķirību pētniecība valodas pragmatikā (Yule 1996: 128).

konvencionālā implikatūra/ conventional implicature/ konventionelle Implikatur Implikatūras veids, kas atšķirībā no konversacionālās implikatūras nav atkarīgs no konteksta, bet gan no atsevišķu leksēmu nozīmes. To nevar ne likvidēt, ne argumentatīvi rekonstruēt. K.i. ir kategorija, kas atrodas starp pragmatiku un semantiku. Dažreiz to lieto kā alternatīvu prezupozīcijas jēdzinam (salīdz. *Bublitz* 2001: 248).

konversācijas analīze/ conversation analysis/ Konversationsanalyse

Sarunu empīriskā analīze. KA pēta ikdienas dialogu stratēģijas, piemēram, runātāju maiņu, ievada un noslēguma nosacījumus, runas darbību pārus u. tml.

konversācijas maksimas/ maxims of conversation/ Gesprächsmaximen

Komunikatīvi darbības principi, kas pakārtoti kooperācijas principam. Saskaņā ar konversācijas maksimām, runātājam:

- jābūt patiesam (*kvalitātes maksima/maxim of quality/ Qualitätsmaxime/*),
- jāsniedz tieši tik daudz informācijas, cik nepieciešams (*kvantitātes maksimāla maxim of quantity/ Quantitätsmaxime*),
- jāizsakās pēc būtības (*relevances maksima/ maxim of relevance(relation)/ Relevanzmaxime*) un
- jārunā skaidri un nepārprotami (*modalitātes maksima/ maxim of manner/ Maxime der Art und Weise*) (salīdz. *Bublitz* 2001: 246).

konversacionālā implikatūra/ conversational implicature/ Konversationelle Implikatur

Saskaņā ar Graisa (*Grice*) teoriju implikatūras veids, pēc kura var secināt kontekstā ietvertu, domāto, bet vārdos neizteikto izteikuma nozīmi, kas veidojas, ievērojot kooperācijas principu un vienlaikus apzināti ignorējot konversācijas maksimas. Atšķirībā no citiem slēdzieniem k.i.:

- ir atkarīgas no konteksta,
- nav obligāti saistītas ar noteiktu gramatisku un leksisku formu (*nondetachable*),

- tās iespējams vēlāk anulēt (*cancellable*),
  - lielākoties tās ir argumentatīvi rekonstruējamas (*calculable*).
- Apstrīdēts ir Graisa sadalījums:
- speciālajās, vairāk no konteksta atkarīgajās (*particularized*) k.i. un
    - vairāk no leksēmas nozīmes atkarīgajās (konvencionālajām implikatūrām līdzīgajās) vispārīgajās (*generalized*) k.i. (salīdz. *Bublitz* 2001: 248).

kooperācijas princips/ cooperative principle/ Kooperationsprinzip

Saskaņā ar Graisa (*Grice*) teoriju vispārīgs darbības princips, kuru ievēro sarunas dalībnieki, lai efektīvi sazinātos. Kooperatīvas darbības priekšnoteikums ir racionāla rīcība komunikācijā un pieņēmums, ka arī sarunas partneris rīkojas racionāli. Kooperācijas principam ir pakārtotas četras konversācijas maksimas (salīdz. *Bublitz* 2001: 248).

lokūcija (lokuģtīva darbība)/ locution (locutionary act)/ Lokution (lokutive Handlung)

Propozīcijas izteikšana. Blakus ilokūcijai un perlokūcijai runas darbības sastāvdaļa. Ostins (*Austin*) apraksta trīs veidu lokūcijas:

- a) fonētisks akts,
- b) fātisks akts (skaņu saistība vārdos un teikumos),
- c) rētisks akts (atsauce un jēga).

Sērļs (*Searle*) definē tikai divas lokūcijas:

- a) izteikuma darbību (kas sastāv no fonētiskas un fātiskas darbības) un
- b) propozicionālu darbību, kas sastāv no references un predikācijas darbības (aizstāj Ostina (*Austin*) rētisko darbību) (salīdz. *Bublitz* 2001: 248f.).

netieša runas darbība/ indirect speech act/ indirekte Sprechhandlung

- 1) Šaurākā nozīmē nesakrītība starp teikuma formu un funkciju (ilokūciju). Tā vietā, piemēram, apgalvojumu izsaka jautājuma formā ('retorisks jautājums'), jautājumu deklaratīva teikuma formā (Tu jau apskatīji savu e-pastu?), uzaicinājumu jautājuma formā (Vai tu neapskatītos savu e-pastu?). Lietojumā domātā ilokūcija parasti aizsedz teikumā izteikto (*pateikto*) ilokūciju.
- 2) Ja runas darbību ierindo tiešuma un netiešuma skalā, tad šīs runas darbības atrodas tiešuma skalas netiešajā (implicētajā) galā. Plašākā nozīmē runas darbība ir netieša, ja nav konstatējami tiešas runas darbības ilokūcijas indikatori un domātā ilokūcija netiešai darbībai pieskaitāma citu valodas un konteksta faktoru dēļ (salīdz. *Bublitz* 2001: 247f.).

pāru secība/ adjacency pair/ Paarsequenz (Nachbarschafts paar)

Divu izteikumu secība, kurus veic divi runātāji sarunā. Otrais izteikums ir atbildes reakcija uz pirmo, piemēram jautājums-atbilde, pārmetums-atvainošana, sveiciens-atbildes sveiciens.

performance/ performance/ Performanz

Faktiskais, aktuālais valodas lietojums konkrētās situācijās, kuru tomēr nevar uzskatīt par kompetences tiešu spoguļattēlu, jo dabiskajā runā vienmēr parādās novirzes no normām, runas stratēģiju maiņas, likumu pārkāpumi, kas atkarīgi no ārpus valodas pastāvošiem pieņēmumiem par klausītāju un situāciju, kā arī no kognitīvās struktūras (*Chomsky 1965*).

performatīvs darbības vārds/ performative verb/ performatives Verb

Darbības vārds, kuru lieto runas aktos, piemēram, 'apsolīt' izteikumā *Es apsolu, ka rīt atnāksu*.

performatīvs izteikums/ performative utterance/ performative Äußerung

Izteikums apgalvojuma teikuma formā, ar kuru tiek veikta darbība, kas apzīmēta izteikumā, piemēram, solījuma darbība izteikumā *Es apsolu, ka atnāksu*. Tajā ietverts teikšanas performatīvs darbības vārds pirmajā personā vienskaitlī īstenības izteiksmē darāmajā kārtā. Fakultatīvi to iespējams papildināt ar *līdz ar šo*. To nevar vērtēt kā patiesu vai nepatiesu.

perlokūcija (perlokutīva darbība)/ perlocution (perlocutionary act)/ Perlokution (perlokutive Handlung)

Blakus lokūcijai un ilokūcijai runas darbības daļa, ar kuru runātājs mēģina klausītājā izraisīt noteiktu iedarbību, piemēram, iepriecināt, pārliecināt.

pragmatika/ pragmatics/ Pragmatik

Runas darbības teorija. Attiecība starp valodas zīmi un tās lietotāju.

- Pragmatika kā valodas performances teorija, pragmatiskās kompetences īstenojums.
- Pragmatika kā teorija par nozīmi, kas parādās lietojumā (*Wittgenstein*).
- Pragmatika kā valodas lietojuma atkarība no konteksta, kas izpaužas gramatikā.
- Pragmatika kā runas aktu teorija ar prezupozīciju analīzi un konversacionālo implikatūru teoriju saskaņā ar *Gazdara (Gazdar 1979)* formulu: nozīme mīnus patiesības nosacījumi = pragmatika.
- Pragmatika kā izteikumu piemērotības un izdošanās nosacījumu analīze.
- Pragmatika kā valodas un tās konteksta attiecību pētīšana (slēdzienu pētījumi).
- Pragmatika kā valodas lietojuma pētīšana, iekļaujot pētniecībā deiktiskās norādes, implikatūras, prezupozīcijas un konversācijas jeb sarunu struktūras (uzskatījumu salīdz. *Lewandowski 1994: 830*)

pragmatiskā kompetence/ pragmatic competence/ pragmatische Kompetenz

Valodas pragmatiskajām likumsakarībām atbilstoša spēja lietot izteikumus.

prezupozīcija/ *presupposition/ Präsupposition*

Pieņēmums par priekšnosacījumiem, kas izriet no izteikuma.

- (1) Semantiskā (no konteksta neatkarīgā) nozīmē attiecība starp (eksplicīti vai implicīti) apgalvoto teikumu un tā priekšnosacījumu teikumu, kurš izriet no apgalvotā teikuma nozīmes. Prezupozīciju nevar dzēst, noliedzot apgalvoto teikumu, nolieguma gadījumā prezupozīcija paliek spēkā.
- (2) Pragmatiskā nozīmē attieksme starp runātāju un klausītāju, kas rodas apgalvotā un prezuponētā teikuma kontekstā. Apgalvotā teikuma struktūra un tā izteikumu nozīmes rada vairākas iespējamās prezupozīcijas, no kurām runātājs un klausītājs izvēlas situācijai piemēroto. Pastāv vairāki prezupozīciju veidi, piemēram, eksistences, faktīvās, implikatīvās, strukturālās u.c. prezupozīcijas.

propozīcija/ *proposition/ Proposition*

Izteikuma nozīmes vienība, kas nav atkarīga no teikuma gramatiskās struktūras, leksiskās formas un runas akta veida. Tas, ko teikums izsaka par pasauli un tās parādībām. Loģiski semantiskais teikumu saturs, kas kopīgs, piemēram, teikumiem:

- (1) Grāmata ir uz galda.
- (2) Vai grāmata ir uz galda?
- (3) Uzliec grāmatu uz galda!

reprezentācijas/ *representatives/ Repräsentativa*

Saskaņā ar Sērļa (*Searle*) teoriju runas aktu klase. Konstatējoši un aprakstoši runas akti, piemēram, apgalvojums, paziņojums, pieņēmums.

runas darbība (runas akts)/ *speech act/ Sprechakt (Sprechhandlung)*

Pragmatikas centrālā koncepcija ar trim darbības daļām, proti, lokūciju, ilokūciju un perlokūciju. Ir iespējamās tiešas un netiešas runas darbības un dažādi runas darbību veidi, piemēram, direktīvas, deklarācijas u.c.). Šaurākā nozīmē runas darbības jēdziens attiecas tikai uz ilokūciju (salīdz. *Bublitz* 2001: 250).

runas notikums/ *speech event/ Sprechereignis*

Notikumu kopums, kurā cilvēki atrodas interakcijas attiecībās, lai ar noteiktu konvencionālu līdzekļu palīdzību sasniegtu atbilstošu rezultātu (*Yule* 1996: 135)

runātāju maiņas punkts/ *transition relevance place/ übergaberelevante Stelle*

Punkts sarunas gaitā, kurā saskaņā ar valodas normām ir iespējama runātāju maiņa.

runas secība/ *turn/ Redebeitrag*

Runātāja ieguldījums sarunā, kuru viens runātājs veic sākot ar runāšanas tiesību realizācijas brīdi līdz nākošā runātāja ieguldījumam.

starpkultūru pragmatika/ *cross-cultural pragmatics/ interkulturelle Pragmatik*

Pētījumi par dažādu sabiedrību dažādiem priekšstatiem attiecībā uz valodas lietojumu un tās likumsakarībām (*Yule* 1996: 128).

teikums/ *sentence*/ *Satz*

Abstrakta, no konteksta neatkarīga vienība, kas ir pamatā izteikumam sistēmas līmenī un kurai ir noteikta propozīcija un leksiski gramatiskā forma.

teikuma nozīme/ *sentence meaning*/ *Satzbedeutung*

No konteksta neatkarīgā (pateiktā) teikuma nozīme, kuru nosaka propozīcija un leksiski gramatiskā forma, piemēram, pavēles izteiksme u. tml.

tieša runas darbība/ *direct speech act*/ *direkte Sprechhandlung*

- 1) *Šaurākā nozīmē* sakritība starp teikuma formu un funkciju (ilokūciju), proti, izteikuma realizācija ar stāstījuma teikumu (Es pārbaudu savu e-pastu.), jautājuma realizācija ar jautājuma teikumu (Vai tu pārbaudi savu e-pastu?), uzaicinājuma realizācija ar pavēles teikumu (Pārbaudi savu e-pastu!).
- 2) Ja runas darbības var ierindot skalā atkarībā no tiešas (eksplīcītas) un netiešas (implīcītas) izteiksmes, tad runas darbība *plašākā nozīmē* ir tieša, ja tās ilokūciju var ierindot skalas tiešajā punktā, jo pastāv sakritība starp teikuma formu un ilokūciju, kā minēts 1. punktā vai arī izteikumā parādās performatīvs predikāts (salīdz. *Bublitz* 2001: 246).

VI Literatūra

- Allan, K. (1994). Speech act classification and definition. In Asher (Hrsg.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. (S. 4124-4127.) Oxford: Pergamon Press.
- Allwod, J. (1976). *Linguistic Communication as Action and Cooperation*. Gothenburg: Gothenburg University (Ph.D. Dissertation; Gothenburg Monographs in Linguistics, 2).
- Ammann, H. (1925/1928). *Die menschliche Rede. Sprachphilosophische Untersuchungen*. Lahr: Moritz Schauenburg. [Nachdruck 1974. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft]
- Anderson, A.H., Clark, A. & Mullin, J. (1989). The development of referential communication skills: Interaction between speakers and listeners in extended dialogues. Paper presented at the 3rd EARLI Conference, Madrid, 3-7. September 1989 (Mskr.).
- Anderson, S. R. & Keenan, E. L. (1985): Deixis. In T. Shopen (Ed.), *Language, Typology and Semantic Description*. Vol. 3: *Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 259-308.
- Auer, P. (1986). Kontextualisierung. In *Studium Linguistik* 19/1986: 22-47.
- Austin, J.L. (1975). *How to Do Things with Words*. (First published 1962). Oxford: Oxford University Press. (deutsche Übersetzung: (1979). *Zur Theorie der Sprechakte*. Stuttgart: Reclam)
- Ballmer, T. & Brennenstuhl W. (1981). *Speech Act Classification* Berlin: Springer.
- Barbe, K. (1995). *Irony in Context*. Amsterdam: Benjamins.
- Baumann, R. & Scherzer, J. (eds.). (1974). *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayer, K. (1979). Anredepronmina *Du* und *Sie*. In *Deutsche Sprache*, 7: 212-219.
- Becker, M. (1993). *Pragmatik als Performanztheorie. Zur pragmatisch-psycholinguistischen Fundierung des Fremdsprachenunterrichts*. Vom Fachbereich der Erziehungswissenschaften I der Universität Hannover genehmigte Dissertation.
- Besch, W. (1998). *Duzen, Siezen, Titulieren*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bourdieu, P. (1977). The Economics of Linguistic Exchanges. In *Social Science Information*. Vol. XVI/1977, No. 6: 645-668.
- Braun, F. (1988). *Terms of Address*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Braun, F., Kohz, A. & Schubert K. (1986). *Anrede-forschung: kommentierte Bibliographie zur Soziolinguistik der Anrede*. Tübingen: Narr.
- Brown, G., Anderson, A.H., Shillcock, R. & G. Yule (1984). *Teaching talk*. Cambridge: CUP.
- Brown, P. & Levinson, S. (1987). *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press. (Zuerst 1978. *Universals in Language Usage: politeness phenomena*. In E. N. Goody (ed.), *Questions and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press, 56-289.)

- Brown, G. & Yule, G. (2001). *Discourse Analysis*. (First published 1983). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brugmann, K. (1904). *Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen: Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung*. Leipzig: Teubner. *Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 22).
- Brünner, G. & Graefen, G. (1994). Einleitung: Zur Konzeption der Funktionalen Pragmatik. In G. Brünner, G. Graefen (Hrsg.), *Texte und Diskurse. Methoden und Forschungsergebnisse der Funktionalen Pragmatik* (S. 7-21). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bublitz, W. (1978). *Ausdrucksweisen der Sprechereinstellung im Deutschen und Englischen*. Tübingen: Niemeyer.
- Bublitz, W. (2001). *Englische Pragmatik: eine Einführung*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Bühler, Karl (1999). *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Mit einem Geleitwort von Friedrich Kainz. Ungekürzter Neudr. der Ausg. Jena, Fischer, 1934, 3. Aufl. Stuttgart: Lucius & Lucius
- Busse, D. (1992). Partikeln im Unterricht Deutsch als Fremdsprache. In *Muttersprache*, 102: 37-59.
- Bußmann, H. (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 3. Aufl. Stuttgart: Kröner
- Burkhardt, A. (1994). Abtönungspartikeln im Deutschen: Bedeutung und Genese. In *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 22: 129-151.
- Carnap, R. (1938). *Foundations of logic and mathematics*. – Neurath, Carnap, Morris (1938: 139-214). – Dt., leicht veränderte Fassung (1973). *Grundlagen der Logik und Mathematik*. München: Nymphenburger.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Chomsky, N. (1980). *Rules and representations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Clyne, M. (1991). Zu kulturellen Unterschieden in der Produktion und Wahrnehmung englischer und deutscher wissenschaftlicher Texte. In *Info DaF* 18/4, 376-383.
- Cohen, L. J. (1971). The logical particles of natural language. In Y. Bar-Hillel (ed.), *Pragmatics of Natural Language*. (pp. 50-68). Dordrecht: Reidel.
- Coseriu, E. (1988). *Sprachkompetenz*. Tübingen: Francke Verlag.
- Diewald, G.M. (1991). *Deixis und Textsorten im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer.
- Eco, U. (1999). *Die Grenzen der Interpretation*. (2. Aufl.). (Orig. 1990: *I limiti dell'interpretazione*). München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Ernst, P. (2002). *Pragmalinguistik: Grundlagen, Anwendungen, Probleme*. Berlin; New York: de Gruyter.
- Eyer, P. (1987). *Perlokutionen*. Tübingen: Niemeyer
- Fauconnier, G. (1994). *Mental Spaces*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore, C.J. (1971). *Towards a Theory of Deixis*. University of Hawaii Working Papers in Linguistics, 3/4, 219-242.
- Fillmore, C.J. (1975). *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Neubl. manuskripts: Indiana University Linguistics Club.

- Fillmore, C.J. (1977). Scenes-and-frames semantics. In A. Zampolli (ed.), *Linguistic Structure Processing*. (pp. 55-81). Amsterdam: North-Holland.
- Fillmore, C.J. (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (ed.), *Linguistics in the Morning Calm*. (pp. 111-137). Seoul: Hanshin Publishing Co.
- Fillmore, C.J. (1997). Lectures on deixis. Stanford: Center for the Study of Language and Information Publications.
- Flader, D. & von Trotha, Th. (1991). Über den geheimen Positivismus und andere Eigentümlichkeiten der ethnomethodologischen Konversationsanalyse. In: Flader, D. (Hrsg.), *Verbale Interaktion: Studien zur Empirie und Methodologie der Pragmatik*. (S. 144-165). Stuttgart: Metzler.
- Foucault, M. (1981). Archäologie des Wissens. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Frege, G. (1969). Über Sinn und Bedeutung. In G. Patzig (Hrsg.), *Funktion, Begriff, bedeutung. Fünf logische Studien*. 3. durchges. Auf. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Ursprünglich in: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100 (1892), 25-50.
- Galtung, J. (1985). Struktur, Kultur und intellektueller Stil. In A. Wierlacher (Hrsg.), *Das Fremde und das Eigene*. München: Iudicum, 151-193.
- Gazdar, G. (1979). Pragmatics, Implicature, Presupposition and Logical Form. New York: Academic Press.
- Geis, M.L. & Zwicky, A. (1971). On invited inferences. In *Linguistic Inquiry* 2: 561-566.
- Gibbs, R.W., Buchhalter, D.L., Moise, J.F. & Farrar, W.F. (1993). Literar meaning and figurative meaning. In *Discourse Processes* 16: 401-403.
- Goffman, E. (1983). The Interaction Order. In *American Sociological Review* 48/1983: 1-11.
- Göpferich, Susanne (1998). Interkulturelles Technical Writing: Fachliches adressatengerecht vermitteln; ein Lehr- und Arbeitsbuch. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Gordon, D. & Lakoff, G. (1993). Konversationspostulate. In G. Meggle (Hrsg.), *Handlung, Kommunikation, Bedeutung* (S. 327-353). Frankfurt/M.: Suhrkamp. (Originaltitel: *Conversational Postulates*, Papers from the Seventh Regional Meeting, Chicago Linguistic Society, 1971, S. 63-84.)
- Grice, H. P. (1968). Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning. In *Foundations of Language* 4, 1-18.
- Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.) *Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press, 59 - 82.
- Grice, H. P. (1989). *Studies in the Way of Words*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Gumperz, J.J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge.
- Gumperz, J.J. (ed.) (1982 a). *Language and Social Identity*. Cambridge.
- Gumperz, J.J. (1983). The Communicative Bases of Social Inequality. In C. Fried (ed.), *Minorities: Community and Identity*. Dahlem Konferenzen, Berlin: 109-118.

- Gumperz, J.J. (1990). Conversational cooperation in social perspective. In *Proceedings of the 16th Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. 429-441.
- Gumperz, J.J., T.C. Jupp & C. Roberts (1979). *Crosstalk. A Study of Cross-Cultural Communication. Background Material and Notes to Accompany the B.B.C. Film, Southall, Middx.*
- Gumperz, J.J. & C. Roberts (1978). *Developing Awareness Skills for Interethnic Communication. Southall, Middx.*
- Habermas, J. (1984). Was heißt Universalpragmatik? Vorstellungen und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Halliday, M.A.K. & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hancher, M. (1979). The classification of cooperative illocutionary acts. In *Language and Society* 8: 1-14.
- Heusinger, Siegfried (1995). *Pragmalinguistik. Texterzeugung, Textanalyse; Stilgestaltung und Stilwirkung in der sprachlichen Kommunikation. Ein Lehr- und Übungsbuch*. Frankfurt/M.: Haag und Herchen.
- Hinnekamp, V. (1992). Interkulturelle Kommunikation und interaktionale Soziolinguistik - eine notwendige Allianz. In Horst Reimann (Hrsg.), *Transkulturelle Kommunikation und Weltgesellschaft: zur Theorie und Pragmatik globaler Interaktion*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 124 - 173.
- Hjelmslev, L. (1963). *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: Univ. of Wisconsin Press.
- Holly, W., Kühn, P. & Püschel, U. (1984). Für einen 'sinnvollen' Handlungsbegriff in der linguistischen Pragmatik. In *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 12, 275-312.
- Hönig, H.G. (1998). Textverstehen und Recherchieren. In Snell-Hornby, M., Hönig, H.G., Kußmaul, P. & Schmitt, P.A. (Hrsg.), *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg, 160-164..
- Horn, L.R. (1973). Greek Grice. In *Proceedings of the Ninth regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 205-214.
- Horn, L.R. (1984). Toward a new taxonomie for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. In D. Schiffrin (ed.), *Meaning, Form and Use in Context*. (pp. 11-42). Washington: georgetown University Press.
- House, J. (1989). Interaktion. In K.-R. Bausch et al. (Hrsg.), *Handbuch des Fremdsprachenunterrichts*. Tübingen: Francke, 405-409.
- Hungerland, I.C. (1993). Kontext-Implikation. In G. Meggle (Hrsg.), *Handlung, Kommunikation, Bedeutung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 266-326.
- Hymes, D. (1962). The ethnography of speaking. In T. Gladwin & W.C. Strtevant (Eds.), *Anthropology and Human Behavior*. Washington: Anthropological Society of Washington, 13-53.
- Hymes, D. (1971). Competence and performance in linguistic theory. In R. Hukly & E. Ingram (eds.), *Language acquisition: Models and methods*. London/New York: Academic Press, 3-28.
- Irvine, J.T. (1995). Honorifics. In J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blomaert & C.

- Bulcaen (eds.) 1995 ff., *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: Benajmins.
- Jäger, S. (1993). Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung. Duisburg: DISS.
- Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In Th. A. Sebeok (Ed.), *Style in Language*. (pp. 350-377). Cambridge, MA: MIT-Press.
- Karttunen, L. (1971). Implicative verbs. In *Language* 47: 340-358.
- Karttunen, L. (1973). Presuppositions of compound sentences. In *Linguistic Inquiry* 4, 169-193.
- Kasher, A. (1986). Politeness and rationality. In J. D. Johansen & H. Sonne (eds.) *Pragmatics and Linguistics*. (pp. 103-114). Odense: Odense University Press.
- Keenan, E.O. (1976). The universality of conversational postulates. In *Language in Society* 5: 67-80.
- Kemmerling, A. (1991). Implikatur. In A.v. Stechow & D. Wunderlich (Hrsg.), *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. (S. 319-333). Berlin: de Gruyter.
- Kiparsky, P. & Kiparsky, C. (1970). Fact. In M. Bierwisch & K.E. Heidolph (Hrsg.), *Progress in Linguistics*. (pp. 143-173). The Hague: Mouton.
- Klein, W. (1978). Wo ist hier? Präliminarien zu einer Untersuchung der lokalen Deixis. In *Linguistische Berichte*, 58. 18-39.
- Klockow, R. (1978). Anführungszeichen, Norm und Abweichung. In *Linguistische Berichte* 57: 14-24.
- Kluge, F. (1989). Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Aufl. unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: de Gruyter.
- Knapp, K. (1990). Interkulturelle Kommunikation - kein Problem der Kommunikation? In B. Spillner (Hrsg.), *Interkulturelle Kommunikation. Kongreßbeiträge zur 20. Jahrestagung der Gesellschaft für Angewandte Linguistik GAL e.V. forum Angewandte Linguistik*. Band 21. Frankfurt: Peter Lang, 182-183.
- König, E., Stark, D. & Requardt, S. (1990). Adverbien und Partikeln. Ein deutsch-englisches Wörterbuch. Heidelberg: Groos.
- Koschmieder, E. (1945). Zur Bestimmung der Funktionen grammatischer Kategorien. In *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Neue Folge, Heft 25, 5 -64. (Wieder in: E. Koschmieder (1965). Beiträge zur allgemeinen Syntax. Heidelberg: Winter)
- Kupsch-Losereit, Sigrid (1998). Psycholinguistik. In Snell-Hornby, M./Hönig, H.G./ Kußmaul, P./ Schmitt, P.A. (Hrsg.), *Handbuch Translation*. (S. 64-66). Tübingen: Stauffenburg.
- Kußmaul, P. & Hönig, H.G. (1998). Einblicke in mentale Prozesse beim Übersetzen. In Snell-Hornby, M., Hönig, H.G., Kußmaul, P. & Schmitt, P.A. (Hrsg.), *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg, 170-178.
- Labov, W. (1972). Rules for ritual insults. In D. Sudnow (ed.), *Studies in Social Interaction*. New York: Free Press, 120-169.
- Labov, W. & Fanshel, D. (1977). *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*. New York: Academic Press.
- Lakoff, R. (1973). Questionable answers and answerable questions. In B.B.Kachru

- et al. (eds.), *Issues in Linguistics: Papers in Honor of Henry & Renée Kahane*. (pp.453-467). Urbana: University of Illinois Press.
- Lakoff, R. (1973a). The logic of politeness; or minding your p's and q's. In *Papers of the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. 292-306.
- Lakoff, (1974). Remarks on this and that. In *Proceedings of the Tenth regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 345-356.
- Lakoff, G. (1975). Pragmatics in natural logic. In E.L.Keenan (ed.), *Formal Semantics of Natural Language*. (pp.253-286). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee-Wong, S.M. (1994). Imperatives in requests: direct or impolite - observations from Chinese. In *Pragmatics* 4: 491-516.
- Leech, G. (1980). Explorations in Semantics and Pragmatics. Amsterdam: Benjamins.
- Leech, G. (1995). Principles of Pragmatics. (First published 1983). London and New York: Longman.
- Leiprecht, R. (2002). Schülerbegegnungen in der Praxis. In ILTIS-Projektpartner (Hrsg.), *Sprachen lernen – Interkulturelles Lernen in Schülerbegegnungen. Module zur Aus- und Fortbildungen von Fremdsprachenlehrkräften*. München: Max Hueber, 219-252.
- Levinson, S.C. (1994). Deixis. In R. E. Asher (ed.). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. (pp. 853-857). Oxford: Pergamon Press.
- Levinson, S.C. (2002/1983). Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lew, R. (1997). Towards a taxonomy of linguistic jokes. In *Studia Anglica Posnaniensia* 31: 124-152.
- Lewandowski, Th. (1994). Linguistisches Wörterbuch, 3 Bde, 6. Aufl. Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Liedtke, F. (1995). (Hrsg.), *Implikaturen*. Tübingen: Niemeyer.
- Liedtke, F. (1997). Gesagt - getan: über illokutionäre Indikatoren. In E. Rolf (Hrsg.), *Pragmatik, Implikaturen und Sprechakte*. (S. 180-213). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Liedtke, F. & Hundsnurscher, F. (Hrsg.), (2001). *Pragmatische Syntax*. Tübingen: Niemeyer.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*, Vos. 1 & 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1983). Deixis and Modality. In *Sophia Linguistica*, 12, 77-117.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maingueneau, D. (2002). *Linguistische Grundbegriffe zur Analyse literarischer Texte*. Tübingen: Narr.
- Meibauer, J. (1999). *Pragmatik: eine Einführung*. Tübingen: Stauffenburg
- Meier, A. J. (1995). Defining politeness: universality in appropriateness. In *Language Sciences* 17, 345-356.
- Mey, J.L. (1994). Pragmatics. In R.E. Asher (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press, 3260-3278.
- Mey, J.L. (2000). Pragmatics. An Introduction. (First published 1993. Fifth impression 2000). Oxford and Malden: Blackwell Publishers
- Minsky, M. (1975). A framework for representing knowledge. In P.H. Winston

- (ed.), *The Psychology of Computer Vision*. New York: McGraw-Hill, 211-277.
- Morris, C.W. (1938). Foundations of the Theory of Signs. In O. Neurath, R. Carnap, C.W. Morris (eds.), *International Encyclopedia of Unified Science*. Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press, 77-138.
- Niedersächsischer Kultusminister (Hrsg.) (1982). Rahmenrichtlinien für das Gymnasium. Englisch. Gymnasiale Oberstufe. Hannover: Berenberg.
- Nord, Ch. (1998). Textanalyse: pragmatisch/funktional. In Snell-Hornby, M./Hönig, H.G./ Kußmaul, P./ Schmitt, P.A. (Hrsg.), *Handbuch Translation*. (S. 350-354). Tübingen: Stauffenburg.
- Novell-Smith, P.H. (1954). Ethics. Melbourne, London, Baltimore.
- Peirce, Charles, S. (1993). Semiotische Schriften, hrsg. von Ch. Kloesel & H. Pape, 3 Bde, Frankfurt/M. 1986/1990/1993
- Piepho, H.-E. (1974). Kommunikative Kompetenz, Pragmalinguistik und Ansätze zur Neubestimmung in der Lernzielbestimmung im Fremdsprachenunterricht. Düsseldorf.
- Plaude, I. (2003). Interference as pragmatic projection. In: A. Veisbergs (ed.). The third Riga Symposium on Pragmatic Aspects of Translation. Proceedings. Rīga: Latvijas Universitāte, 126-139.
- Polenz, P. (1973). Ideolektale und soziolektale Funktionen von Sprache. In *Leuvense Bijdragen* 63: 97-112.
- Polenz, Peter von (1988). Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens. 2., durchges. Aufl. (1. Aufl. 1985). Berlin; New York: de Gruyter.
- Rehbein, J. (1977). Komplexes Handeln. Elemente zur Handlungstheorie der Sprache. Stuttgart: Metzler.
- Rolf, E. (1994). Sagen und Meinen. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rolf, E. (1997). Der Gricesche Konversationszirkel. In E. Rolf (Hrsg.), *Pragmatik. Implikaturen und Sprechakte*. (S. 296-311). Opladen: Westdeutscher Verlag
- Russell, B. (1905). On denoting. In *Mind* 14, 479-493.
- Sacks, H. (1992). Lectures on Conversation. Hg. von G. Jefferson. Oxford: Blackwell.
- Sacks, H., Schegloff, E.A. & Jefferson, G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. In *Language* 50.4, 696-735.
- Sadock, J.M. (1970). Whimperatives. In *Studies Presented to Robert B. Lees by His Students*, Edmonton, Kanada: Linguistic Research Inc., 223-238.
- Sadock, J.M. (1978). On testing for conversational implicature. In P. Cole (eds.), *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*. (pp.281-298). New York: Academic Press.
- Sander, Th. (2002). Redesequenzen. Untersuchungen zur Grammatik von Diskursen und Texten. Paderborn: mentis.
- Sanford, A.J. & Garrod, S.C. (1981). Understanding Written Language. Chichester: Wiley.
- Saussure, Ferdinand (1967). Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft, hrsg. von Ch. Bally & A. Sechehaye, unter Mitwirkung von A. Riedlinger,

- Berlin 1931, 2. Aufl. Berlin 1967
- Schegloff, E.A. (1979). Identification and recognition in telephone conversation openings. In *Psathas*, 23-78.
- Schegloff, E.A., Jefferson, G. & Sacks, H. (1977). The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. In *Language*, 53, 361-382.
- Schiewe, J. (1998). *Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart*. München: Beck.
- Schiffer, S.R. (1972). *Meaning*. Oxford: Clarendon Press.
- Schlobinski, P. (1996). *Empirische Sprachwissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schlieben-Lange, B. (1975). *Linguistische Pragmatik*. Stuttgart Berlin Köln Mainz: Kohlhammer
- Schwarz, Monika & Chur, Jeannette (1993). *Semantik: ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr
- Searle, J. R. (1969) What is a Speech Act? In: J. R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language*, Oxford: University Press).
- Searle, J. R. (1969a) *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press. Dt. (1983). *Sprechakte. Ein sprachphilosophischer Essay*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Searle, J. R. (1975). Indirect speech acts. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics. Bd. 3: Speech Acts*. New York: Academic Press, 59 – 82.
- Searle, J.R. (1987). *Intentionalität. Eine Abhandlung zur Philosophie des Geistes*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Sennholz, K. (1985). *Grundzüge der Deixis*. Bochum: Brockmeyer.
- Sinclair, J.M. & Coulthard, R.M. (1975). *Towards an Analysis of Discourse: the English Used by Teachers and Pupils*. London: Oxford University Press.
- Smith, N.V. & Wilson, D. (1979). *Modern Linguistics: the Results of Chomsky's Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1986). *Relevance: communication and cognition*. (Second impression 1995). Oxford: Blackwell.
- Stalnaker, R.C. (1974). Pragmatik. In S.J. Schmidt (Hrsg.), *Pragmatik I*, 158.
- Stolze, R. (1999). *Die Fachübersetzung. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
- Strawson, P. F. (1952). *Introduction to Logical Theory*. London: Methuen.
- Sreeck, J. (1983). *Konversationsanalyse: Ein Reparaturversuch*. In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Jg. 2, 72-104.
- Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.
- Stubbs, M. (1996). *Text and Corpus Analysis*. Oxford: Blackwell
- Tanaka, H. (1997). *In other words and conversational implicature*. In *Pragmatics* 7: 367-387.
- Toulmin, S.E. (1958). *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ulfig, A. (1997). *Präsuppositionen und Hintergrundwissen*. In G. Preyer, M. Ulkan & A. Ulfig (Hrsg.), *Intention - Bedeutung - Kommunikation: kognitive und handlungstheoretische Grundlagen der Sprachtheorie*. Opladen:

Westdeutscher Verlag, 321 - 343.

- Ulkan, M. (1992). Zur Klassifikation von Sprechakten. Tübingen: Niemeyer.
- Ungerer, F. & Schmid, H.-J. (1996). An Introduction to Cognitive Linguistics. London: Longman.
- Urmson, J.O. (1963). Parenthetical verbs. In C.A. Caton (Hrsg.), *Philosophy and Ordinary Language*. (pp. 220-240) Urbana: University of Illinois Press. [First published 1952. *Mind* 61, 192-212].
- Van Dijk, Th.A. (1972). Some Aspects of Text Grammars. The Hague: Mouton.
- Van Dijk, Th.A. (1981). Studies in the Pragmatics of Discourse. The Hague: Mouton.
- Wierzbicka, Anna (1987). English Speech Act Verbs. New York: Academic Press.
- Wierzbicka, A. (1991). Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Wittgenstein, L. (1958/1971). Philosophische Untersuchungen. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Wunderlich, D. (1985). Raum, Zeit und das Lexikon. In *Sprache und Raum*, 66-89.
- Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford: Oxford University Press.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305015929

OBLIGĀTĀS
EKSEMPLĀRS

3

2005-3

L 174